СЕЛЯНИ

Переклав Євген Дроб’язко[32]

За редакцією Дмитра Паламарчука

Панові П.-С.-Б. Гаво

Жан-Жак Руссо на початку "Нової Елоїзи" поставив такі слова: "Я спостерігав звичаї свого часу і тому надрукував ці листи". Чи не можна й мені, наслідуючи великого письменника, сказати: "Я вивчаю хід своєї епохи і тому друкую цей твір".

Поки суспільство зводитиме філантропію в принцип, замість вважати її явищем, тимчасовим, мета цього дослідження, моторошна правда якого наводить жах, – чітко зобразити основні персонажі селянського стану, забутого стількома письменниками через гонитву за новими сюжетами. В епоху, коли народ успадкував від королівської влади всіх її придворних лакуз, таке забуття, можливо, – лише обережність. Ми поетизували злочинців, сповнювалися жалем до катів і майже обожнювали пролетаря! Різні секти схвильовано гукають устами всіх своїх писарчуків: "Повстань, трудовий народе!", як свого часу гукали: "Встань!" – до третього стану. Всім ясно, що жоден із цих Герострaтів не мав мужності поїхати в сільську глушину, щоб вивчити нескінченні підступи тих, кого ми досі називали слабкими, проти тих, хто має себе за сильного, – селян проти багатія… Ми хочемо відкрити очі не сьогоднішньому законодавцеві, ні, а тому, який завтра прийде йому на зміну.

Зважаючи на демократичне запаморочення, яке охопило стількох близькозорих письменників, варто заді/матись, чи не настав час змалювати нарешті того селянина, що унеможливив застосування законів, перетворивши власність у щось існуюче і водночас неіснуюче? Ви

побачите, як ця невтомна землерийка, цей гризун дробить і шматує землю, ділить її на клапті І ріже арпан на сотню дрібних латок, і як до цієї учти його безперервно заохочує буржуазія, що робить з нього водночас і свого помічника, і свою здобич. Цей антисуспільний елемент, створений революцією, колись проковтне буржуазію, як буржуазія пожерла дворянство. Здіймаючись завдяки власній мізерності над законом, цей Робесп’єр з однією головою і двадцятьма мільйонами рук невпинно провадить свою роботу; зачаївшись по всіх сільських громадах, він орудує в муніципальних радах і спирається у всіх кантонах Франції на зброю національного гвардійця, вручену йому 1830 року, коли забули, що Наполеон волів зазнати лихої долі, ніж озброїти маси.

Якщо я протягом восьми років сто разів кидав писати цю книжку, найзначнішу з усіх задуманих мною, і сто разів знову брався за неї, то всі мої друзі, і ви в тому числі, зрозуміли, що моя відвага могла похитнутися перед кількома труднощами і безліччю подробиць, вплетених цю подвійно жахливу і криваву драму. Але до причин, котрі надали мені відваги, що межує з зухвалістю, додайте ще й моє прагнення завершити працю, мета якої – довести вам мою палку і незмінну вдячність за віддану любов, що була для мене великою втіхою в горі.

ДЕ БАЛЬЗАК

Частина перша

Як земля в кого, то й війна в нього.

І. Замок

"Панові Натану

"Еги, 6 серпня 1823 р.

Дорогий Натан, тебе, хто своїми фантазіями навіює солодкі сновидіння публіці, я хочу примусити снити дійсністю. Ти мені скажеш, чи зможе колись наш теперішній час відписати подібні мрії в спадщину Натанам і Блонде 1923 року! Ти виміряєш відстань між нами і тією порою, коли Флоріни XVIII століття, прокинувшись, знаходили в купчому акті замок, подібний до Егів.

Дорогий мій, коли ти одержиш мого листа вранці, чи побачиш ти із свого ліжка, приблизно за п’ятдесят льє від Парижа, там, де починається Бургундія, на широкому королівському шляху два невеличкі павільйони з червоної цегли, зв’язані або роз’єднані пофарбованим на зелене шлагбаумом?.. Саме сюди поштова карета доставила твого друга.

Обабіч від павільйонів закручується живопліт, звідки вибивається ожина, наче волосинки на потилиці. То там, то тут зухвало стирчать деревні пагони. Гарні квіти по схилах рову купають своє коріння у зеленій нетечі. Праворуч і ліворуч цей живопліт зливається з двома узліссями, і подвійну улоговину, яку він огороджує, безперечно відвойовано викорчовуванням.

Від цих відлюдних і вкритих порохом павільйонів починається розкішна алея вікових в’язів, широкі вершки яких нахиляються один до одного й створюють довге величне склепіння. Трава росте на алеї; на ній ледве помітно подвійні вибоїни, накреслені колесами екіпажів. Вік в’язів, ширина двох бічних алей для пішоходів, шановна зовнішність павільйонів, бурий колір кам’яної огорожі,– все вказує на околиці замку, мало не королівського.

Перед тим, як під’їхати до цього шлагбауму, з вершка пагорбка, який ми, французи, досить пихато звемо горою, і під яким розташоване село Конші, на останній зупинці – я побачив довгасту долину Егів, в кінці якої широкий шлях повертав просто на супрефектуру Віль-о-Фе, де владарює племінник нашого приятеля де-Люпо. Неосяжні ліси, розкинуті на обрії по широкому горбі, омиваному річкою, панують над цією розкішною долиною, обрамованою вдалині горами маленької Швейцарії, що зветься

Морваном. Ці густі ліси належать Егам, маркізові де-Ронкеролю і графові де-Суланжу, замки, парки й села яких, – коли дивитися на них здалека і з вишини, – надають правдоподібності фантастичним пейзажам Брегеля Оксамитового[33].

Якщо ці деталі не викличуть у твоїй пам’яті всіх повітряних замків, якими ти б хотів володіти на землі, то ти не годен цієї розповіді остовпілого у здивуванні парижанина. Нарешті я маю насолоду від такого села, де мистецтво примішується до природи, не псуючи одне одного, де художність природна, а природність художня. Я знайшов оазис, про який ми з тобою так часто мріяли після прочитання кількох романів: розкішну й чепурну природу, нерівності без строкатості, щось дике і скуйовджене, таємниче і незвичайне. Переступимо шлагбаум і підемо далі.

Коли моє допитливе око спробувало охопити всю алею, в яку сонце сягає лише на своєму сході або заході, краючи її своїм косим промінням, якась округлість, утворена підвищенням грунту, закрила мені краєвид; але за цим підвищенням довга алея, перегороджена невеличким гайком, і ми виходимо на перехрестя, в центрі якого височить кам’яний обеліск, зовсім як вічний знак оклику. Між каменів цього монументу, завершеного кулею з колючками (от ідея!), звішуються квіти, пурпурові або жовті, залежно від пори року. Звичайно, Еги побудовано жінкою або для жінки; чоловік не має таких кокетливих думок; архітектор, мабуть, одержав деякі вказівки.

Проминувши цей гайок, розташований тут наче сторожовий пост, я досяг чудесної долини, де вглибині вирує струмок, який я переїхав місточком із замшілих каменів незрівнянного забарвлення, найгарнішого з усіх мозаїк, створених часом. Алея повільно піднімається за течією струмка. Вдалині відкривається перша панорама: млин з його греблею, насипаний шлях, дерева, качки, розвішана білизна, будинок з солом’яною покрівлею, сіті й рибник, і тут же, звичайно, хлопчисько-мельничук, що вже уважно втупив очі в мене. Скрізь, хоч де на селі, коли ви впевнені, що цілком на самоті, ви стаєте мішенню для пари очей з-під

полотняного ковпака; робітник кидає свою мотигу, виноградар випростує свою зігнуту спину, маленька пастушка кіз, корів або овець збирається на вербу шпигувати за вами.

В’їзний шлях незабаром перетворюється на алею з акацій, що веде до ґрат тієї епохи, коли слюсарна справа виготовлювала отакі повітряні філігранні вироби, дуже схожі на закрутки з прописів учителя краснопису. Обабіч ґрат тягнеться рів, подвійний вал якого прикрашений дуже грізними списами різних розмірів– справжній залізний їжак. Крім того, до ґрат примикають два будиночки для сторожів, дуже схожі на такі ж будиночки у Версальському палаці та увінчані вазами неосяжних розмірів. Позолота арабесок від часу почервоніла, ржа наклала на них свої тони; але ця брама, що має назву "в’їзної" і являє руку великого дофіна, якому Еги завдячують нею, здалася мені ще прекраснішою. На кінці кожного рову починаються нештукатурені мури, де каміння, викладене на розчині червонуватої глини, має найрізноманітніші відтінки: яскраву жовтизну кременю, білину вапняку, червонобурість піщанику, – і найдивовижніші форми. Спочатку парк темний, його стіни сховані виткими рослинами й деревами, які років з п’ятдесят не чули сокири. Можна подумати, що цей ліс, якимсь феноменом, властивим виключно самим лісам, знову повернувся до незайманості. Стовбури обвиті повзучими рослинами, перекинутими з дерева на дерево. Блискуче листя омели звішується з усіх розгалужень сучків, де тільки могла затриматися волога. Я знову побачив тут гірлянди велетенського плюща, – ці дикі арабески, що ростуть не ближче як за п’ятдесят льє від Парижа, там, де невелика вартість землі дозволяє їх зберігати. Пейзаж, коли його так розуміти, вимагає багато землі. Ніщо тут, звичайно, не пригладжене, ні на чому не відчуваються сліди садових грабель; вибоїни, повні води, жаба мирно виводить у них своїх пуголовків, і ніжні лісові квіточки ростуть по їх краях, а верес тут такий самий прекрасний, як той, що я бачив у січні на твоєму каміні, у пишній жардиньєрці, принесеній Флоріною. Ця таємничість п’янить, збуджує невиразні бажання. Запахи лісу, що їх так обожнюють ласі до поетичних настроїв душі, яким подобаються найшкідливіший мох, найотруйніші безквіткові, болітця, верба, бальзамін, чебрець, зелена вода калюжі, круглокінцеві зірки жовтих лілій, – уся ця

потужна благодать довіряла себе нюхові моїх ніздрів, даруючи мені якусь думку, може, свою душу. І я подумав про рожеве плаття, що миготіло на повороті звивистої алеї.

Алея раптом закінчується останнім гайком, де тріпочуть берези, тополі й всі інші тремтливі дерева, зібрані в одну розумну родину, із струнким гіллям, гарного вигляду, – дерева вільного кохання! Звідси, мій дорогий, я побачив ставок, вкритий лататтям, рослинами з широким розпластаним листям або вузенькими тонкими листочками, а на ньому – занедбаний човен, пофарбований на чорний і білий колір, – кокетливий, наче шлюпка сенського весляра, і легкий, як горіхова шкаралупа. Далі височить замок, датований 1560 роком, побудований із цегли приємного червоного кольору, з кам’яною перев’яззю і обрамуванням по рогах і на вікнах, з невеличкими ще шибками (о, Версаль!). Камінь, витесаний алмазною гранню, як на тому фасаді палацу дожів у Венеції, що виходить на Міст Зітхань. Правильну форму в цьому замку має тільки центральний корпус, звідки величний ґанок спускається роздвоєними сходами на два марші, з закругленими балясинами, тонкими в основі і роздутими всередині. Цей головний корпус супроводять башточки у вигляді невеличких дзвініць із свинцевим квітковим орнаментом і новітні павільйони з галереями й вазами у більш або менш грецькому стилі. Тут, любий друже, жодної симетрії. Впритул цих випадково понатиканих гнізд ростуть зелені дерева, крони яких осипають дахи безліччю свого побурілого насіння, підтримують розростання моху і оживлюють глибокі, втішні для очей щілини. Тут італійська пінія з її червоною корою й величною кроною; тут двохсотрічний кедр, плакучі верби, північна ялина, бук, що набагато переріс її; далі, перед головною баштою, зовсім уже незвичайні дерева: підстрижений тис, що нагадує якийсь розорений французький сад, магнолії і гортензії в його ногах, – словом, інваліди з героїв садівництва, колись модні, а тепер позабуті, як і всі герої.

Пічний димар з оригінальним скульптурним оздобленням, випускаючи густі клуби диму в одному з кутів будинку, упевнив мене, що весь цей прекрасний краєвид– не оперна декорація. Кухня вказувала на присутність живих істот. Чи бачиш ти мене, свого Блонде, який в Сен-Клу

уявляє себе за полярним колом, посеред цього полум’яного бургундського пейзажу? Сонце немилосердно пече, зимородок сидить на березі ставка, коники стрекочуть, цвіркун кричить, лопаються стручки якихось рослин, маки густими сльозами ллють своє снотворне зілля, – і все це виразно вимальовується на темній синяві ефіру. Понад червонуватою поверхнею тераси вирується веселе полум’я того природного пуншу, який п’янить комах і квіти, який обпікає нам очі і вкриває нам смагою обличчя. Виноград наливається, листя його заволочене павутинням найтонкіших білих ниток, тендітність яких присоромлює першу-ліпшу фабрику мережива. Нарешті, вздовж будинку сяють блакитні сокирки, червона настурція і пахучий горошок. Туберози і апельсинові дерева віддалік сповнюють повітря пахощами. Після поетичних випарів лісу, що були для мене своєрідною закускою, тепер прийшли пряні страви цього ботанічного сералю[34]. На верхніх східцях ґанку уяви, нарешті, жінку в білому платті, наче царицю квітів, без капелюха, під парасолькою, підбитою білим шовком, але ще білішу за шовк, білішу за ті лілії, що квітнуть біля її ніг, білішу за зірочки жасмину, який нахабно продерся між поруччям, – француженку, народжену в Росії, що зустріла мене словами: "Я вже не сподівалася більше на вас!". Вона побачила мене ще на повороті. З якою досконалістю всі жінки, навіть найнаївніші, розуміють мізансцену! Метушня слуг, які накривали стіл, показала мені, що сніданок було відкладено до прибуття поштової карети. Вона не наважилася вийти мені назустріч.

Чи не в цьому втілення нашої мрії, чи не в цьому мрія всіх обожнювачів краси в усіх її формах, тієї ангельської краси, яку Луїні[35] вклав у своє "Благовіщення", цю прекрасну фреску в Сароно, краси, яку Рубенс[36] знайшов для своєї сутички з "Битви під Термідоном", краси, яку п’ять віків втілювано в собори в Севільї та Мілані, краси сарацинів у Гренаді[37], краси Версаля за Людовіка XIV, краси Альп, краси Лімані? [38].

У цей маєток, – де нема нічого ні надмірно князівського, ні надмірно фінансистського, хоч тут жили і князь, і генеральний відкупщик, що власне й пояснює його, – увіходить дві тисячі гектарів лісу, парк на

дев’ятсот арпанів, млин, три хутори, величезна ферма в Коншах і виноградники, – усе це разом має давати сімдесят дві тисячі франків доходу на рік. Отакі, мій дорогий, Еги, де на мене чекали два роки, і де я сиджу зараз у "персидській кімнаті", призначеній для друзів серця.

У верхній частині парку, ближче до Коншів, тече дюжина чистих, прозорих джерел, що беруть свій початок в Морвані й впадають в ставок, прикрасивши своїми рухливими стрічками долину парку і його чудесні квітники. Назва Егів[39] походить від цих гарних водних потоків. У ній відкинуто слово "джерельні", бо в старих документах маєток зветься "Джерельні води" в противагу "Нетечам". Ставок віддає зайвину води струмкові під’їзної алеї, з’єднуючися з ним широким прямим каналом, облямованим в усю свою довжину плакучими вербами. Канал цей в такому наряді викликає захоплення. Якщо плисти ним, сидячи на лавці човна, можна уявити, що потрапив під склепіння грандіозного храму, амвоном якого є головний корпус замку, видний в кінці склепіння. Коли сонце, заходячи, кидає на замок свої оранжеві, перерізані тінями потоки світла і осяває ними шибки, вам здається, що вікна палають вогнем. На другому кінці каналу видно Бланжі, центр громади, в якому до шістдесяти будинків, із сільською церквою, тобто погано утримуваним будиночком, прикрашеним дерев’яною дзвіницею під побитою черепичною покрівлею. На селі вирізняється одна будова міського вигляду і будинок священика. Уся громада досить велика: в неї входить ще двісті розкиданих навколо дворів, для яких селище Бланжі становить адміністративний центр. Громада ця, тут і там, поділена на невеличкі садки; плодовими деревами позначаються шляхи. У садках, справжніх селянських садках, є все: квіти, цибуля, капуста, шпалерний виноград, смородина, багато і гною. Селище має простацький вигляд – звичайнісіньке село; в ньому є та ошатна простота, якої так шукають живописці. Нарешті, здалека видно маленьке місто Суланж, розташоване на березі великого ставка, як фабрика на Тунському озері[40].

Коли ви гуляєте в цьому парку, в якому є чотири брами, кожна прекрасного стилю, міфологічна Аркадія здається для вас пласкою, наче

Босська рівнина. Аркадія – в Бургундії, а не в Греції, Аркадія в Егах і ніде інше. Річка, утворившись із струмків, в’ючись, протікає крізь нижню частину парку і надає йому заспокійливої свіжості, вигляду відлюдності, яка тим більше нагадує монастирську обитель, що на штучному острові й насправді стоїть майже зруйнований будинок монастирського вигляду, витонченістю свого внутрішнього оздоблення гідний того сластолюбного фінансиста, за наказом якого він був збудований. Еги, мій друже, колись належали відкупщикові Буре[41], який витратив два мільйони на те, щоб один раз прийняти в себе Людовіка XV. Скільки палких пристрастей, тонкості розуму, щасливих збігів обставин потрібно було, щоб створити цей гарний куточок! Одна з коханок Генріха IV перенесла замок на те місце, де він стоїть тепер, і приєднала до нього ліс. Фаворитка великого дофіна мадмуазель Шоен, діставши Еги в подарунок, збагатила їх на кілька ферм. Буре, заради якоїсь оперної діви, вніс сюди всю вишуканість прикрас маленьких паризьких особняків. Еги завдячують Буре також реставрацією нижнього поверху в стилі Людовіка XV.

Я був охоплений здивуванням, побачивши їдальню. Насамперед очі привертає стеля, розписана фресками в італійському смаку і оздоблена найдивовижнішими арабесками. Гіпсові жіночі постаті, ніби виростаючи з листя, на певній відстані одна від одної, підтримують кошики з фруктами, звідки по стелі розходяться ліпні покручені гілки. В обрамованих простінках, між гіпсовими жінками, прекрасні картини пензля невідомих художників зображують гордість столу: лососів, кабанячі голови, устриць, взагалі весь світ їстівного, представникам якого фантазія художника надала схожості з чоловіками, жінками, дітьми і який змагається з примхливою уявою Китаю, – країни, де, на мою думку, найкраще розуміють мистецтво оздоблення. Під своєю ногою хазяйка дому має пружину дзвінка для виклику слуг, щоб вони з’являлися тільки в потрібний момент, ніколи не порушуючи розмови і не входячи невчасно. Над дверима зображені еротичні сцени. Всі амбразури зроблені з мармурової мозаїки. Кімната опалюється знизу. З кожного вікна відкривається чарівний краєвид.

Їдальня з одного боку з’єднується з ванною, а з другого – з будуаром, який в свою чергу веде у вітальню. Стіни ванної кімнати обкладені севрськими плитками з камеями, підлога мозаїчна, а ванна мармурова. В алькові, замаскованому картиною, яка написана на міді і піднімається з допомогою противаги, стоїть ліжко золоченого дерева у найчистішому стилі помпадур[42]. Стеля викладена ляпіс-лазур’ю, засіяною золотими зірками. Камеї зроблено за малюнками Буше. Отже, купання, їжа і любов тут об’єднані.

Після вітальні, що відкриває, мій дорогий, усю розкіш стилю Людовіка XIV, іде пишна більярдна, якій я не знаю суперниць в Парижі. Вхід у цей нижній поверх являє півкруглий передпокій, в глибині якого розташовані найкокетливіші сходи з верхнім світлом, що з’єднують кімнати, всі побудовані в різні епохи. А в 1793 році, мій дорогий, генеральним відкупщикам стинали голови! Боже мій, як це люди досі не розуміють, що чудеса мистецтва неможливі в країні, де нема великих статків, нема забезпеченого існування. Коли "ліва" неодмінно хоче карати на смерть королів, нехай вона залишить нам хоч кілька дрібнесеньких принців, не більших за нуль!

Тепер усі ці зібрані докупи багатства належать маленькій жінці з тонким художнім смаком, яка, не задовольняючися тим, що чудесно їх реставрувала, любовно оберігає їх. Люди, які претендують на звання філософів і цікавляться тільки власною долею, роблячи вигляд, що зацікавлені долею людства, звуть усі ці прекрасні речі безглуздям. Вони непритомніють перед фабрикою коленкору або вульгарними досягненнями сучасної промислової техніки, ніби ми тепер стали величнішими й щасливішими, ніж за часів Генріха IV, Людовіка XIV, Людовіка XV, які всі наклали відбиток свого царювання на Еги. Який палац, який королівський замок, які житлові будинки, які прекрасні твори мистецтва, які гаптовані золотом тканини лишимо ми після себе? Спідниці наших бабусь витягуються із скринь, щоб пустити на оббивку для крісел. Егоїстичні й скаредні споживачі, ми все підрівнюємо під бритву і садимо капусту там, де височіли чудеса мистецтва. Тільки вчора соха пройшла по Персану, розкішному маєтку, який дав титул одній з

найбагатших родин паризького парламенту; молоток зруйнував замок Монморансі, що коштував скажених грошей одному з італійців, які товклися навколо Наполеона; зруйновано Валь, творіння Реньйо де-Сен-Жан д’Анжелі, Кассан, побудований для коханки принца Конті,– разом чотири царственні житла зникли з лиця землі тільки в одній долині Уази. Ми готуємо навколо Парижа околиці Рима[43] на день розгрому, який принесе з півночі ураган нашим гіпсовим замкам і нашій картонній розкоші…

Бачиш, мій дорогий, куди доводить нас звичка товкти воду в газетній ступі! Я вже пишу щось на зразок передової статті. Чи не має розум, як і шляхи, своєї второваної колії? Замовкаю, бо обкрадаю свій уряд, обкрадаю самого себе, а ви можете тільки позіхати. Продовження завтра. Я вдруге чую дзвін, що сповіщає мене про один із тих розкішних сніданків, звичай яких, не рахуючи, розуміється, виняткових випадків, давно втрачено в паризьких їдальнях.

От історія моєї Аркадії. В 1815 році в Егах вмерла одна з найславетніших "нечестивиць" останнього віку, співачка, забута і гільйотиною, і аристократією, і літературним і фінансовим світом, після того, як вона була близька і до фінансових, і до літературних, і до аристократичних кіл і трохи було не познайомилася з гільйотиною; забута, як багато любих бабусь, що виїжджають на село спокутувати гріхи своєї обожнюваної молодості й заміняють втрачену любов на нову: чоловіка – на природу. Ці жінки живуть квітами, ароматами лісів, небом, сонячними ефектами, всім, що співає, тремтить, виблискує й росте, – птахами, ящірками, квіточками й травками; вони нічого про все це не знають, нічого на цьому не розуміються, але люблять незмінно, завжди люблять так палко, що забувають герцогів, маршалів, суперниць, генеральних відкупщиків, свої шаленства й нестримну розкіш, свої фальшиві й справжні брильянти, свої туфельки на високих каблуках і свої рум’яна заради чарівності сільського життя.

Я зібрав, мій дорогий, цінні відомості про старечі роки мадмуазель Лагер, бо старість дівчат, подібних до Флоріни, Маріетти, Сюзанни дю-

Валь-Нобль і Тулії[44] час від часу збуджувала в мені жваве зацікавлення, зовсім так само, як одна дитина цікавилась, куди ж, зрештою, діваються з неба зниклі місяці.

У 1790 році, перелякана ходом політичних подій, мадмуазель Лагер сховалась в Еги, куплені для неї Буре, який провів з нею в замку кілька літніх сезонів; доля Дюбаррі[45] приводила її в таке тремтіння, що вона закопала в землю свої брильянти. Їй минуло тоді всього п’ятдесят три роки, і, за словами її покоївки, яка згодом одружилася з жандармом, паном Судрі, і яку всі звуть пані мершою-здоров’ячкою, "пані були красиві, як ніколи". Природа, мій дорогий, безперечно має свої підстави поводитися з подібними створіннями, як з пещеними дітьми; надуживання замість того, щоб вбивати їх, сприяють їх повноті, зберігають їх і молодять; лімфатичні на вигляд, вони мають нерви, що підтримують їх чарівну будову тіла; вони завжди прекрасні з тих самих причин, що спотворюють чесну жінку. Рішуче сказати, доля не дуже моральна.

Мадмуазель Лагер жила тут бездоганно, – чи не можна сказати, як свята, після такої своєї дуже відомої пригоди? Одного вечора, охоплена відчаєм від якоїсь любовної невдачі, вона тікає з опери в своєму театральному костюмі, потрапляє на поле і проводить цілу ніч, заливаючися слізьми біля якогось проїжджого шляху. (А скільки наклепів зводилося на кохання часів Людовіка XV!) Вона так не звикла бачити схід сонця, що вітає його однією з своїх найкращих арій. Своєю позою, як і своєю сухозліткою, вона привертає увагу селян, які, дуже здивовані її жестами, голосом, красою, приймають її за ангела і стають навколо неї навколішки. Якби не було Вольтера, можливо, під Баньйоле сталось би ще одне диво. Не знаю, чи візьме господь бог на увагу запізнілу доброчинність цієї дівчини, бо кохання, мабуть, було досить огидне жінці, в такій мірі ним пересиченій, як, напевно, ця "нечестивиця" з Опери минулих часів. Мадмуазель Лагер народилася в 1740 році; найкраща її пора припадала на 1760 рік, коли пан де… (не пригадаю прізвища) за зв’язки з нею мав назву "першого лагерного коменданта". Вона залишила прізвище Лагер, зовсім невідоме в краю, і стала себе називати

пані дез-Ег, щоб краще замкнутися в своєму маєтку, який вона любовно підтримувала у глибоко артистичному дусі. Коли Бонапарт став першим консулом, вона прикупила церковні землі, щоб закруглити свій маєток, потративши на це гроші від продажу своїх брильянтів. Не вміючи, як і всяка оперна співачка, розпоряджатися своїм майном, вона доручила управителеві всі господарські турботи по маєтку, а сама цікавилася тільки парком, квітами й фруктами.

Коли мадмуазель вмерла і була похована в Бланжі, нотаріус із Суланжа, маленького міста між Віль-о-Фе і Бланжі, центра кантону, склав докладний інвентарний опис усього майна і, зрештою, розшукав спадкоємців співачки, що навіть не знала про їх існування. Одинадцять родин бідних хліборобів з околиць Ам’єна, спавши в дранті, одного прекрасного ранку прокинулися в золотій парчі. Довелося продати маєток з торгів. Еги купив тоді генерал Монкорне, який під час свого командування в Іспанії і Померанії зумів заощадити гроші, потрібні для цієї покупки, щось так із мільйон сто тисяч франків, разом з рухомим майном. Цьому прекрасному маєткові, мабуть, судилося, належати комусь близькому до Лагерів. На генерала, безперечно, вплинув цей любострасний нижній поверх, і я ще вчора запевняв графиню, що шлюб її вирішили Еги.

Мій дорогий, щоб належно оцінити графиню, треба знати, що генерал – це людина могутня, з червоним обличчям, п’яти футів і дев’яти дюймів на зріст, кругла, наче та башта, з товстою шиєю і з плечима коваля, які мали добре виповнювати кірасу, наче вливатися в неї. Монкорне командував кірасирами у битві під Еслінгом, який австрійці звуть Грос-Асперном, і не загинув, коли ця прекрасна кіннота була відкинута до Дунаю. Він зміг переплисти річку верхи на величезній колоді. Побачивши, що міст зруйновано, кірасири, на заклик Монкорне, схвалили величне рішення: зробити поворот кругом і триматися проти всієї австрійської армії, яка на другий день вивезла понад тридцять возів, навантажених латами. Німці створили для цих кірасирів одне слово, що означає "залізні люди"[46]. У Монкорне вигляд античного героя. Руки його товсті й жилаві, груди широкі й звучні; голова його свідчить про левовий

характер, голос його із тих голосів, що можуть скомандувати атаку у самому розпалі бою, але сміливість його – тільки сміливість сангвініка, йому бракує розуму і кругозору. Як багато генералів, що їм здоровий глузд військового, природна недовірливість людини, яка весь час підпадає небезпекам, і звичка командувати надають вигляду вищості, Монкорне на перший погляд вражає; він здається титаном, але приховує в собі карлика, наче той картонний велетень, що вітає Єлизавету при вході в Кенільвортський замок[47]. Запальний і добрий, ще й досі повний пихи Імперії, він по-солдатському ущипливий, швидкий на язик і ще швидший на руку. Коли він був чудовий на полі бою, то зовсім нестерпний у родинному житті; він знає тільки казарменну любов, тільки любов солдата, якій античні народи, ці дотепні творці міфів, дали в патрони сина Марса й Венери – Ероса. Ці чарівні хронікери релігії запаслися цілим десятком різноманітних божків любові. Вивчаючи праотців та атрибути цих Амурів, ви зараз же відкриєте якнайповніший розпис суспільних верств, а ми ще сподіваємося вигадати щось нове! Коли земна куля перевернеться, наче хворий у маячінні, і моря обернуться на материки, тогочасні французи знайдуть на дні нашого сучасного океану парову машину, гармату, газету і конституційну хартію, вкриті морськими рослинами.

Втретє йдучи на приступ цього славетного кладовища, поранений Массена, якого несли в екіпажному кузові, кинув своїм солдатам таку прекрасну коротку промову: "Як, кляті падлюки, ви дістаєте тільки по п’ять су на день, а в мене сорок мільйонів, і ви даєте мені вас випередити!..". Відомий тодішній наказ імператора своєму заступникові переданий через пана де-Сент-Круа, який тричі перепливав Дунай: "Вмерти або відбити село; йдеться про порятунок армії! Мости знищено." Примітка Бальзака.

Ну, а графиня де-Монкорне, мій дорогий, – жіночка тендітна, тонка й боязка. Що скажеш ти про це подружжя? Для людини, знайомої зі світом, подібні випадковості такі звичайні, що відповідні шлюби становлять лише виняток. Я приїхав подивитися, до яких хитрощів вдається ця маленька й квола жінка, щоб командувати цим товстим,

великим, квадратним генералом цілком так само, як він колись командував своїми кірасирами.

Коли Монкорне підвищує голос при своїй Віржіні, дружина його прикладає палець до губ, і він замовкає. Схотівши викурити свою люльку або сигару, цей солдат іде в альтанку, кроків за п’ятдесят від замку, і повертається надушеним. Пишаючися своєю слухняністю, він обертається до жінки, наче ведмідь, захмелілий від винограду, для того, щоб у відповідь на якусь пропозицію вимовити: "Як пані схоче". Коли він своїм важким кроком, від якого кам’яні плити здригаються, наче звичайні дошки, йде до своєї дружини, а вона кричить йому зляканим голосом: "Не можна!", він по-військовому робить півоборот праворуч, зронюючи смиренні слова: "Будь ласка, дасте мені знати, коли мені можна буде з вами поговорити..." – тим же голосом, яким він на берегах Дунаю кричав своїм кірасирам: "Хлопці, треба вмирати і вмирати з честю, коли нема іншого виходу!". Я чув від нього такі зворушливі слова під час розмови про дружину: "Я не тільки її люблю, я її шаную". Коли на нього находить один з тих припадків гніву, що рвуть усі перешкоди і виливаються нестримними потоками, маленька жінка йде в свої кімнати і дає йому нагорлатися. Тільки через чотири-п’ять днів вона каже йому: "Не гнівайтеся, у вас може лопнути в грудях яка-небудь судина, не рахуючи неприємностей, яких ви мені завдаєте". І тоді еслінгський лев ховається, щоб змахнути сльозу. Коли він з’являється у вітальні, де ми розмовляємо, вона йому каже: "Залиште нас, він мені читає", і він нас залишає.

Тільки в людей сильних, великих і запальних, у цих воїнів-громовержців, у цих дипломатів з олімпійською головою, у цих геніальних людей можна зустріти таку впертість у довір’ї, таку великодушність до кволості, таку незмінну опіку, таку любов без ревнощів, таку благодушність у ставленні до жінки. Слово честі, я ставлю мистецтво графині настільки ж вище за сухі та сварливі доброчинності, наскільки атлас кушетки кращий за дешевий оксамит на поганенькому міщанському дивані.

Мій дорогий, я в цьому чарівному селі вже шостий день і все ж не можу не захоплюватися чудовою красою цього парку з навколишніми тінистими лісами, де гарні доріжки біжать вздовж вод. Природа та її тиша, мирні насолоди, безтурботне життя, до якого вона кличе, – усе приваблює мене. От де справжня література! В луках нема стилістичних огріхів. Тут було б справжнім щастя позабути все, – навіть "Деба". Ти повинен здогадатися, що два ранки підряд ішов дощ. Поки графиня спала, а Монкорне носився по своїх маєтках, я виконав так необачно дану обіцянку писати вам.

Досі, хоч і народившись в Алансоні, як кажуть, від старого судді та префекта, і хоч знайомий з зеленню, я все ж вважав за пусті брехні існування маєтків, що дають по чотири, по п’ять тисяч франків щомісячного доходу. Гроші для мене означали чотири страшні слова: робота, видавець, газета, політика… Коли в нас буде земля, де гроші ростимуть на фоні якогось гарненького краєвиду? Саме цього я й бажаю вам в ім’я театру, преси й книги. Хай так і буде.

Як заздритиме Флоріна покійній мадмуазель Лагер! Наші сучасні Буре вже не мають перед своїми очима французького дворянства, яке навчало б їх жити, вони об’єднуються по троє, щоб заплатити за ложу в Опері, складаються на розваги і вже не обрізують чудово оправлених ін-кварто, щоб прирівняти їх розмір до ін-октаво своїх бібліотек; і неоправлені книжки мало хто купує! Куди ми йдемо? Прощавайте, діти мої! Любіть завжди

вашого ніжного друга Блонде".

Якби, за дивовижною випадковістю, лист цей, що зірвався з найбільш ледачого пера наших часів, не зберігся, було б майже неможливо змалювати Еги. Без цього опису вдвоє жахлива історія, що сталася в них, була б, може, не така цікава.

Багато хто, безперечно, чекає побачити, як промінь світла ляже на лати колишнього полковника імператорської гвардії, як гнів його, спалахнувши, мов ураган, звалиться на маленьку жінку, і як повість ця закінчиться тим же, чим кінчається стільки сучасних драм, тобто альковною трагедією. Чи могла б така сучасна драма відбутися в цій гарненькій вітальні з блакитнуватими камеями над дверима, де щебечуть любовні міфологічні персонажі; де гарні фантастичні птахи намальовані на стелі й на внутрішніх віконницях; де на каміні сміються на весь рот почвари з китайського фарфору; де на найбагатших вазах сині з золотом дракони обвивають своїми закрученими хвостами їх краї,– витвір японської фантазії; де спокійні глибокі крісла, кушетки, дивани, підставки, етажерки збуджують в нас споглядальні лінощі, що позбавляють нас всякої енергії? Ні, тут драма не лишається в межах приватного життя, її дія розвивається або трохи вище, або трохи нижче. Не ждіть театральних пристрастей, дійсність буде не менш драматична. До того ж, письменник ніколи не повинен забувати, що його обов’язок – віддати кожному належне; жебрак і багатій рівні перед його пером; селянин для нього величний своїми злиднями, а багатій мізерний своїми смішними дрібницями; нарешті, багатій має пристрасті, а селянин – тільки саму нужду, а тому селянин бідніший вдвоє; і коли з політичних міркувань його наступальні дії слід нещадно придушувати, то з погляду людяності і релігії він – святий.

II. Буколіка, забута Вергілієм

Коли парижанин потрапляє на село, він почуває себе відірваним від усіх своїх звичок і незабаром починає помічати тягар годин, незважаючи на найвитонченіші турботи друзів. Отже, усвідомлюючи всю неможливість постійно підтримувати так швидко вичерпувані розмови віч-на-віч, господарі й господарки садиб спокійнісінько кажуть вам: "Ви тут страшенно нудьгуватимете". Насправді, щоб знаходити смак у привабах села, треба бути в ньому зацікавленим матеріально, розуміти трудову сторону його життя, його погоджене чергування праці і втіх, цей вічний символ людського життя.

Коли сон уже повернув приїжджому рівновагу, коли він вже відпочив від стомного шляху і цілком прийшов до згоди з сільськими звичаями, найважчим періодом життя в замку буває для парижанина, – коли він не мисливець, не агроном і носить черевики з тонкої шкіри, – самий початок дня. Між годиною прокидання і сніданком жіноцтво ще спить або зайняте своїм туалетом і недоступне; господар дому спозаранку пішов у своїх справах; отже, парижанин буває на самоті з восьмої до одинадцятої,– пори, обраної для сніданку мало не в усіх поміщицьких маєтках. І от, пошукавши насолоди в своєму старанно робленому туалеті, він незабаром втрачає і цей ресурс, коли не привіз з собою якоїсь зовсім нездійсненної роботи, яку він повезе назад в усій її незайманості, скуштувавши лише її труднощі; письменник у такому разі вимушений кружляти алеями парку, дивитися на ворон, рахувати товсті дерева. Але чим легше життя, тим снотворніші усі ці зайняття, хіба що належиш до секти квакерів-вертунів, до почесного цеху теслярів або пташиних чучельників. Коли б доводилося лишатися власниками на селі, можна було б розвіяти свою нудьгу яким-небудь геологічним, мінералогічним, ентомологічним або ботанічним захопленням; але розумна людина не заводить собі вад, щоб убити якихось п’ятнадцять днів. Найрозкішніший маєток, найгарніші замки наводять, отже, досить швидко нудьгу на тих, хто ними володіє тільки як глядач. Красоти природи здаються дуже вбогі проти їх зображення на сцені. Париж тоді виблискує всіма своїми гранями. Без особливої зацікавленості, що приковує нас, як отого Блонде, "до місць, освячених стопами і освітлених зорами" певної особи, заздриш крилатим птахам, щоб знову повернутися до вічних, разючих драм Парижа, до його жахливої боротьби.

Довгий лист, написаний журналістом, має збудити припущення у проникливих людей, що він морально й фізично досяг того стану, властивого задоволеним пристрастям і заспокоєному щастю, який прекрасно передає нам вигляд штучно відгодованих хатніх птахів, коли, втягнувши голову у своє туго набите воло, вони сидять на своїх лапках, не маючи ні змоги, ні охоти глянути на найсмачнішу їжу. Отже, коли довжелезний лист було закінчено, Блонде відчув потребу вийти з садів Арміди[48] й оживити смертельну порожнечу трьох перших ранкових

годин; бо між ранком і обідом час належав власниці замку, яка вміла зробити його коротким. Продержати, як зробила пані де-Монкорне, розумну людину протягом місяця на селі, ні разу не викликавши на її обличчі фальшивої усмішки пересиченості і ні разу не помітивши погано придушеного позіхання, породженого завжди помітною нудотою, – це один з найвеличніших тріумфів для жінки. Почуття, що витримало подібного роду іспит, має бути вічним. Незрозуміло, чому жінки не вдаються до такого прийому для випробування своїх коханців: людині дурній, егоїстичній, бідній на розум встояти тут неможливо. Сам Філіпп II, цей Олександр скритності, виказав би свою таємницю, проживши віч-на-віч місяць на селі. Ось чому королі й живуть у повсякчасній метушні і нікому не дають бачити їх довше, як чверть години.

Отже, незважаючи на ніжну увагу однієї з найчарівніших жінок Парижа, Еміль Блонде повернувся до давно позабутої втіхи – тікати із школи в кущі. На другий день після того, як лист було закінчено, він наказав себе розбудити спеціально приставленому до його особи старшому камердинерові Франсуа, вирішивши обслідувати долину Авони.

Авона, невеличка річка, що вбирає в себе вище над Коншами численні струмки, частина яких починається в Егах, сама впадає біля Віль-о-Фе в одну з найбільших приток Сени. Географічне розташування Авони, придатної для сплаву приблизно протягом чотирьох льє, надало, після винаходу Жана Руве[49], всієї їх цінності лісам Егів, Суланжа і Ронкероля, розкинутих по гребеню пагорбів, під якими протікає ця чарівна річка. Егський парк забирає найширшу частину долини між річкою, облямованою з обох боків лісом, так званим Егським, і великим королівським шляхом, позначеним до обрію старими покрученими в’язами на боці, паралельному так званим Авонським горам, які й утворюють перший уступ розкішного амфітеатру, називаного Морваном.

Хоч яке вульгарне це порівняння, але парк, розташований у глибині долини, був подібний до величезної риби, голова якої досягала села Коншів, а хвіст – містечка Бланжі, бо, розтягнутий більше в довжину, ніж у ширину, він у середині своїй має приблизно двісті арпанів, тоді як

налічує ніяк не більше за тридцять арпанів біля Коншів і сорок біля Бланжі. Розташування цього маєтку між трьома селищами, в одному льє від маленького міста Суланжа, звідки добре видно цей рай, може, й розпалило війну і спричинило ті гострі виступи, які переважно й становлять інтерес цього оповідання. Коли краєвид цього райського куточка Егів чи з широкого шляху, чи з найвищого пункту Віль-о-Фе вводить проїжджих у гріх заздрощів, чи могли бути мудрішими багаті городяни Суланжа або Віль-о-Фе, які милуються цим краєвидом безперервно?

Ця остання топографічна деталь була потрібна, щоб дати зрозуміти розташування і призначення чотирьох брам, які ведуть в егський парк, звідусіль оточений муром, крім тих ділянок, де природа відвела місце мальовничим ландшафтам і де вирито глибокі рови. Ці четверо брам, що звуться Коншською, Авонською, Бланжійською і "в'їзною", так добре передають дух тих різних епох, коли їх було побудовано, що в інтересах археологів ми опишемо їх, хоч би так само стисло, як Блонде вже описав в'їзну браму.

За тиждень прогулянок з графинею шановний співробітник "Журналь де Деба" грунтовно вивчив китайський павільйон, містки, острови, монастирський будиночок, швейцарську хижу, руїну храму, вавілонський льодовик, альтанки, – одне слово, всі викрутаси, винайдені творцями саду, до послуг яких було дев'ятсот арпанів; отже, він схотів зробити напад на джерела Авони, які генерал і графиня щодня вихваляли йому, укладаючи щовечора на завтра плани їх відвідання і забуваючи їх щоранку. І справді, на ділянці над егським парком Авона дуже нагадує гірський струмок. То вона викопує собі річище між скелями, то ховається, немов у глибокому чані; там до неї раптом вливаються водоспадами струмки, тут вона розстилається, наче Луара, омиваючи піщані мілини і роблячи судноплавство зовсім неможливим внаслідок безперестанної мінливості свого річища. Блонде обрав найкоротший шлях, через лабіринти парку, щоб вийти до Коншської брами. Ця брама заслуговує кількох слів, до речі, повних історичних деталей і про маєток.

Засновником Егів був один з молодших синів дому Суланжів, який забагатів через шлюб і побажав поглузувати з старшого брата. Такому ж почуттю ми зобов’язані казковими чарами Ізоли-Белли на Лаго-Маджоре[50]. У середньовіччі Егський замок стояв на Авоні. Від цієї фортеці збереглася тільки брама в порталі, подібному до тих, що бували в укріплених містах, з двома башточками для варти обабіч. Над склепінням порталу височіли величезні камені, прикрашені виткою рослинністю, прорізані трьома широкими віконними амбразурами з перехрестям. Гвинтові сходи, сховані в одній із башточок, ведуть у дві верхні кімнати; кухня ж міститься у другій башточці. Покрівля порталу, гостроверха, як в усіх старовинних будовах, відзначається двома флюгерами, що стирчать по обох кінцях вершка, прикрашеного примхливим кованим орнаментом. Не в усякому містечку знайдеться така розкішна міська ратуша. Спереду на замку склепіння ще красується герб Суланжів, що зберігся завдяки твердості добірного каменя, на якому його викарбував різець каменотеса: по блакитному полю три срібні патериці, усе перерізане поперечною смугою з п’ятьма золотими гострокінцевими хрестиками, і геральдичний розріз, привласнений молодшій лінії роду. Блонде розібрав девіз: "Je soule agir" ("Я звик діяти"), – один із тих каламбурів, які любили вигадувати хрестоносці із своїми прізвищами, і який нагадував прекрасне дипломатичне правило, на нещастя, як буде видно далі, позабуте генералом Монкорне. Двері, які відчинила перед Блонде гарненька дівчина, були з старого потемнілого дерева, скованого шматками заліза в шаховому порядку. Сторож, пробуджений рипом дверей, висунув носа в вікно, з’явившися в самій сорочці.

"Як! наші сторожі ще сплять в таку пору?" – сказав собі парижанин, вважаючи себе великим знавцем у справі охорони лісу.

За чверть години ходу він досяг річкових джерел на височині Коншів, і зір його був причарований одним з тих пейзажів, описові яких треба було б відвести, як і історії Франції, тисячу томів або одним єдиний том. Задовольнімося двома фразами.

Пузата, схожа на оксамит від листя карликових дерев і підточена знизу Авоною скеля, становище якої надає їй схожості з величезною черепахою, перекинутою над водою, утворює арку, крізь яку око охоплює невелику водну поверхню, ясну, немов дзеркало, бо Авона тут здається заснулою, а далі закінчується каскадами, що спадають з високих скель, де під напором води дрібний верболіз безперервно гойдається, наче ресори, взад і вперед.

За цими водоспадами – схили пагорба, стрімкі, наче одягнута мохом та вересом Рейнська скеля, і, як і вона, строкаті від проступів сланців, що там чи тут виливають білі піняві струмки, для яких постійно зрошувана й вічно зелена луговина становить водойму; далі для контрасту до дикого й відлюдного пейзажу, по той бік цього мальовничого хаосу, поза полями видно сади села Коншів, з купою будиночків і дзвіницею.

Оце дві фрази, – а схід сонця, а прозорість повітря, а вкриті росою луки, а поєднання води й лісу!?., уявіть самі!

"Слово честі! це майже так само красиво, як в Опері!" – вигукнув у думках Блонде, йдучи вгору несудноплавною частиною Авони, примхливі вигини якої різкіше виділяли пряме, глибоке й тихе річище нижньої Авони, замкненої між високими деревами Егського лісу.

Блонде не дуже далеко продовжив свою ранкову прогулянку – його незабаром зупинив один із селян, які в цій драмі становлять статистів, таких потрібних для дії, що починаєш вагатися між ними й першими персонажами.

Підходячи до групи скель, де основне річище наче придавлене між двома дверима, наш дотепний письменник помітив людину, застиглу в нерухомості, здатній збудити зацікавлення всякого журналіста, якби обличчя та одяг цього живого істукана вже не заінтригували його.

Він пізнав у цій скромній особі одного з тих старих, любих олівцеві Шарле[51], які міцністю будови, пристосованої до перенесення знегод, нагадують старих служак цього солдатського Гомера, а почервонілим, ліловим та зморшкуватим обличчям, що не виявляє покірливості,– його невмирущих підмітальників вулиць. Капелюх з грубого фетру з крисами, пришитими до денця, оберігав від негод його мало не лису голову; з-під капелюха вибивалися дві косми, за які художник платив би по чотири франки на годину, щоб мати змогу скопіювати цей сліпучий сніг, розкиданий, як у всіх невмирущих класичних патріархів. Із того, як запали щоки, продовжуючи рот, неважко було здогадатися, що беззубий дідусь частіше заглядає в бочку, ніж у діжу. Сива, ріденька борода твердістю коротко підстриженого волосся надавала чогось загрозливого його профілеві, його очі, занадто маленькі для його величезного обличчя, з похилом, наче у свині, виявляли одразу хитрість і лінощі; але зараз вони ніби кидали відблиски, до того прямо втуплявся їх погляд у річку. За весь одяг цей бідар мав стару, колись синю блузу та штани з тієї грубої тканини, яка в Парижі йде на обшивку пакунків. Кожний городянин би злякався, побачивши на його ногах потріскані дерев’яні черевики, без найменшої ознаки соломи для пом’якшення гострих країв тріщин. Безперечно, блуза й штани не мали жодної цінності, крім як для чана паперової фабрики.

Розглядаючи цього сільського Діогена, Блонде припустив можливість існування того типу селян, зображуваних на старих вишивках, на старих картинах і в старих статуетках, що досі здавався йому фантастичним. Він перестав беззаперечно відкидати школу потворного в мистецтві, розуміючи, що в людини краса – це тільки приємний виняток, химера, в яку силкується повірити.

"Які можуть бути ідеї й звичаї в такої істоти? Про що вона думає? – запитував себе, охоплений цікавістю Блонде. – Чи подібний він до мене? Спільне у нас з ним – тільки обриси, та й те ще…".

Він вивчав особливу твердість шкіри, властиву людям, які живуть на відкритому повітрі, звиклі до всяких змін погоди, здатні переносити й

мороз, і спеку, – словом, уміють терпіти все, що робить їх шкіру майже дубленою, а нерви – апаратом проти фізичних страждань, не менш потужним, ніж у арабів або росіян.

"Ось куперівські червоношкірі,– сказав він собі,– нема потреби їздити в Америку, щоб спостерігати дикунів".

Хоч парижанин був не далі, як у двох кроках від старого, той не обернув голови і все вдивлявся в протилежний берег з тією нерухомістю, якої надають індійські факіри своїм осклілим очам і застиглим суглобам. Переможений цим своєрідним магнетизмом, заразливішим, ніж звичайно думають, Блонде, зрештою, сам втупив очі у воду.

– Що ж там, чоловіче, такого? – запитав Блонде через добру чверть години, протягом якої він не помітив нічого, що виправдувало б таку глибоку увагу.

– Т-с-с! – прошепотів старий, роблячи знак Блонде не підносити голосу. – Ви її злякаєте…

– Кого?

– Видру, паночку. Тільки вона нас зачує, то зараз шубовсть у воду… Звісно, вона он сюди шугнула… Дивіться-но, де вода бульбашками пішла… О, рибку стереже, а схоче піднятися, мій хлопець її отут і стуконе. Видра, бачте, тварина найрідкісніша, це здобич науковий, а до того ж тонкий… Мені за неї в Егах франків із десять заплатять, бо тамтешня пані додержують постів, а завтра в нас піст. Колись небіжчиця-пані мені аж по двадцять франків платили, та ще й шкуру віддавали!.. Муш, – гукнув він пошепки, – дивися гарненько…

По той бік найближчого рукава Авони Блонде побачив пару очей, що виблискували у вільшанику, наче кошачі; потім він роздивився засмагле обличчя і скуйовджену голову хлопчиська років дванадцяти, який лежав

на животі і робив знаки, щоб показати на видру й дати зрозуміти старому, що він не випускає її з уваги. Полонений сподіваннями старого й хлопчака, Блонде дав себе уразити демонові полювання.

Демон цей, маючи два пазури – надію і цікавість, – тягне вас, куди хоче…

– Шкуру продають капелюшникам, – продовжував старий. – До чого ж вона гарна, яка ж вона красива! Вона йде на кашкети.

– Ви так вважаєте, старигане? – усміхаючись, сказав Блонде.

– Звісно, паночку, вам воно краще знати, ніж мені, хоч мені вже й минуло сімдесят років, – шанобливо й смиренно відповів старий, набираючи пози подавальника свяченої води, – і ви мені, мабуть, зможете добре пояснити, чому вони так до вподоби кондукторам та винярам?

Блонде, цей майстер іронії, уже почувши недовір’я від слова "науковий", пам’ятаючи про маршала Рішельє[52], запідозрив, що селянин глузує, але його заспокоїла наївність пози в того і дурість його обличчя.

– Як я був молодий, цих видр тут водилося сила-силенна: їм тут у нас воля, – казав простак. – Та вже стільки їх попереловлювано, що тепер найбільше, як один хвіст за десять років побачиш… Але супарфект з Віль-о-Фе… Ви, паночку, знаєте його? Хоч він і парижанин, а гарний такий молодий чоловік, от-як ви, і любить різні рідкісні речі. А що він знає, який я спритний по цих самих видрах, – а знаю я їх не згірш, як ви можете знати свою грамоту, – то він мені й каже: "Дядьку Фуршон, коли ви спіймаєте видру, тягніть її до мене, я вам, каже, добряче за неї заплачу, а якщо, каже, в неї на спині будуть білі плями, то я вам, каже, дам за неї аж тридцять франків". Отак він і сказав мені під брамою у Віль-о-Фе, от свята тройця. Є ще вчений у Суланжі, пан Гурдон, наш лікар, то він, кажуть, зібрав такий природничий кабінет, рівного якому й у Діжоні

нема, ну, словом, перший учений у нашому краї,– він мені теж недешево заплатив би!.. Він уміє робити опудала з людей і з тварин! Ну, а хлопець твердить, що в цієї видри білина в шерсті… "Раз це так, – кажу я йому, – господь хоче нам сьогодні добра!..". Гляньте-но, як вода пузириться?.. О, вона тут. Хоч вона й живе на манер земної тварини, а цілий день сидить під водою. Ай, ай, вона вас почула, паночку, вона насторожилася. Нема тварини хитрішої за неї… гірша за жінку!

– Чи не тому зветься вона в жіночому роді – видрою? – запитав Блонде.

– Ще б пак, паночку, вам, парижанам, це краще знати, ніж нам, але ви для нас багато краще б зробили, якби сьогодні довше поспали, бо бачите, який там струмінь пішов? Це вона низом іде… Скінчено, Муш, вона почула пана, оця видра, і тепер їй нічого не варт проморочити нас аж до півночі; пішли… Он попливли наші тридцять франків!..

Муш підвівся на ноги, але з жалем; він дивився на те місце, де вирувала вода, вказуючи на нього пальцем і не гублячи остаточної надії. Цей малюк з кучерявим волоссям, із смуглявим обличчям, наче в ангелів на картинах XV століття, здавалося, був у коротких штанцях, бо його, колись довгі, штани закінчувалися на колінах рванню, оздобленою сухими листками та голками. Ця неодмінна частина костюму держалася на двох конопляних мотузках, що заміняли шлейки. Сорочка з матерії того ж сорту, як на штанях старого, але стовщеної обтріпаними латками, залишала відкритими його засмаглі груди. Отже, одяг Муша своєю простотою ще перевершував убрання дядька Фуршона.

"Добрі вони тут хлопці,– подумав Блонде. – Мешканці паризького передмістя круто поговорили б з городянином, що сполохнув їх дичину".

І через те, що він ніколи не бачив видри, навіть у музеї, він був захоплений цим епізодом прогулянки.

– Ну, – сказав він, розчулений тим, що старий іде кудись, нічого не попросивши, – ви вважаєте себе славним мисливцем на видр… Коли ви впевнені, що вона справді тут…

На тому березі Муш підняв палець, вказуючи на повітряні бульбашки, які піднялися з дна Авони й лопалися, наче пухирі, на середині річки.

– Вона знову повернулась, – сказав дядько Фуршон, – знову, паскуда, дихнула! це вона пускає пухирі. І як це вони прихитряються дихати під водою? Ну, це така пройда, що сміється й з науки.

– Ну, що ж, – відповів Блонде, відносячи останній жарт скоріше на карб загальноселянської, ніж особистої дотепності старого, – почекайте ще трохи і зловіть видру.

– А наш робочий день, Муша і мій?

– Скільки ж він коштує, ваш день?

– Нас обох, підручного й мене?.. П’ять франків…, – сказав старий, дивлячись в очі Блонде з сумнівом, який виявляв надмірність заправи.

Журналіст дістав із кишені десять франків, кажучи:

– Ось десять, і стільки ж я вам дам за видру.

– Вона вам не дорого коштуватиме, коли на спині у неї будуть білі цяточки, бо супарфект казав мені, що в нашому Музеумі тільки одна така й є. І учений же який цей наш супарфект і зовсім не дурень. Якщо я полюю на видру, то пан ле-Люпо полює на дочку пана Гобертена, в якої теж славний біленький посаг на спині. От що, паночку, не буду вами командувати, а підіть-но ви на середину Авони, он на той камінець… Коли ми притиснемо оцю видру, вона попливе вниз, бо така вже звичка у них, цих тварин, – вони піднімаються вище за свою нору, щоб ловити

рибу, а вхопивши її, знають, що їм легше буде пуститися вниз річкою. І, скажу я вам, які ж вони хитрі! Якби я навчився хитрощів в їхній школі, я жив би зараз на свої прибутки… Я пізно здогадався, що спозаранку треба підніматися вверх річкою, щоб раніше за інших вхопити здобич. Мене, мабуть, наврочено при народженні! Ну, то втрьох, може, якось перехитримо цю видру.

– А як, шановний чародію?

– Е! далебі, ми, мужики, таке бидло, що нарешті починаємо розуміти тварин. Ось як ми зробимо. Коли видра схоче повернутися до себе, ми з Мушем станемо лякати її тут, а ви лякатимете там; налякана нами, налякана вами, вона кинеться на берег; коли ж вилізе на землю, тут їй і край. Вона не може ходити; вона створена, щоб плавати, з її гусячими лапками. О, й побавитесь же ви, бо це справжня подвійна забава: тут одразу й полювати, й рибалити!.. Генерал, в якого ви гостюєте в Егах, аж три дні підряд приходив сюди, так його розібрало!

Озброївшись гілкою, зрізаною старим, який сказав йому бити воду на його команду, Блонде, перестрибуючи з каменя на камінь, вирушив на свій пост серед Авони.

– Отут добре, паночку!..

Блонде стояв тут, не помічаючи, як біжить час, бо знаки, які подавав йому інколи старий, підтримували в ньому надію на щасливе закінчення справи; до того ж, ніщо так не прискорює часу, як вичікування рішучої дії, яка має прийти на зміну глибокій безмовності засідки.

– Дядьку Фуршон, – прошепотів хлопець, коли вони з старим лишилися вдвох, – тут і справді є видра…

– Ти її бачиш?

– Он вона.

Старий остовпів, помітивши під водою червонобуру шерсть видри.

– Вона пре на мене!.. – сказав хлопчик.

– Стукни її разок по голові, а сам стрибай у воду й тримай її, не випускаючи, на дні.

Муш пірнув в Авону, наче перелякана жаба.

– Валяйте, валяйте, паночку! – вигукнув дядько Фуршон, теж кидаючись в Авону, лишивши на березі свої дерев’яні черевики.

– Лякайте її гарненько! Ви її бачите?.. Вона пливе простісінько на вас!

Старий ринув до Блонде, розрізуючи воду, кричачи, з тією серйозністю, яку мешканці сіл зберігають навіть у найбільшому збудженні.

– Ви її бачите, отам вона, вздовж скелі?

Блонде, поставлений старим так, що сонячне проміння вдаряло йому просто в вічі, бив по воді навмання.

– Швидше! Швидше! До скель! – кричав дядько Фуршон. – Там її нора, ліворуч від нас.

Розпалений досадою від тривалого чекання, Блонде потрапив ногами у воду, послизнувшись на камені.

– Сміліш, паночку, сміліш! Вона тут… Ах, ти, господи! Вона йде у вас проміж ніг! Іде! Іде! – у розпачі кричав старий.

І, наче охоплений азартом цього полювання, старий селянин кинувся в саму глибінь річки, до Блонде.

– Через вас ми її впустили! – продовжував дядько Фуршон, взявшися за руку, яку простяг йому Блонде, і вилізши з води, наче тритон, але тритон переможений. – Паскуда тут, під скелею!.. Вона кинула свою рибу, – казав старий, дивлячись удалину і вказуючи на щось, що пливло річкою. – Ну, хоч линя ми все ж матимемо, бо це найсправжнісінький линь!..

У цей момент на коншському шляху з’явився ліврейний лакей, що скакав верхи, тримаючи в повідку другого коня.

– Дивіться, вас шукають люди з замку, – сказав селянин. – Коли вам завгодно перебратися через річку, беріться за мою руку… Ет, замочитися мені не страшно, зате обійдуся без прання!

– А застуда? – сказав Блонде.

– Ет, чого там! Хіба ви не бачите, що сонце нас наскрізь прокурило, Муша й мене, наче майорові люльки? Спирайтесь на мене, паночку… Ви парижанин і не знаєте, як утримуватися на нашому камінні, хоча й знаєте стільки речей… Коли ви тут проживете довше, то багато чого навчитеся з книги природи, – хоч ви, кажуть, і пописуєте по різних газетках…

Блонде вже вибрався на другий берег, коли виїзний лакей Шарль помітив його.

– Ах, пане, – вигукнув він, – ви не можете уявити, як хвилюються пані відтоді, як їм сказано, що ви вийшли крізь Коншську браму: вони бояться, що ви потонули. Ось уже втретє з усієї сили дзвонять на сніданок, після того, як гукали на вас по всьому парку, де пан кюре й досі вас шукає.

– Котра ж година, Шарль?

– Без чверті дванадцята.

– Допоможи мені сісти на коня…

– Може, ви, пане, ненароком піймалися на видру дядька Фуршона? – сказав лакей, помітивши, як вода стікає з черевиків і штанів Блонде.

Одне це запитання відкрило очі журналістові.

– Ні слова про це, Шарль, і я тебе не забуду! – вигукнув він.

– О, їй-богу, сам пан граф попадалися на видру дядька Фуршона, – відповів лакей. – Тільки хто чужий приїде в Еги, як дядько Фуршон уже чатує на нього, і коли городянин піде обдивлятися авонські джерела, він продає йому свою видру. Він так спритно грає цю справу, що пан граф тричі приходили сюди й заплатили йому за шість робочих днів, протягом яких вони дивились, як біжить річка.

"А я вважав Потьє, Батіста молодшого, Мішо й Монроза найкращими акторами нашого часу, – сказав собі Блонде, – а що всі вони проти цього жебрака?".

– Він цю вправу здорово знає, дядько Фуршон, – казав Шарль. – У нього завжди знайдеться й інша мотузочка на свій лук, бо він за становищем своїм мотузник. У нього своя майстерня біля стіни Бланжійської брами. Спробуйте тільки доторкнутися до його мотузок, він так спритно заплутає вас, що вам самому схочеться покрутити колесо й виробити хоч трохи мотузки; а тоді він з вас буде вимагати плати за навчання. Пані на цьому спіймались і заплатили йому двадцять франків. Це король пройдисвітів, – додав Шарль, користуючись пристойним словом.

Ця лакейська балаканина дала привід Блонде віддатися роздумуванням про глибоку підступність селян і відновити в пам’яті все,

що йому доводилося чути від свого батька, алансонського судді. Далі, пригадавши всі жарти дядька Фуршона, приховані під лукавою зговірливістю і тепер висвітлені викриттями Шарля, він признався собі, що старий бургунський жебрак насміявся з нього.

– Ви собі й не уявляєте, пане, – сказав Шарль, коли вони вже під'їжджали до ґанку Егського замку, – як треба всього оберігатися на селі, особливо тут у нас, де генерала не дуже так щоб любили…

– А чому?

– Звідки я маю знати? – відповів Шарль, набираючи того вигляду дурості, яким слуги вміють приховувати своє небажання відповісти панам, і який навів Блонде на серйозні роздуми.

– От і ви, нарешті, гультяю! – зустрів його генерал, вийшовши на ґанок на стукіт кінських копит. – Ось він! Заспокойтеся, – крикнув він дружині, квапливі кроки якої чулися десь в глибині дому. – Тепер нам не вистачає тільки самого абата Бросета. Шарль, піди, пошукай його, – сказав він слузі.

III. Шинок

Брама, відома під назвою Бланжійської і побудована на кошти Буре, складалася з двох пілястрів у червоподібній рустиці, увінчаних кожний зображенням собаки, що, стоячи на задніх лапах, в передніх тримає гербовий щит. Сусідство павільйону, де жив управитель, дозволило відкупщикові не будувати сторожку. Велична залізна брама між цими двома пілястрами на зразок зробленої за часів Бюфона для Паризького ботанічного саду, відкривалась на брукований шлях, що в свою чергу виводив на кантональний тракт, який колись дбайливо підтримували власники Егів, сім'я Суланжів, і який з'єднує Конші, Серне, Бланжі й Суланж з Віль-о-Фе наче гірляндою, до того цей тракт квітне садибами,

оточеними живоплотами, і засіяний будиночками в трояндових кущах, козолисті й витких рослинах.

Там, вздовж кокетливого муру, що йде до глибокого рову, над яким з замку відкривається краєвид на долину, аж за Суланж, стояли підгнилий стовп, старе колесо й кілки на зразок грабель, що складають майстерню сільського мотузника.

Близько пів на першу, коли Блонде сідав за стіл, навпроти абата Бросета, вислуховуючи лагідні дорікання графині, дядько Фуршон і Муш підходили до свого закладу. Звідси дядько Фуршон, під приводом вироблення мотузок, стежив за Егами і міг бачити, як пани входять та виходять. Отже, відчинені жалюзі, прогулянка удвох, найдрібніша подія в житті замку, – ніщо не проминало шпигунських очей старого, який став мотузником лише три роки тому – маловажлива обставина, якої ще не помітили ні егські сторожі, ні слуги, ні господарі.

– Прогуляйся-но крізь Авонську браму, аж поки я натягну наші снасті,– сказав дядько Фуршон, – а коли ти їм гарненько набрешеш, вони, звісна річ, пошлють мене шукати в "Великі-ГУ-сині", куди я піду промочити горлянку, бо мене завжди бере спрага, коли стільки часу побуду в воді, як оце! Коли ти візьмешся за цю справу, як я тобі сказав, то підчепиш з них гарненький сніданок; постарайся говорити з графинею та натисни на мене, щоб їм спало на думку почитати мені свою мораль… Отак-от! Буде нагода хильнути кілька склянок доброго вина.

Після цих останніх настанов, які лукавий вигляд Муша робив мало не зайвими, старий мотузник, тримаючи під пахвою видру, попрямував по кантональному шляху.

На півдорозі між цією красивою брамою і селом, в ті часи, коли Еміль Блонде гостював в Егах, стояв один з тих будинків, які можна бачити тільки у Франції, і тільки там, де камінь становить велику рідкість. Уламки зібраної звідусіль цегли, великі камені, вправлені, наче

брильянти, в глинисту масу, були матеріалом для солідних, хоч і сточених стін; покрівля, підтримувана товстим гіллям, прикритим соломою та очеретом, грубо збиті віконниці, двері – усе в цій халупі говорило про щасливі знахідки або подарунки, видерті настирливістю.

У селянина є такий самий інстинктивний потяг до свого житла, як у тварин до свого гнізда або нори, і цей потяг яскраво було видно на всьому розташуванні халупи. Почати з того, що вікно її й двері виходили на північ. Будинок, поставлений на невеликому підвищенні на найбільш кам’янистій ділянці, придатній для виноградника землі, мав бути здоровим житлом. До нього вело три східці, вміло зроблених із кілочків та дощок і засипаних щебнем. Вода, отже, стікала дуже швидко. Далі, тому що дощ у Бургундії рідко насувається з півночі, ніяка вогкість не могла згноїти фундамент, хоч би який легкий він був. Внизу, вздовж стежки, тягнувся грубий тин, загублений у живоплоті з глоду та колючого чагарнику. Альтанка з виноградних лоз, в якій поганенькі столи разом з грубо збитими лавами запрошували подорожніх перепочити, прикривала своєю покрівлею простір між халупою і шляхом. Всередині гребінь схилу був прикрашений трояндами, левкоями, фіалками та іншими квітами, що нічого не коштують. Жимолость і жасмин сплітали своє гілля на даху, уже порослому мохом, хоч критий він був не дуже давно.

Праворуч від халупи власник її прибудував хлів на дві корови. Утрамбована діляночка землі перед цією спорудою, збитою з поганих дощок, правила їй за подвір’я, а в одному кутку видно було величезну купу гною. По другий бік будинку і виноградної альтанки височіла, підтримувана двома стовбурами, солом’яна повітка, під якою лежали виноградарське справилля, порожні бочки, в’язки хмизу, навалені навколо виступу, утворюваного пічкою, тяга якої, в селянських хатах, майже завжди виходить під ковпак плити.

До будинку прилягало близько арпана землі, оточеної живоплотом і засадженої виноградом, дбайливо доглянутим, як і взагалі всі селянські виноградники, так добре угноєним, розсадженим і скопаним, що його

гілля зеленіло першим на три льє навколо. Кілька плодових дерев– мигдалевих, сливових і абрикосових піднімали своє немічне верхів’я над тією ж огорожею. Між виноградними лозами звичайно саджали картоплю чи боби. Позаду подвір’я, навпроти села, до садиби прилягала ще невеличка вогкувата й низинна діляночка землі, зручна для розведення капусти й цибулі – улюбленої городини трудящого люду, і відокремлена тином з ґратчастою хвірткою, якою проходили корови, місячи ногами землю і лишаючи свої гнойові коржі.

Будинок, що в нижньому поверсі складався з двох кімнат, мав вихід на виноградник. З цього боку дерев’яна драбина, приставлена до стіни будинку й вкрита солом’яною повіткою, вела на горище, освітлене одним слуховим віконцем. Під цією непоказною драбиною у льосі, цілком складеному з бургундської цегли, стояло кілька бочок з вином.

Хоч усе кухонне начиння селянина звичайно складається з двох речей – сковороди й залізного казана, – з допомогою яких робиться все, у цій халупі, як виняток, були ще дві величезні каструлі, підвішені під ковпаком плити над маленьким таганцем. Незважаючи на цю ознаку заможності, вся обстановка відповідала зовнішньому виглядові будинку. Отож, на воду був глиняний глечик, замість столового срібла – дерев’яні й бляшані ложки, глиняні тарілки, темні ззовні і білі зсередини, але всі пооблуплювані й скріплені дротом; нарешті, навколо солідного стола – нефарбовані стільці, а замість підлоги – утрамбована земля. Що п’ять років стіни білилися вапном, як і ріденькі сволоки, на яких висіли шматки свинячого сала, в’язки цибулі, пучки свічок та мішки, в яких селянин тримає своє зерно; у старовинній шафі із старого горіхового дерева, яка стояла поруч з хлібною скринею, зберігалося трохи білизни, змінного одягу й святкове вбрання родини.

На пічному ковпаку виблискувала стара браконьєрська рушниця; ви не дали б за неї й п’яти франків: ложе наче обпечене, ствол не має ніякого вигляду і, мабуть, не чищений. Ви думаєте, що охорона такої халупи з простою засувкою, хвіртка якої, зроблена в тину, ніколи не замикається, кращого й не потребує, і ви запитуєте себе, нащо може

придатися така зброя. Почати з того, що коли ложе зроблене з грубою простотою, то дбайливо дібраний ствол походить від дорогої рушниці, безперечно, виданої якомусь мисливському сторожеві. Ось чому власник цієї рушниці ніколи не схибить; між ним і його зброєю існує та ж тісна близькість, як між робітником і його знаряддям. Якщо треба взяти на міліметр над або під ціль, бо рушниця підвищує або знижує на цю невеличку відстань, браконьєр це добре знає і без помилки підкоряється цій вимозі. Далі, артилерійський офіцер знайшов би всі істотні частини зброї в цілковитій справності; усе є і нічого зайвого. На все, чим володіє селянин або що має йому служити, він затрачує відповідну частку сили; він робить тільки потрібне і ніяк не більше. На зовнішніх прикрасах він зовсім не розуміється. Непогрішний суддя щодо неминуче потрібного в усіх галузях, він знає всі ступені затрати сили і, працюючи на наймача, вміє віддавати найменше праці за найбільшу плату. Нарешті, ця поганенька рушничка має видатне значення в житті родини, і ви скоро дізнаєтеся, яке саме.

Чи добре ви вхопили тисячу дрібниць цієї халупи, розташованої в п’ятистах кроках від мальовничої брами Егського замку? Чи бачите ви, як вона присіла тут, наче жебрак перед палацом? Так ось, її покрівля, поросла схожим на оксамит мохом, кудкудакаючі квочки, забрьохана свиня, теличка, що тинялася скрізь, – одне слово, уся ця сільська поезія містила в собі жахливий зміст. На довгій жердині біля хвіртки тину висів висохлий букет з трьох ялинових гілок та дубового листя, перев’язаний шматинкою. Над цією ж хвірткою мандрівний маляр за сніданок намалював на квадратній вивісці в два фути по білому полю великі сині "ГУ", а для тих, хто вміє читати, такий каламбур на дванадцять літер: "Великі-ГУ-сині". Ліворуч від хвіртки сяяли яскраві фарби грубої афіші: "Добре березневе пиво", де обабіч кухля, що викидав із себе фонтан піни, зручно примостилися жінка в надмірно декольтованій сукні і гусар, обидва дуже грубо розфарбовані. Ось чому, незважаючи на квіти й сільське повітря, із цієї халупи несло сильним і неприємним запахом вина та всякої страви, який охоплює вас у Парижі, коли ви проходите повз приміську корчму.

Тепер ви знаєте місцевість. А от і люди та їхня історія, що має в собі чимало повчального для філантропів.

Хазяїн "Великих-ГУ-синіх", на ім’я Франсуа Тонсар, рекомендується увазі філософів, бо він розв’язав завдання сполучення ледарського життя з працьовитим, роблячи ледарство прибутковим, а працю – мізерною.

Майстер на всі руки, він умів обробляти й землю, але тільки для себе самого. Для інших він копав канави, збирав хмиз, обдирав кору з дерев або рубав їх. У цих роботах наймач весь у руках робітника. Своїм клаптем землі Тонсар завдячував щедротам мадмуазель Лагер. З самого малку Тонсар працював поденно у замкового садівника, бо не мав собі рівного у мистецтві підстригати дерева в алеях, грабові альтанки, живоплоти й індійські каштани, його ім’я досить виразно вказує на спадковий талант[53]. У глушині сіл теж існують привілеї, що набуваються та зберігаються з такою ж умілістю, яку виявляють комерсанти, домагаючись своїх. Одного дня, під час прогулянки, пані почула, як Тонсар, тоді поставний парубок, казав: "А мені б цілком вистачило арпана землі, щоб жити, й жити щасливо!". Добра дівчина, яка звикла робити людей щасливими, подарувала йому арпан виноградинка перед Бланжійською брамою за сто поденних днів (погано оцінена делікатність!), дозволивши йому лишитися в Егах, де він жив разом з прислугою, якій здавався найкращим на всю Бургундію хлопцем.

Бідолаха Тонсар (так його звали всі) відробив днів із тридцять із належних ста; решту часу він проледарював, сміючися з жіночою прислугою мадмуазель, і переважно з її покоївкою, мадмуазель Коше, хоч вона була й негарна, як усі покоївки вродливих актрис. Сміятися з мадмуазель Коше означало так багато, що Судрі, щасливий жандарм, згадуваний у листі Блонде, скоса поглядав на Тонсара ще через двадцять п’ять років. Горіхова шафа, ліжко з колонками та завісочками, ці прикраси його спальні, були, безперечно, плодами отих смішків.

Увійшовши в володіння своєю ділянкою, Тонсар першому ж, хто сказав, що її подарували йому пані, відповів:

– Хай мені чорт, коли я її не купив, та й ще не дешево! І Хіба пани нам коли що дарують? А сто поденних днів чогось-то варті? Це мені коштує триста франків, а тут саме тільки каміння!

Розмова ця не вийшла із середовища простого люду.

Тонсар сам спорудив собі тоді цей будинок, то там, то тут підбираючи матеріали, дістаючи підмогу то від того, то від іншого, потягуючи з замку всякий непотріб або випрошуючи його і не зустрічаючи відмовлення. Благенькі двері альтанки, розібраної для перенесення трохи далі, стали дверима корівника. Вікно потрапило до нього від старої зруйнованої теплиці. Покидьки замку пішли, отже, на спорудження цієї фатальної халупи

Врятований від армії егським управителем Гобертеном, батько якого був департаментським громадським обвинувачем, і який, до того ж, ні в чому не міг відмовити мадмуазель Коше, Тонсар, покінчивши будувати житло і влаштовувати виноградник, тут же й оженився. Двадцятитрирічний парубок, своя людина в Егах, цей пройдисвіт, що зараз оце одержав від пані арпан землі й здавався добрим працівником, зумів роздзвонити про свої негативні достоїнства і взяв дочку фермера з ронкерольських маєтків, розташованих по той бік Егського лісу.

Цей фермер орендував споловини ферму, яка в його рухах занепадала за відсутністю хазяйки. Невтішний удовець, він намагався, за англійським звичаєм, потопити своє горе в вині; але коли він перестав думати про свою любу небіжчицю, то, за сільським жартом, був уже одружений з пляшкою. Дуже скоро з фермера тесть знову став батраком, але батраком-п’яницею й ледарем, злісним і сварливим, здатним на все, як ті прості люди, що після певної забезпеченості знову впадають у злидні. Людина ця, що своїми практичними знаннями,

начитаністю та вмінням писати стояла далеко вище за інших селян, але була доведена пороками до стану голоти, зараз помірялася силами, як ми бачили, на берегах Авони з одним з найдотепніших людей Парижа в буколіці, забутій Вергілієм.

Побувши шкільним учителем у Бланжі, дядько Фуршон втратив це місце з причини своєї безпутності й своїх поглядів на громадську освіту. Він далеко більше допомагав дітям робити зі своїх букварів кораблики та пташок, ніж навчав їх читати; він так своєрідно лаяв дітей, коли вони крали чужі фрукти, що його напучування успішно могли зійти за науку, як перелазити через паркан. У Суланжі досі передається його відповідь одному хлопчикові, який спізнився й казав у своє виправдання:

– Я ж, пане вчителю, водив напувати коняків!

– Треба казати "коней", теляко!

Із учителів він пішов у листоноші. На цьому посту, що звичайно буває порятунком для стількох старих солдатів, дядько Фуршон щодня потрапляв під догану. То він забував листи в якомусь шинку, а то затримував їх у себе. Коли він був напідпитку, він передавав пакети однієї громади в іншу, а коли був тверезий, читав листи. Тому його незабаром звільнили. Не мавши успіху на державному полі, дядько Фуршон, нарешті, став ремісником. На селі незаможні прилаштовуються до якогось ремесла, і всі вони формально мають джерело чесного існування. На шістдесят дев’ятому році старий взявся за кустарне вироблення мотузок, справу, що вимагає найменших попередніх затрат. Майстернею може бути, як ми бачили, перша-ліпша стіна, обладнання коштує найбільше десять франків, підмайстер так само, як і хазяїн, ночує в якомусь хліві й живе з того, що добуде за день. Жадібність закону про вікна й двері[54] згасає sub dio[55]. Сировина позичається, щоб повернутися у вигляді готового виробу. Але головний прибуток дядько Фуршон та його підручний Муш, позашлюбний син однієї із його позашлюбних дочок, мали від "полювання" на видр і в вигляді сніданків та обідів, які давали їм люди, що, не вміючи ні читати, ні писати,

вдавалися до талантів дядька Фуршона в тих випадках, коли вони мусили відповісти на листа чи подати рахунок. Нарешті, він умів грати на кларнеті і в компанії з одним із своїх друзів, на прізвисько Вермішель, скрипалем із Суланжа, виступав на сільських весіллях або в дні великих балів у суланжському "Тіволі"[56].

Вермішель, насправді звався Мішелем Вером; але каламбур над його справжнім ім’ям так увійшов у загальний вжиток, що судовий виконавець суланжського мирового суду Брюне писав у своїх актах: "Мішель-Жан-Жером Вер, на прізвисько Вермішель, понятий". Вермішель, дуже поважана скрипка старого бургундського полку, на подяку за послуги, які робив йому дядечко Фуршон, влаштував і його на місце понятого, яке звичайно на селі дістається тим, хто вміє підписувати своє ім’я. Отож дядько Фуршон служив за свідка або понятого, коли пан Брюне складав судові акти по громадах Серне, Коншах і Бланжі. Вермішель і Фуршон, зв’язані дружбою, що налічувала двадцять років спільного пиячення, були мало не підвалиною суспільства.

Муш і Фуршон, поєднані пороком, як колись Ментор і Телемак доброчесністю, мандрували, як і ті, шукаючи хліба; "panis angelorum"[57]– єдині латинські слова, що збереглися в пам’яті старого селянина. Вони подорожували, підчищаючи недоїдки в "Великих-ГУ-синіх" і по навколишніх маєтках, бо навіть у роки найнапруженішої роботи, у свої найщасливіші роки, вони в середньому ніколи не могли виробити і трьохсот шістдесяти сажнів мотузок на обох. Насамперед, жоден крамар на двадцять льє в окрузі не довірив би конопель ні Фуршонові, ні Мушу. Випереджаючи чудеса сучасної хімії, старий занадто добре умів перетворювати коноплі на благословенний виноградний сік. Далі його потрійні обов’язки, – громадського писаря в трьох сільських громадах, понятого при мировому суді і кларнетиста, – дуже заважали, за його словами, розвиткові його комерційної діяльності.

Отже, Тонсар одразу ж обманувся в приємно виплеканій надії досягти певного добробуту через збільшення своїх маєтків. Лінивий зять, – випадок досить звичайний, – наразився на тестя-неробу. Справи мали

гіршати ще й тому, що Тонсарша, обдарована певною красою в сільському стилі, висока й ставна, не любила працювати на повітрі. Тонсар закидав своїй жінці батькове розорення і погано з нею поводився, внаслідок мстивості, властивої простому народові, який дивиться виключно на результати, рідко коли доходячи до першопричини.

Знаходячи свої пута важкими, ця жінка побажала їх полегшити. Вона скористалася з пороків Тонсара, щоб прибрати його до рук. Сама люблячи ласощі й спокійне життя, вона підтримувала лінощі та ласунство свого чоловіка. Насамперед, вона зуміла зажити прихильності прислуги в замку, без того, щоб Тонсар, бачачи результати, закидав їй засоби. Його дуже мало турбувало, що робить його дружина, аби вона робила все те, що йде йому на користь. Це мовчазна полюбовна угода більшості шлюбів. Отак Тонсарша створила шинок "Великі-ГУ-сині", першими відвідувачами якого були прислуга з Егів, лісові сторожі й мисливці.

Управитель мадмуазель Лагер, Гобертен, один з перших клієнтів красуні Тонсарші, подарував їй кілька бочок чудесного вина – приваблювати публіку. Вплив цих подарунків, що мали регулярний характер, аж поки управитель оженився, а також репутація податливої краси, якої набула ця жінка серед місцевих донжуанів, дуже збільшили клієнтуру "Великих-ГУ-синіх". Сама ласунка, Тонсарша, стала чудовою куховаркою, і, хоч її таланти виявлялися тільки на стравах, звичайно вживаних на селі: на заячому рагу, соусі з дичини, риби по-матроському, яєчнях, – вона прославилася в окрузі як велика майстерниця готувати ті обіди, що поїдаються нашвидкуруч і, приправлені надмірною кількістю пряностей, збуджують посилену спрагу. Отак вона за два роки прибрала Тонсара до рук і штовхнула його на ту небезпечну похилу площину, по якій він і сам був дуже схильний котитися.

Цей ледар весь час браконьєрствував, не маючи ніяких підстав чогось побоюватись. Зв’язки його дружини з управителем Гобертеном, з лісовими сторожами й сільськими властями, а також безлад того часу забезпечували йому безкарність. Коли його діти досить підросли, він зробив з них знаряддя свого благополуччя, виявляючи не більше

вимогливості до поведінки дітей, ніж до поведінки дружини. У нього було двоє синів і дві дочки. Тонсарові, що жив, як і його жінка, з дня на день, дуже скоро б довелося побачити кінець свого веселого життя, якби він не завів у себе в домі щось близьке до військової повинності,– працювати на підтримування власного благополуччя, яке, проте, було пов’язане з добробутом усієї родини. На той час, коли діти його були вирощені коштом тих, в кого його жінка вміла вимантачувати подарунки, от як склалися основні закони й бюджет "Великих-ГУ-синіх":

Стара мати Тонсара і дві його дочки, Катрін і Марі, регулярно двічі на день ходили в ліс і поверталися, зігнувшись під вагою в’язки хмизу, яка звисала аж до п’ят і стирчала на два фути над головою. Зроблена ззовні з сухого хмизу, в’язка всередині складалася із свіжого дерева, нарубаного часто в молодняку. Тонсар буквально брав свої дрова на зиму в егському лісі. Батько і обидва сини весь час браконьєрствували. Від вересня по березень зайці, кролі, куріпки, дрозди й козулі,– уся дичина, що не споживалася у себе вдома, продавалася в Бланжі, в кантональному центрі, містечку Суланжі, куди обидві дочки Тонсара доставляли молоко і звідки вони щодня привозили новини, залишаючи там новини з Егів, Серне й Коншів. Коли не можна було більше стріляти дичини, троє Тонсарів ставили пастки. Якщо пастки давали надмір дичини, Тонсарша пекла пироги, які посилалися на продаж у Віль-о-Фе. У жнива семеро Тонсарів: стара мати, обидва хлопці, поки їм не минуло сімнадцяти років, обидві дочки, старий Фуршон і Муш, збирали колоски, приносячи щодня до шістнадцяти буасо[58] жита, ячменю, пшениці,– словом усякого зерна, придатного на борошно.

Обидві корови, яких спочатку пасла біля шляхів молодша з дочок, на більшу частину часу зникали в егських полях; але через те, що при кожній потраві, занадто помітній, щоб сторожі могли обминути їх своєю увагою, дітей або били, або ж позбавляли яких-небудь ласощів, то в них виробилась зовсім надзвичайна здатність чути ворожі кроки, і ні казенні, ні панські польові сторожі вже майже ніколи не могли спіймати їх на гарячому. До того ж, зв’язки цих поважних офіційних осіб з Тонсаром та його дружиною наче затьмарювали їм зір. Корови, прив’язані на довгих

мотузках, тим краще слухалися першого ж заклику, особливо вигуку, який повертав їх на громадську землю, що розраховували, коли мине небезпека, закінчувати дарову трапезу на сусідських луках. Бабця Тонсар, все більше й більше дряхліючи, прийняла це пасовище в спадках від Муша, коли Фуршон забрав до себе свого позашлюбного внука під приводом його виховання. Марі й Катрін заготовляли в лісі траву. Вони знали місця, звідки береться особливо тонке й гарне лісове сіно, яке вони зрізували, сушили та в’язали у в’язки і складали в хлів; так вони набирали дві третини зимового корму для двох корів, яких, до того ж, виганяли в погожі дні на добре відомі місця, де зеленіє трава. У деяких кутках егської долини, та й в усякій місцевості, оточеній гірським пасмом, є такі ділянки землі, що дають, як у П’ємонті або Ломбардії, траву й узимку. Ці луки, що в Італії звуться marciti, мають особливо велику ціну; але у Франції для них не потрібні ні надмір льоду, ні надмір снігу. Явище це, безперечно, залежить від особливого розташування місцевості і від просочування вод, що зберігають літню температуру грунту.

Двоє телят давали приблизно вісімдесят франків прибутку. Молоко, якщо відкинути період, коли корови годували й телилися, приносило до ста шістдесяти франків; крім того, корови забезпечували господарство молочними продуктами. Тонсар поденною роботою то там, то тут заробляв півсотні екю[59] на рік.

Кухня й продане вино давали, після покриття всіх витрат, із сотню екю, бо великі частування бували лише зрідка і в певні сезони; до того ж, замовники цих частувань заздалегідь попереджали Тонсаршу та її чоловіка, які тоді купували в місті невелику кількість м’яса та іншої потрібної провізії. Вино з власного виноградника продавалось у звичайні роки по двадцять франків за бочку, крім посуду, суланжському шинкареві, з яким Тонсар завжди мав справу. У деякі, особливо врожайні роки, Тонсар одержував дванадцять бочок із свого арпана; але в середньому бувало по вісім бочок, і половину він лишав для продажу в шинку. У місцевостях, де розводиться виноград, існує звичай "підбирати" виноградні грона, які лишилися на лозах після збирання хазяїв. Цим "підбиранням" родина Тонсарів добувала ще близько трьох бочок вина.

Але, під захистом звичаїв, її спосіб дій не відзначався великою сумлінністю: вона з’являлася в виноградники раніше, як ішли з них збирачі-хазяї; так само вона кидалася на хлібні поля, коли складені в копи снопи ще чекали возів. Отже сім-вісім бочок вина, стільки ж "підібраного", як і власного, продавалося по високій ціні. Але із цієї суми "Великі-ГУ-сині" мали ще певні затрати, що випливали із особистого споживання Тонсара та його дружини, які обоє звикли їсти кращі страви й пити краще вино, ніж те, що йшло в них на продаж; вино це доставляв їм їх суланжський комісіонер в оплату за прийняте від них. Отже, прибуток родини зводився приблизно до дев’ятисот франків, бо вона ще відгодовувала щороку двох свиней, – одну для себе, другу на продаж.

Робочому людові й усім навколишнім шибеникам зрештою дуже полюбився шиночок "Великі-ГУ-сині", так само внаслідок талантів Тонсарші, як і через панібратство, що встановилося між цією родиною і голотою долини. Обидві дочки, і та й друга напрочуд вродливі, наслідували поведінку своєї матері. Нарешті, давність існування "Великих-ГУ-синіх", заснованих ще в 1795 році, зробили з них наче святощі села. Від Коншів до Віль-о-Фе робітники приходили сюди укладати свої угоди, слухати новини, що їх збирали дочки Тонсарів, Муш і Фуршон або розповідав Вермішель і найпопулярніший в Суланжі судовий виконавець Брюне, коли він з’являвся до свого понятого. Тут установлювалися ціни на сіно, на поденну і відрядну роботу. Тонсар, верховний суддя в усіх цих питаннях, давав поради, цокаючись з завсідниками. Суланж, на місцеве розуміння, був тільки містом громадськості та втіх, а Бланжі – осередком торгівлі, що його все-таки придушував головний центр, Віль-о-Фе, який за двадцять п’ять років виріс на столицю цієї чудової долини. Базари живини й хлібів відбувалися все-таки в Бланжі, на майдані, і ціни на цих базарах були довідником на весь округ.

Весь час сидячи в себе вдома, Тонсарша зберегла свою свіжість, білість та округлість тіла, відрізняючись цим від жінок, що працюють на полі і в’януть так само швидко, як квіти, старіючи вже до тридцяти років. Ось чому Тонсарша любила причепуритися. Вона була тільки охайна; але

на селі подібна охайність уже коштує розкошів. Дочки, одягнуті краще, ніж дозволяла їм їх бідність, наслідували приклад матері. Під своїми досить гарними платтями вони носили тоншу білизну, ніж найзаможніші селянки. У святкові дні вони з’являлися в красивих вбраннях, добутих бог зна як. Егська двірня продавала їм по ціні, для них легко оплачуваній, поношений одяг покоївок, який колись підмітав паризькі вулиці і яким, переробивши його на свій смак, Марі і Катрін врочисто хизувалися під вивіскою "Великих-ГУ-синіх". Обидві дівчини – вільні циганки долини – не одержували нічого від своїх батьків, які давали їм тільки їжу; спали вони на найжахливіших постелях, разом з старою бабусею на горищі, де спали також їх брати, скулившись просто на сіні, наче худоба. Ні батько, ні мати не задумувалися над цією близькістю.

Залізний вік і вік золотий більше скидаються один на одного, ніж прийнято думати. В одному не бояться нічого, у другому – бояться всього; для суспільства результат, можливо, однаковий. Присутність старої Тонсар, маючи скоріше характер неминучості, ніж охорони, була тільки ще більшою аморальністю.

Отож абат Бросет, вивчивши звичаї парафіян, висловив якомусь єпископові таку глибоку думку:

– Монсеньйор, спостерігаючи, як вони все звалюють на свої злидні, здогадуєшся, що ці селяни побоюються втратити виправдання своєї розбещеності.

Хоч усім було відомо, яке невелике значення мають у цій родині мораль і совість, ніхто не ганьбив звичаїв "Великих-ГУ-синіх". Починаючи цей твір, слід раз назавжди з’ясувати всім, звиклим до моральності буржуазних родин, що селяни в своєму щоденному житті не мають ніякої тонкості почуттів. Вони волають до моральності, коли зведено одну з їх дочок, тільки в тому разі, якщо зводитель багатий і полохливий. Діти, поки держава їх не відніме, являють собою засоби або знаряддя особистого добробуту батьків. Матеріальна зацікавленість, особливо після 1789 року, – це єдиний спонукальний мотив їх світогляду; цікавить

їх зовсім не те, чи законний, чи аморальний той або інший вчинок, а тільки чи вигідний він для них. Моральність, яку не треба сплутувати з релігією, починається з достатку; як ми бачимо у вищих сферах, тонкість почуття розпускається в душі, коли багатство позолотить їй обстановку. Цілком чесна й моральна людина серед селян – виняток. Допитливі люди запитають – чому. З усіх пояснень, що виправдовують подібний стан речей, найголовніше таке: залежно від природи їх суспільних обов'язків, селяни живуть суто матеріальним життям, дуже близьким до дикунського стану, до якого їх закликає також безперестанне стикання з природою. Праця, виснажуючи тіло, відбирає в думки її очисний вплив, особливо серед людей неосвічених. Нарешті, злидні для селян – суспільне виправдання їх існування, як сказав абат Бросет.

Приплутаний до всіх справ, Тонсар вислуховував скарги кожного і керував шахрайствами, корисними для злидарів. Дружина його, на вигляд жінка добра, підбадьорювала місцевих зловмисників плітками, ніколи не відмовляла у своєму схваленні і навіть у допомозі своїм завсідникам, хоч би що вони робили проти панів. Отак у цьому шинку – справжньому гадючому гнізді – підтримувалась живуча і отруйна, палка й діяльна ненависть пролетаря та селянина до хазяїна та багатія.

Щасливе життя Тонсарів стало тоді дуже поганим прикладом. Кожен запитував себе, чому не взяти, як Тонсари, в Егському лісі дров для пічки, для кухні і для опалення взимку? Чому б не діставати кормів для корови і не добувати собі, як вони, дичини на їжу й на продаж? Чому не збирати й не пожинати, як вони, нічого не сіявши, під час жнив та збирання винограду? Отже, потайне злодійство, яке спустошувало ліси, яке брало частку з полів, луків та виноградників, стало загальним явищем у долині і незабаром обернулось на щось, ніби узаконене в громадах Бланжі, Коншах і Серне, де й лежав егський маєток. Чума ця, з причин, про які буде сказано в свій час і в своєму місці, далеко більше роз'їдала егські землі, ніж володіння Ронкеролів і Суланжів. До того ж, не можна повірити, щоб Тонсар, його жінка, діти й стара мати свідомо вирішили: "Житимемо із злодійства і будемо робити його спритно". Ці звички розвивалися поступово. До сухих сучків родина стала примішувати

трошки свіжого лісу; далі, посмілішавши і за звичкою, і внаслідок свідомої безкарності, потрібної для деяких планів, що розкриваються далі, родина Тонсарів за двадцять років привчилася запасатися "своїми дровами" і мало не все своє життя красти. Пасіння корів, зловживання при збиранні колосків та винограду, все це, отак, увійшло в побут поступово. Як тільки родина та ледарі долини скуштували благодіянь тих чотирьох привілеїв, завойованих сільською голотою, які вони доводили до одвертого грабунку, – селяни, звичайно, вже не могли відмовитися від цього, крім як під натиском сили, вищої за їх нахабство.

На той час, коли починається ця історія, Тонсар, років із п’ятдесят віком, рослий і міцний чоловік, більше опасистий, ніж худий, з чорним кучерявим волоссям, з яскравочервоним обличчям, вкритим, наче цеглина, лілуватими плямами, з оранжевими очима, з відігнутими й дуже закрученими вухами, з будовою тіла мускулистою, але схованою під обманливо-пухким шкірним покривом, з придавленим лобом, з важко відвислою нижньою губою, ховав свій справжній характер під дурістю, змішаною з проблисками досвідченості, яка тим більше скидалася на розум, що він перейняв у товаристві свого тестя розмову "із шпилечкою", коли скористатися з виразу Фуршона і Вермішеля. Ніс його був сплюснутий, наче перст божий побажав його відзначити, і тому він гугнявив, як усі, кого спотворила хвороба, звузивши сполучення носових каналів і тим утруднивши прохід повітря, його верхні зуби, що стирчали в різні боки, тим яскравіше виставляли цю страшну, за словами Лафатера, ваду, що своєю білиною зуби його не поступалися перед собачими. Без обманливої благодушності ледаря й легковажної байдужості сільського п’янички ця людина лякала б навіть найпроникливіших людей.

Якщо портретові Тонсара, описові його шинку та його тестя відведено перші ж сторінки нашого оповідання, то повірте, що таке місце по праву належить і цій людині, і шинкові, і родині. По-перше, цей, так докладно з’ясований спосіб існування, типовий для ста інших господарств Егської долини. Далі, Тонсар, бувши не чим іншим, як знаряддям діяльної й глибокої ненависті, мав величезний вплив на хід майбутньої кампанії, бо саме він давав поради всім невдоволеним з

нижчих верств, його шинок, як буде видно далі, постійно був місцем побачення для нападаючих, а сам він став їх ватажком в силу жаху, який він наводив на долину не так своїми вчинками, як тим, на що можна було завжди від нього чекати. Загроза цього браконьєра була така сама страшна, як і сам вчинок, а тому він ніколи не мав потреби здійснювати її.

Усяке одверте або потайне обурення має свій прапор. Прапором мародерів, нероб і п’яниць стала, отже, грізна жердина "Великих-ГУ-синіх". Там було весело, а це – таке жадане й таке рідкісне і в місті, і на селі. Крім того, інших шинкарів не було на всьому широкому тракті протягом чотирьох льє, відстані, яку робить навантажений віз за три години. Отже, всі, хто їхав з Коншів у Віль-о-Фе, неодмінно зупинялися в "Великих-ГУ-синіх", хоч би для того, щоб підживитися. Навіть егський мельник, який виконував обов’язки помічника мера, та його молодці теж заходили сюди. Сама прислуга генерала не гребувала цим кублом, якому Тонсарові дочки надавали багато привабливості, так що "Великі-ГУ-сині" через цю прислугу були потайно зв’язані з замком і могли знати все, що їй самій було відоме. Неможливо ні благодіяннями, ні вигідними умовами порвати вічну згоду між прислугою і простим людом. Двірня виходить з народу і не втрачає зв’язків з ним. Це фатальне товаришування пояснює нам умовчання, що містилося в останніх словах виїзного лакея Шарля, які він сказав Блонде біля ґанку замку.

IV. Друга ідилія

– А, хай вам чорт, татоньку! – вигукнув Тонсар, побачивши, як увіходить тесть, і вважаючи, що той ще нічого не їв. – Ви сьогодні раненько розкрили свою пельку! Нічого для вас не наготовано… А як мотузка, що ми обіцялися зробити? Просто навіть дивно, скільки ви готуєте їх звечора і скільки в вас готово вранці! Давно б вам слід було скрутити оту, що поклала б край вашому існуваннячку, бо ви стали нам щось дуже дорого коштувати…

Жарт селянина й робітника завжди дотепний, він полягає в тому, щоб до кінця висловити свою думку, посиливши її забавним виразом. Не

інакше роблять і в салонах. Тільки тонкість розуму заступає там виразність грубості,– у цьому вся різниця.

– Нема тестя, – відповів старий. – Розмовляй зі мною, як з гостем. Бажаю пляшечку найкращого.

Кажучи це, Фуршон ударив монетою в сто су, що блиснула, наче сонце, в його долоні, по поганенькому столу, до якого він присів, такому ж вартому уваги своєю скатертю, у жиру, як і чорними опіками, винними плямами та зарубками. При звуку монети Марі Тонсар, створена, наче корвет, для наскоків, кинула на діда хижий погляд, що іскрою блиснув в її блакитних очах. Тонсарша, приваблена дзвоном металу, вийшла із своєї кімнати.

– Ти завжди говориш грубощі моєму бідному батькові,– сказала вона Тонсарові.– А проте ось уже рік, як він добре заробляє; дай бог, щоб це робилося чесно! Ану, подивимося!.. – сказала вона, кидаючись на монету й видираючи її з рук Фуршона.

– Піди, Марі,– поважно сказав Тонсар, – там над дошкою є ще пляшкове вино.

Вино на селі все буває тільки однієї якості, але продається воно у двох виглядах: вино з бочки і пляшкове вино.

– Звідки це у вас? – запитала Тонсарша свого батька, опускаючи монету в кишеню.

– Філіппіна, ти погано скінчиш! – сказав старий, хитаючи головою і не намагаючись повернути свої гроші.

Фуршон, безперечно, вже зрозумів усю марність боротьби із своїм страшним зятем і дочкою.

– От іще одна пляшечка вина, що ви мені продаєте за сто су, – додав він гірко, – ну, та це остання. Піду від вас у "Кав’ярню миру".

– Мовчи, тату, – заперечила білотіла й жирна шинкарка, досить схожа на римську матрону. – Тобі потрібна сорочка, чисті штани, інший капелюх, і я хочу бачити тебе в жилетці.

– Я ж казав уже тобі, що це було б для мене розором! – вигукнув старий. – Коли люди вважатимуть мене багатим, ніхто мені нічого більше не дасть.

Пляшка, принесена білявою Марі, перервала красномовність старого, що належав до тієї породи людей, у яких язик дозволяє собі говорити все й не відступає ні перед якою думкою, хоч би яка жорстока вона була.

– Ви так-таки не хочете нам сказати, де це ви хапаєте стільки грошей? – спитав Тонсар. – Ми б теж пішли туди, ми всі!..

Закінчуючи плести пастку, лютий шинкар уважно розглядав штани свого тестя і незабаром побачив у них округлу опуклість, утворену другою п’ятифранковою монетою.

– Ваше здоров’ячко!.. Стаю капіталістом, – сказав дядько Фуршон.

– Якби ви схотіли, давно б ним стали, – сказав Тонсар, – можливостей у вас на це вистачить... Тільки от чорт просвердлив вам надто широку горлянку, все туди й провалюється.

– Ну, гаразд, я зіграв свою штуку з видрою цьому паничеві з замку, що приїхав з Парижа, – от і все!

– Якби більше народу приїжджало дивитися Авонські джерела, – сказала Марі,– ви б забагатіли, дідусю Фуршон.

– Атож, – відповів старий, допиваючи останню склянку з пляшки. – Та тільки, граючися з видрами, я видр розлютив, одна з них кинулася мені просто в ноги і тепер принесе мені більше як двадцять франків баришу.

– Б’ємось об заклад, татусю, що ти змайстрував свою видру з паклі,– сказала Тонсарша, лукаво поглядаючи на батька.

– Коли ти мені даси штани, жилет, шлейки з пружком, щоб не дуже соромити Вермішеля на нашій естраді в "Тіволі", бо дядько Сокар завжди на мене бурчить, я тобі, дочко, залишу монету, – твоя думка того варта. Я б зміг ще разок заманити панича з замку, – може, він з цього випадку приохотиться до видр!

– Піди-но, принеси нам ще пляшечку, – сказав Тонсар дочці.– Якби в татка справді була видра, він би її нам показав, – продовжував він, звертаючись до жінки і намагаючись піддражнити Фуршона.

– Боюсь я побачити її на вашій пательні! – відповів старий, підморгуючи одним із своїх маленьких зеленкуватих очиць, спрямованих на дочку. – Філіппіна вже замотала мою монетку. А скільки ви в мене їх повитягали, отих самих монеток, то мені на одяг, то мені на харч!.. І все кажете, що я й пельку свою розкрив, і ходжу я обідраний…

– Продали ж ви, татусю, своє останнє вбрання, щоб попити вареного вина в "Кав’ярні миру"! – сказала Тонсарша. – Не дарма ж Вермішель хотів вам перешкодити…

– Вермішель?.. Він, кого я частував? Вермішель не може зрадити свого друга. Ні, це його кінтал старого свинячого сала на двох лапах, який він не соромиться звати своєю дружиною!

– Чи він, чи вона, – відповів Тонсар, – а може, Бонебо…

– Коли це був Бонебо, – продовжував Фуршон, – який сам весь час стирчить у кав’ярні… я… йому… задам!

– Ну, й що ж з того, гультяю, що ви продали свої речі? Продали так продали, ви ж повнолітній! – відповів Тонсар, плескаючи старого по коліну. – Ану, позмагайтеся-но з моїми бочками, пофарбуйте-но собі горлянку! Татусь, пані Тонсар, має на це повне право, і це буде краще, ніж тягати свої грошенята до Сокара!

– І подумати тільки, що ось уже п’ятнадцять років усі танцюють під вашу музику в "Тіволі", а ви й досі не змогли дізнатися секрет Сокарового вареного вина, і це при вашій спритності! – сказала дочка батькові.– Ви добре знаєте, що з цим секретиком ми б стали такими ж багатіями, як Рігу!

У Морвані і в тій частині Бургундії, що лежить біля його підніжжя в напрямі Парижа, це варене вино, за яке Тонсарша дорікала дядькові Фуршону, – досить дорогий напій, який відіграє велику роль у житті селян і який більш або менш добре вміють готувати бакалейники і лимонадники там, де є кав’ярні. Цей благодійний лікер, до складу якого увіходять добірне вино, цукор, кориця та інші пряності, слід поставити вище за всі настойки або горілчані суміші, відомі під назвою "ратафії", "ста семи років", "води сміливців", "чорносмородинки", "веспетро", "сонячного спирту" тощо. Таке варене вино трапляється аж до кордону Франції й Швейцарії. В Юрі, у диких хащах, куди іноді потрапляють справжні туристи, шинкарі, довіряючися словам комівояжерів, дають назву сиракузького вина цьому, до речі сказати, чудесному промисловому виробові, за який з великим задоволенням платиш по три-чотири франки за пляшку, зважаючи на собачий голод, що розвивається при підніманні на вершини. В усіх морванських і бургундських домах найлегша прикрість, найменше нервове зворушення вже становить привід, щоб випити вареного. Жінки під час, до і після пологів п’ють його з посипаними цукром грінками. Варене вино поглинуло цілі селянські господарства. І не раз цей спокусливий напій вимушував чоловіків вдаватися до виправних заходів.

– Ет! Тут нічого не підчепиш! – відповів Фуршон. – Сокар завжди міцно замикається, коли готує своє варене. Він і своїй небіжчиці секрету не сказав. Він дістає з Парижа все для його готування.

– Не чіпляйся ти до батька! – крикнув Тонсар. – Він не знає… ну, й не знає! Не можна ж усе знати!

Помітивши, що вираз обличчя затя пом’якшав, як і його мова, Фуршон одразу збентежився.

– Ти щось у мене хочеш вкрасти? – наївно запитав старий.

– У нажитому мною майні,– сказав Тонсар, – нема нічого незаконного, і коли я у вас щось беру, то це йде мені в оплату обіцяного вами посагу.

Фуршон, заспокоєний цією брутальністю, схилив голову, як людина переможена й переконана.

– От славна пасточка, – продовжував Тонсар, підсідаючи до тестя і кладучи йому пастку на коліна. – Їм в Егах потрібна буде дичина, от ми й продамо їм їхню ж власну, а то не було б і господа-бога для нас, бідних!

– Добра робота, – сказав старий, розглядаючи зловмисний прилад.

– Дайте ж і нам поназбирати грошенят, – сказала Тонсарша, – ми, татусю, повинні мати свій шматочок від егського пиріжка!..

– Ох, балакухи! – сказав Тонсар. – Якщо я колись потраплю на шибеницю, то не за те, що стрельну з рушниці, а за те, що ваша дочка своїм язичком стрельне!..

– То не думаєте ви, що Еги буде розпродано шматками заради вашого паскудного носа? – відповів Фуршон. – Як! Ось уже тридцять

років дядько Рігу висмоктує мозок з ваших кісток, а ви все ще не розчухали, що буржуа будуть гірші за поміщиків. У цій справі, дітоньки мої, усякі Судрі, Гобертени й Рігу примусять вас танцювати під пісеньку "Тютюнець у мене є, а у вас його не буде…", улюблену пісеньку всіх багатіїв!.. Отак-от! Селянин завжди селянином і лишиться. Хіба ви не бачите (та ви ж нічого не розумієте в політиці!..), що уряд тільки на те такий акциз на вино й накинув, що хоче защемити наші останні копійки та вдержати нас у злиднях? Буржуа і уряд – це одне. Що з ними б сталося, якби ми всі забагатіли? Самі вони, чи хто, стали б орати поля? Самі стали б збирати врожай?.. Бідняки потрібні їм! Я сам був багатим із десяток років і добре знаю, що я думав про голоту!..

– А все ж доведеться полювати разом з ними, – сказав Тонсар, – коли вони хочуть переділити великі маєтки; а там ми повернемось і проти Рігу. На місці Курткюїса, якого він гризе, я б уже давно поквитався з ним іншими кругляками, а не тими, якими платить йому цей бідолаха…

– Це ви правильно, – відповів Фуршон. – Як каже дядько Нізрон, що так довше за всіх і лишився республіканцем: "Народ живе тяжким життям, а не вмирає, за нього час!..".

Фуршон ніби поринув у думки, і Тонсар скористався з цього, щоб забрати назад свою пастку; але, беручи її, він надрізав ножицями штани дядька Фуршона, поки той підносив склянку до губ, і наступив ногою на монету в сто су, що випала на завжди вогку частину долівки, куди відвідувачі випліскували із своїх склянок. Цю крадіжку, хоч і дуже спритно зроблену, старий, мабуть, помітив би, якби в цей час не з’явився Вермішель.

– Тонсар, чи не знаєте ви, де татусь? – запитала урядова особа, стоячи під тином.

Вигук Вермішелі, крадіжка монети і останній ковток із склянки збіглися в часі.

– Тут, мій офіцере! – відгукнися дядько Фуршон, подаючи руку Вермішелі й допомагаючи йому зійти на ґанок.

З усіх бургундських фігур обличчя Вермішелі здалося б вам найбільш бургундським. Понятий був не те що червоний, а пунцовий. Обличчя його, наче деякі тропічні місцевості земної кулі, де-не-де спалахувало дрібними підсохлими вулканчиками, облямованими тією дрібною зеленою пліснявою, яку Фуршон досить поетично звав "винними квіточками". Ця вогненна пика з рисами, надмірно розрослими внаслідок безперервного пияцтва, здавалася циклопічною, освітлена з правого боку жвавою зіницею, а з лівого – загашена жовтуватим більмом на оці. Завжди скуйовджене руде волосся і борода, наче в Іуди, надавали Вермішелі такого ж страшного вигляду, який він насправді був м’який та лагідний. Ніс у формі труби скидався на знак запитання, якому, здавалося, завжди відповідав, навіть коли не був розкритий, рот зовсім неймовірних розмірів. Вермішель, маленький на зріст, носив підбиті залізними цвяхами черевики, штани з оксамиту зеленопляшкового кольору, старий жилет, полатаний різною тканиною і наче зроблений з клаптикової ковдри, сюртук із грубого блакитного сукна і сірий капелюх з широкими крисами. Цю розкіш, наказану містом Суланжем, де Вермішель сполучав посади воротаря в міській ратуші, барабанщика, тюремного сторожа, скрипаля й понятого, підтримувала пані Вермішель, грізна супротивниця філософії Рабле. Ця вусата й чоловікоподібна особа, в метр завширшки і вагою у сто двадцять кілограмів, але дуже спритна, утвердила свою владу над Вермішелем, який, дістаючи від неї штурханці під час сп’яніння, терпів їх і тоді, коли бував тверезий. Ось чому дядько Фуршон казав, зневажаючи одяг та поведінку Вермішелі: "Рабська ліврея!".

– Як згадаєш про сонце, так і побачиш його проміння, – продовжував Фуршон, повторюючи жарт, викликаний сяючим обличчям Вермішелі, яке й насправді скидалося на одне із тих золотих світил, що малюються на вивісках по провінційних шинках. – Чи не помітила вже пані Вермішель занадто багато пороху на твоїй спині, що ти втік від своїх чотирьох п’ятих, бо не можна ж назвати цю жінку твоєю половиною? Що привело тебе сюди спозаранку, битий барабане?

– Знову ті ж самі державні справи! – відповів Вермішель, явно звиклий до подібних жартів.

– А, торговельні справи в Бланжі йдуть поганенько; нам доведеться опротестувати кілька векселів? – сказав дядько Фуршон, наливаючи склянку вина своєму другові.

– Та наша мавпа повзе за мною, – сказав Вермішель, посмикуючи плечем.

На робітничому жаргоні "мавпа" означає хазяїна. Цей вираз увіходив до словника Вермішелі й Фуршона.

– І чого це панові Брюне надумалося тут набридати? – запитала Тонсарша.

– Ет! боже мій, – вигукнув Вермішель. – Ви йому тут за останні три роки даєте прибутку більше, ніж самі того варті… О, добре він вас тисне, оцей хазяїн з Егів! Спритно він робить, оцей Оббивальник… Як каже дядько Брюне: "Коли б у нашій долині було ще троє таких поміщиків, як він, моє багатство було б забезпечене!..".

– І що це вони ще здумали нового проти бідняків? – сказала Марі.

– Слово честі,– відповів Вермішель, – все це не таке вже й дурне! І вам всім, зрештою, доведеться прищемити собі пальчики… Що ви хочете! От уже скоро два роки, як вони забрали над вами силу з трьома своїми сторожами й кінним об’їзником, старанними, наче ті мураші, та з оцим польовим сторожем, справжнім людожером. Та й жандармерія б’ється тепер з усякого приводу заради них… Вони вас розчавлять…

– Як би не так! – сказав Тонсар. – Ми дуже вже плоскенькі… Краще опирається не дерево, а трава.

– Не дуже ти покладайся на це, – заперечив своєму зятеві дядько Фуршон, – у тебе є майно…

– Та й нарешті,– продовжував Вермішель, – вони вас люблять, оті люди, з рання й до вечора тільки про вас і думають! Вони так розміркували: "Худоба їхня травить наші луки; ну, ми її й відберемо від них, оцю худобу; не зможуть же вони самі жерти траву на наших луках". А як на спині в кожного з вас висить по вироку, вони наказали нашій мавпі одібрати ваших корів. Сьогодні зрання ми почнемо з Коншів, заберемо корову в тітки Бонебо, корову в Годенші, корову в Мітанші…

Ледве зачувши ім’я Бонебо, Марі, коханка Бонебо, сина старої власниці корови, вистрибнула у виноградник, підморгнувши своїм батькові й матері. Вона, як той вугор, вислизнула в щілину тину й помчала до Коншів із швидкістю переслідуваного зайця.

– Понароблять вони такого, – спокійно сказав Тонсар, – що їм кістки попереламують, а шкода: матері їм нових не понароблять.

– Хто зна, а може, й понароблять, – підтримав дядько Фуршон. – Тільки, бачиш, Вермішель, я раніш як через годину з вами ніяк не зможу вирушити, в мене дуже важлива справа в замку.

– Важливіша за три підписи по п’ять су кожний? "Грішно плювати у виноград", – казав ще патріарх Ной.

– Я ж кажу тобі, Вермішель, що мої торговельні справи кличуть мене в Егський замок, – повторив старий Фуршон, напускаючи на себе сміховинну поважність.

– А навіть коли б цього й не було, – сказала Тонсарша, – краще було б татові на часинку зникнути. Невже вам би дуже хотілося знайти корови?

– Пан Брюне – людина не зла, він, далебі, був би радий знайти самі тільки коров’ячі коржі,– відповів Вермішель. – Людині, що мусить, як він, їздити вночі, треба оберігатися.

– І правильно робить, коли так, – сухо сказав Тонсар.

– Ось чому, – продовжував Вермішель, – він так і сказав панові Мішо: "Я поїду, коли скінчиться засідання". Якби йому хотілося знайти корів, він би поїхав завтра о сьомій вранці. Але теж треба буде, щоб він пішов, пан Брюне. Двічі Мішо не обдуриш, це просто мисливський собака! О, який розбійник!

– В армії треба було лишати отаких бандитів, як він, – сказав Тонсар, – його тільки на ворога й пускати… Хотів би я, щоб він запитав у мене моє ім’я, – хай він себе зве старим вояком молодої гвардії, а певен я, що, якби нам помірятися з ним пазурами, в мене більше шерстки в лапах лишиться.

– Ах, до речі! – звернулася Тонсарша до Вермішелі.– А афіші на суланжське свято, – коли ж ми їх матимемо? Вже ж восьме серпня.

– Я вчора відніс їх друкувати до пана Бурньє у Віль-о-Фе, – відповів Вермішель. – У пані Судрі щось подейкували про фейєрверк на озері.

– От набереться народу! – вигукнув Фуршон.

– Славні деньочки для Сокара! – з задрістю вимовив шинкар.

– О, як не буде дощу!.. – додала його жінка, наче заспокоюючи себе.

Зачувся тупіт коня, в напрямі від Суланжа, і хвилин через п’ять судовий виконавець вже прив’язував свою коняку до стовпа, вкопаного біля хвіртки, якою виходили корови; далі він сам всунув голову в двері "Великих-ГУ-синіх".

– Ну, ну, хлоп’ята, не гаймо часу, – сказав він, вдаючи, що дуже поспішає.

– Ах! – сказав Вермішель, – один ухиляється, пане Брюне… У дядька Фуршона подагра…

– В нього багато подагр, – відповів виконавець. – Та закон зовсім не зобов’язує його бути тверезим.

– Ви вже пробачте мені, пане Брюне, – сказав Фуршон, – мене чекають в одній справі в Егах, у мене там приторговують видру…

Брюне, маленький, сухенький чоловічок з жовчним обличчям, одягнутий весь у чорне сукно, з жовтими очима, кучерявим волоссям, стиснутим ротом, гострим носом, захриплий голосом, – був взірцем людини, яка своїм обличчям, поводженням і характером цілком відповідає своїй професії. Він так добре знав право або, вірніше, крутійство, що був одночасно і страховищем, і порадником кантону: через це він був досить популярним серед селян, від яких звичайно брав свою плату натурою. Усі ці позитивні й негативні властивості та спритність приваблювали до нього місцеву клієнтуру, на відміну від його співбрата метра Пліссу, про якого мова буде далі. Ця наявність одного судового виконавця, який робить буквально все, й іншого виконавця, що нічогісінько не робить, – звичайне явище у мирових судах глухих сільських кутків.

– Отож, справа спалахнула? – запитав Тонсар маленького дядька Брюне.

– Що ж вдієш! Ви його теж дуже обкрадаєте, а він захищається, – відповів виконавець. – Вони погано скінчаться, усі ці ваші справи; в них втрутяться власті.

– Отож нам, біднякам, треба подихати? – сказала Тонсарша, подаючи судовому виконавцеві склянку вина на блюдечку.

– Біднякам подихати можна, в них ніколи нестачі не буде, – сентенційно сказав Фуршон.

– Дуже ви теж рубаєте ліс! – продовжував виконавець.

– Не вірте, пане Брюне; і отакий-от галас за кілька паскудних в’язок хмизу, – сказала Тонсарша.

– Замало повинищувано багатіїв у революцію, от і все, – сказав Тонсар.

У цю мить зачувся шум, страшний своєю незрозумілістю. Шалений тупіт двох ніг, змішаний із стукотом зброї, панував над шарудінням листя й гілок, які тяглися за ще швидшими кроками, два голоси, такі ж неоднакові, як і звуки кроків, кидали верескливі вигуки. Всі присутні в шинку здогадалися, що це чоловік переслідував, а тікала жінка; але з якої причини? Незнання тривало недовго.

– Це мати, – сказав, підхоплюючись, Тонсар, – я пізнаю її дзвіночок.

І раптом, вдершись по кривих східцях "Великих-ГУ-синіх" останнім зусиллям енергії, яка живе тільки в суглобах контрабандистів, стара Тонсар, змахнувши в повітрі всіма чотирма кінцівками, розтяглася посеред шинку. Величезне громаддя її в’язки страшенно загуркотіло, падаючи від одвірка на долівку. Всі підхопилися. Столи, пляшки, стільці, зачеплені сучками, розлетілися в усіх напрямах. Гармидер був би не більший, якби обвалилася вся халупа.

– Ой, зараз помру! Мерзотник вбив мене!..

Крики, вчинки і вторгнення старої пояснилися появою на порозі лісового сторожа в зеленому суконному костюмі, у капелюсі з срібним мотузком, з шаблею при боці, у шкіряній перев’язі з гербами Монкорне і Труавілів на ній, у червоному форменому жилеті й в шкіряних гетрах вище колін.

Після хвилини непевності сторож сказав, побачивши Брюне й Вермішель:

– В мене є свідки.

– Чого? – запитав Тонсар.

– У в’язці в цієї жінки десятирічний дуб, розрубаний на кругляки… Це злочин!

Ледве було сказано слово "свідок", як Вермішель вирішив за краще вийти подихати свіжим повітрям у виноградник.

– Що!.. Що!.. – казав Тонсар, стаючи перед сторожем, тоді як Тонсарша піднімала свекруху. – Чи не схочеш ти намастити собі п’яти, Ватель?.. Складай свої протоколи й хапай людей на шляху, – там тобі й місце, розбійнику, а звідси йди. Мій будинок, треба думати, належить мені! І вугільник господар у себе вдома…

– Я спіймав її на гарячому, твоя мати повинна йти зі мною.

– Арештувати мою матір у мене в домі? Ти не маєш на це права. Моє житло недоторканне, це добре відомо. Чи є в тебе наказ нашого слідчого, пана Гербе? Сюди без суду не ввійдеш. А ти ще не суд, хоч і присягав на суді заморити нас голодом, лісовий приставе клятий!

Лють у лісника досягла такого ступеня, що він намагався силою заволодіти в’язкою. Але стара, цей жахливий обривок почорнілого

пергаменту, наділений руками, подібну якій можна побачити тільки на картині Давіда "Сабінянки", закричала йому:

– Не торкай, або я видряпаю тобі очі!

– Гаразд, насмільтесь розв’язати в’язку при пану Брюне, – сказав лісник.

Хоч судовий виконавець і зберігав вираз байдужості, якого надає чиновникам звичка до всіляких справ, але він підморгнув оком шинкарці та її чоловікові, даючи зрозуміти: "погана справа!". Старий Фуршон, із свого боку, пальцем вказав своїй дочці на купу попелу, навалену в каміні. Тонсарша, одразу зрозумівши з цього виразного жесту і те, яка небезпека загрожує її свекрусі і яку пораду дає їй батько, вхопила жменю попелу й кинула його у вічі лісникові. Ватель аж завив; Тонсар, наділений всією зіркістю, що її втратив лісник, грубо штовхнув його на криві зовнішні сходи, на яких ногам сліпого було так легко спотикнутися, що Ватель покотився аж до самого шляху, випустивши з рук рушницю. В одну мить в’язку було розв’язано, кругляки вийнято й заховано зі спритністю, що не піддається ніякому описові. Брюне, не бажаючи бути свідком цієї операції, прекрасно передбачуваної ним, кинувся піднімати лісника; він посадив його на схилі й побіг змочити хустку в воді, щоб промити очі потерпілому, який, незважаючи на свої страждання, намагався добратися до струмка.

– Ватель, ви самі винні,– сказав йому виконавець. – Ви, бачите, не маєте права входити в чужі будинки…

Стара, маленька, майже горбата жінка кидала очима стільки ж блискавок, скільки лайки беззубим, вкритим піною ротом, стоячи на порозі шинку, впершись кулаками в боки й горлаючи так, що її було чути аж у Бланжі:

– Ах, мерзотнику, так тобі й треба! Хай тебе пекло пожере! Обвинувачувати мене, що я нарубала дерев, мене, найчеснішу жінку на селі, та ще й гнатися за мною, наче за яким лютим звіром! Посліпли б твої кляті очі, одразу б у краї спокійніше стало. Всі ви тільки приносите нам нещастя, й ти й твої приятелі вигадуєте всякі капості, щоб розпалити війну між вашим хазяїном та нами!..

Судовий виконавець тимчасом промивав очі лісникові і, подаючи йому допомогу, все доводив йому, що з погляду законності він заслуговував на догану.

– Сволота! І нав’язла ж вона нам на зубах! – сказав, нарешті, Вателъ. – Вона в лісі аж з самої ночі…

Всі доклали своїх рук, щоб прибрати зрубане дерево, речі в шинку було швидко поставлено на місце; тоді в дверях пихато з’явився Тонсар:

– Вателъ, синку мій, якщо ти ще раз спробуєш вдертися до мене в дім, матимеш справу з моєю рушницею, – сказав він. – Сьогодні був тобі попіл; іншим разом зможеш побачити й вогонь. Ти не знаєш свого ремесла… Але все ж ти запарився, і коли хочеш випити скляночку вина, тебе почастують; та, до речі, зможеш побачити, що в в’язці моєї матері нема ані шматочка незаконного дерева, – усе саме пруття.

– Погань!.. – тихо прошепотів судовому виконавцеві лісник, далеко болючіше вражений у саме серце цим глумом, ніж попелом у вічі.

У цей момент на дверях "Великих-ГУ-синіх" з’явився виїзний лакей, якого нещодавно посилали розшукувати Блонде.

– Що це з вами, Вателъ? – запитав лакей лісника.

– Ет, – відповів лісник, витираючи очі, які щойно держав широко відкритими в струмку, щоб остаточно їх промити, – В мене тут завелися боржники, яких я примушу прокляcти той день, коли вони побачили світ.

– Якщо ви так розумієте цю справу, пане Ватель, – холодно сказав Тонсар, – то ви переконаєтесь, що ми тут, у Бургундії, народ сміливий.

Ватель пішов. Мало цікавлячись розв’язанням цієї загадки, Шарль заглянув у шинок.

– Ідіть у замок, та з вашою видрою, коли вона у вас є,– сказав він дядькові Фуршону.

Старий похапцем підхопився й пішов за Шарлем.

– Гаразд, де ж вона, ота видра? – спитав Шарль, усміхаючись з виглядом сумніву.

– От сюди, – сказав старий мотузник, прямуючи до Туни.

Таку назву має струмок, утворюваний зайвою водою млина й ставків егського парку. Туна тече вздовж усього кантонального шляху аж до маленького Суланжського озера, яке вона перерізує й впадає в Авону, перед тим напоївши водою млини й ставки маєтку Суланжів.

– Ось вона, я її заховав у егському струмку, з камінцем на шиї.

Нахиляючись і знову підводячись, старий не відчув монети в сто су в своїй кишені, де гроші бували так рідко, що однаково давалися взнаки і їх наявність і нестача.

– Ах, мерзотники! – вигукнув він. – Якщо я полюю на видр, то вони полюють на тестя, падлюки такі! Вони забирають у мене все, що я

зароблю, й кажуть, що це мені ж на користь. Ще б пак не на користь! Якби не мій бідний Муш, єдина втіха моєї старості, я б утопився. Діти – це розорення батькам. Ви не одружені, пане Шарль? Ніколи не одружуйтесь! Принаймні не будете собі дорікати, що посіяли погане зерно… А я ж думав купити на ці гроші куделі,– от вона й розкуделилась, моя куделя! Цей славний паничок дав мені десять франків; от вона й подорожчала тепер, моя видра.

Шарль так не довіряв дядькові Фуршону, що сприйняв його скарги, на цей раз цілком щирі, за підготовку до того, що він на своїй лакейській мові звав "затуманюванням", і припустив помилку, виявивши свою думку усмішкою, яку побачив хитрий дідок.

– Гей, дядьку Фуршон, підтягніться! Вам доведеться розмовляти з пані,– сказав Шарль, помічаючи досить значну кількість палаючих прищів на носі й щоках старого.

– Я свою справу знаю, Шарль, і на доказ цього, коли тобі здумається почастувати мене у людській недоїдками із сніданку та однією-другою пляшечкою іспанського вина, я тобі скажу три слівця, що охоронять тебе від прочухана…

– Кажіть, і Франсуа дістане наказ від пана піднести вам склянку вина, – відповів виїзний лакей.

– Слово?

– Слово.

– То от що: ти ходиш розмовляти з моєю внучкою Катрін під прольотом Авонського мосту; Годен її кохає; він вас бачив і має дурість ревнувати… Я кажу "дурість", бо в селянина не повинно бути почуттів, дозволених тільки багатіям. І коли ти підеш у день суланжського свята в "Тіволі" танцювати з нею, тобі там, мабуть, натанцюють так, що й не

схочеш… Годен ревнивий і злий, він здатний переламати тобі руки, а ти й писнути не зможеш…

– Це дорогенько! Катрін дівчина вродлива, але такої ціни не варта, – сказав Шарль. – А чому він так сердиться, отой Годен? Інші ж не сердяться.

– Він кохає її, щоб оженитися…

– От буде бита!.. сказав Шарль.

– Це ще як сказати… – сказав старий. – Вона вся в матір, на яку Тонсар ані разу не підняв руку, побоюючись, щоб вона не піддала йому ногою. Жінка, що вміє ворушитися, це штука вигідна… А потім, хоч який міцний Годен, та під гарячу руку з Катрін останнє слово не за ним буде.

– Візьміть-но, дядьку Фуршон, от вам сорок су випити за моє здоров’я на той випадок, коли нам не вдасться хильнути алікантського вина.

Опускаючи монету в кишеню, дядько Фуршон відвернувся, щоб Шарль не міг побачити виразу втіхи та іронії, якого він не міг притаїти.

– Катрін, – продовжував старий, – неабияка розпусниця. Вона полюбляє малагу; ти б їй сказав, щоб вона прийшла в замок малаги покуштувати, дурню.

Шарль подивився на дядька Фуршона з простодушним захватом, не мавши змоги здогадатися, до якої міри вороги генерала були зацікавлені підсунути в замок ще одного шпигуна.

– Генерал, мабуть, щасливий? – запитав старий. – Селяни тепер зовсім принишкли. Що він каже? Він завжди вдоволений із Сібіле?

– Один тільки пан Мішо усе чіпляється до пана Сібіле. Кажуть, що він-таки доб’ється його звільнення.

– Усе заздрощі! – зауважив Фуршон. – Б’юсь об заклад, що й ти хотів би побачити, як Франсуа дадуть відставку, а тебе замість нього призначать старшим камердинером?

– Ще б пак! Він тисячу двісті франків одержує,– сказав Шарль. – Тільки його не можна звільнити, він знає всі таємниці генерала…

– Як пані Мішо знала всі таємниці пані графині,– підхопив Фуршон, жадібно впиваючись в очі Шарля. – Скажи-но мені, хлопче, у пана й пані в кожного по своїй окремій спальні?

– Хай їм чорт! Без цього пан не любили б так пані,– сказав Шарль.

– А більше ти про це нічого не знаєш? – запитав Фуршон.

Але розмову довелося припинити, бо Шарль і Фуршон були перед кухонними вікнами.

V. Вороги віч-на-віч

На початку сніданку старший камердинер Франсуа, підійшовши до Блонде, сказав йому напівпошепки, але досить голосно, щоб його почув граф:

– Пане, хлопчисько від дядька Фуршона твердить, що вони, нарешті, спіймали-таки видру, і запитує, чи схочете ви її взяти, поки вони не віднесли її супрефектові у Віль-о-Фе.

Еміль Блонде, хоч і був професором містифікації, не мав сили не почервоніти, як дівчина, коли вона слухає трохи вільний анекдот, уже наперед знаючи його розв’язку.

– А, то ви сьогодні полювали на видру з дядьком Фуршоном! – вигукнув генерал, вибухаючи шаленим сміхом.

– В чому справа? – запитала графиня, збентежена сміхом чоловіка.

– Раз дядько Фуршон, – продовжував генерал, – перехитрив таку розумну людину, відставному кірасирові нема чого червоніти, що він теж полював на цю видру, надзвичайно подібну до третьої коняки, за яку пошта бере з вас гроші, хоч цієї коняки ви ніколи не бачите.

Крізь нові вибухи шаленого сміху генерал ще зміг сказати:

– Не дивуюся тепер, що ви змінили чоботи й штани, раз вам довелося поплавати… Мене його містифікація не так далеко затягла, як вас, я лишився на березі, а ви ж набагато й меткіші за мене…

– Ви забуваєте, мій друже, – зауважила пані де-Монкорне, – що я не знаю, про що ви розмовляєте.

Після цих слів, вимовлених з образою, яку збудила в графині зніяковілість Блонде, генерал став серйозним, і Блонде сам розповів про своє полювання на видру.

– Але, – сказала графиня, – коли в цих бідних людей насправді є видра, вони не такі вже винні.

– Звичайно! Тільки от уже десять років, як ніхто не бачив тут видри, – продовжував безжальний генерал.

– Пане граф, – сказав Франсуа, – хлопець присягається всіма клятвами, що він спіймав одну…

– Якщо вона у них насправді є, я їм за неї заплачу, – сказав генерал.

– Господь, – зауважив абат Бросет, – не міг би засудити Еги на те, щоб у них ніколи не водилися видри.

– О, пане кюре, – вигукнув Блонде, – коли ви ще й господа спустите проти мене…

– Хто ж там прийшов? – жваво запитала графиня.

– Муш, пані, отой хлопець, що завжди ходить з дядьком Фуршоном, – відповів камердинер.

– Нехай увійде… якщо пані дозволить? – сказав генерал. – Він, може, вас розважить.

– Треба ж, принаймні, дізнатися, в чому справа, – сказала графиня.

За кілька хвилин з’явився Муш у своїй майже повній голизні. Дивлячись на це уособлення злиднів в їдальні, де одне трюмо своєю ціною було б цілим скарбом для цієї дитини з босими ногами, голими литками, голими грудьми, невкритою головою, було неможливо не піддатися почуттю людинолюбності. Очі Муша, як дві виблискуючі жаринки, перебігали по розкошах кімнати і стола.

– У тебе, значить, нема матері? – запитала пані де-Монкорне, не можучи інакше пояснити подібні злидні.

– Ні, пані, мамка померла з горя, не дочекавшись татка, що пішов на війну в дванадцятому році, не одружившися з нею на паперах, а там він,

з вашого дозволу, й замерз… А є в мене дідусь Фуршон, добрий старий, хоч і лупить інколи мене, як ту козу.

– Як могло статися, мій друже, що на ваших землях живуть такі нещасні люди? – сказала графиня, глянувши на генерала.

– Пані графине, – сказав кюре, – у цій громаді всі нещастя добровільні. Пан граф сповнений добрих намірів; але ми маємо справу з людьми без релігії, які тільки про те й думають, щоб жити вашим коштом.

– Але, мій дорогий кюре, – сказав Блонде, – ви тут на те й живете, щоб розвивати в них поняття про мораль.

– Добродію, – відповів абат Бросет, повернувшись до Блонде, – монсеньйор послав мене сюди, наче місіонера до дикунів; але, як я мав честь його повідомити, французькі дикуни неприступні; вони взяли собі за правило не слухати нас, тоді як американських дикунів завжди можна чим-небудь зацікавити.

– Пане кюре, зараз мені ще хоч трошечки хтось допомагає, а коли я стану ходити в вашу церкву, мені більше зовсім не будуть допомагати та й ще дадуть прочухана.

– Релігія повинна була б почати з того, щоб дати йому пару штанів, мій дорогий абате, – сказав Блонде. – Чи не відкриваєте ви свою місіонерську діяльність приманюванням дикунів?

– Він одразу продав би своє вбрання, – відповів півголосом абат, – а одержувана мною плата не дозволяє мені робити подібні витрати.

– Пан кюре цілком правий, – промовив генерал, дивлячись на Муша.

Політика хлопця полягала в тому, щоб вдавати цілковите нерозуміння розмови, коли вона оберталася проти нього.

– Кмітливість цього маленького шахрая вам доводить, що він вміє відрізняти добре від поганого, – продовжував граф. – За віком він міг би працювати, а він тільки про те й думає, як би йому безкарно наробити капостей. Він давно відомий сторожам… Коли я ще не був мером, він уже знав, що землевласник, бувши сам свідком спашу, зробленого на його землі, не може скласти протоколу; він нахабно лишався на моїх луках із своїми коровами, не думаючи йти геть, коли бачив мене; тепер же він тікає.

– Ах, це дуже недобре, – сказала графиня. – Не слід брати нічого чужого, мій маленький друже!

– Та їсти ж треба, пані, дідусь дає мені більше стусанів, ніж булок, а від них тільки живіт підтягує, від ляпасів. Коли корови з молоком, я їх трохи піддоюю, це мене підтримує. Хіба його вельможність такі бідні, що не можна їх трави трошечки посмоктати?

– Але, може, він сьогодні весь день нічого не їв, – сказала графиня, зворушена цією крайньою злиденністю. – Дайте ж йому хліба й залишки птиці… Нарешті, хай він поснідає… – додала вона, дивлячись на камердинера. – Де ти ночуєш?

– Скрізь, пані, де нам дозволяють – узимку і проти неба, коли тепло.

– Скільки тобі років?

– Дванадцять.

– Значить, ще є час поставити його на правильну путь, – сказала графиня своєму чоловікові.

– Піде в солдати, – суворо відрізав, генерал. – Він уже підготовлений до цього. Я терпів не менше за нього, і ось результат!

– Пробачте мені, пане генерал, я ніде не приписаний, – сказав хлопчик, – мені не тягти жеребка. Бідна мамка була незаміжня й породила мене на полі. Я – син землі, як каже мій дідусь. Мамка врятувала мене від армії. І звуся я тільки Мушем, не більше. Дідусь мені ловко з’ясував мої пільги: я не записаний в паперах у начальства і, коли дорослу до призову, піду кружляти по Франції! Мене не спіймати.

– Ти любиш свого дідуся? – спитала графиня, намагаючись прочитати в цьому дванадцятирічному серці.

– А то ще ні! Він мені вдосталь дає ляпасів, коли в нього розійдеться рука, та що ви хочете! А хлопець з нього добрий! А потім він каже, що це він розплачується за те, що навчив мене читати й писати.

– Ти вмієш читати? – запитав граф.

– Та ще й як умію, пане граф! І навіть найдрібніше письмо! Щира правда, як те, що ми видру спіймали.

– Що тут написано? – запитав граф, кладучи перед ним газету.

– "Що-ден-не…" – прочитав Муш, запнувшись тільки тричі.

Усі, навіть абат Бросет, розсміялися.

– Ще б пак! ви мені даєте читати газетину! – закричав Муш, виходячи з себе. – Дідусь каже, що їх роблять тільки для багатіїв і що однаково пізніше дізнаєшся, що в них такого є.

– Цей хлопчик правий, генерале; він збудив у мені бажання знову побачитися з моїм ранковим переможцем, – сказав Блонде. – Бачу тепер, що його містифікація була трохи мушиста.

Муш прекрасно розумів, що служить предметом розваги для панів: учень дядька Фуршона був цілком гідний свого учителя; він раптом розплакався.

– Як ви можете сміятися з дитини, що ходить босоніж?.. – сказала графиня.

– І до того ж вважає цілком природним, що їй дід платить ляпасами за свої турботи про її навчання, – сказав Блонде.

– Ну, бідолахо, чи спіймали ви видру? – сказала графиня.

– Атож, пані, така ж правда, як те, що ви найвродливіша жінка з тих, кого я бачив і колись побачу, – сказав хлопчик, витираючи сльози.

– То покажи нам цю видру, – сказав генерал.

– Дідусь її сховав, пане графе; та вона ще смикала ногами, коли ми були в себе в майстерні… Ви можете послати по дідуся, бо він сам хоче її продати.

– Відведіть його в людську, – сказала графиня камердинерові Франсуа, – нехай він там поснідає, аж поки прийде дядько Фуршон, по якого ви пошлете Шарля. Подбайте, щоб цій дитині підшукали черевики, пару штанів і куртку. Хто приходить сюди голим, повинен піти звідси одягненим…

– Хай бог вас благословить, дорога пані! – сказав Муш, виходячи з кімнати. – Пан кюре може не турбуватися, що повернувшися звідси, я прибережу це вбрання на свята.

Еміль і пані де-Монкорне переглянулися, дивуючись цим доречним словом, і своїм поглядом ніби сказали кюре: "А він не такий дурний!..".

– Звичайно, пані,– сказав кюре, коли дитина вийшла із їдальні,– не слід зважати на злидні; я думаю, що вони мають свої приховані причини, судити які може тільки бог, – причини фізичні, часто фатальні, і причини моральні, породжені характером, залежні від схильностей, які ми засуджуємо, але які нерідко бувають продуктом добрих властивостей, що, на нещастя для суспільства, не мали належного виходу. Чудеса, зроблені на полях боїв, свідчать нам, що найгірші мерзотники можуть ставати героями… Але тут ви в виняткових умовах, і, коли ваша благодійність не матиме своєю супутницею розміркованість, ви ризикуєте постачати гроші своїм ворогам…

– Своїм ворогам? – вигукнула графиня.

– Запеклим ворогам! – серйозно підтвердив генерал.

– Дядько Фуршон із своїм зятем Тонсаром, – продовжував кюре, – це розум простого люду долини; з ними радяться в усіх дрібницях. Їхній макіавеллізм просто неймовірний. Майте на увазі, десяток селян, що зібрались у шинку, варті одного видатного політичного діяча.

У цю мить Франсуа доповів про прихід пана Сібіле.

– Це наш міністр фінансів, – з усмішкою сказав генерал. – Запросіть його. Він роз’яснить вам важливість питання, – додав він, дивлячись на свою дружину й Блонде.

– Тим більше, що він і не дуже приховує її від вас, – прошепотів кюре.

Тут Блонде побачив людину, про яку він багато чув з часу свого приїзду і з якою хотів познайомитися, – управителя Егів. Це був чоловік середній на зріст, років із тридцяти, надутого вигляду, з неприємним обличчям, якому ніяк не пасувала усмішка. З-під насупленого лоба очі мінливого зеленого кольору розбігалися в різні боки, приховуючи тим думку. Сібіле, одягнутий в коричневий сюртук, чорні штани й жилет,

носив довге, пряме волосся, яке надавало йому вигляду церковника. Штани дуже погано ховали кривизну його ніг. Хоч блідість обличчя й кволість тіла могли б примусити повірити в хворобливу конституцію, Сібіле був міцний. Звук його голосу, трохи приглушений, цілком гармоніював з цією мало приємною зовнішністю.

Блонде непомітно обмінявся поглядом з абатом Бросетом, і погляд, яким відповів йому священик, дав зрозуміти журналістові, що його підозри щодо управителя були для абата питанням вирішеним.

– Чи не підрахували ви, мій любий Сібіле, – сказав генерал, – що селяни крадуть у нас чверть доходу?

– Набагато більше, пане графе, – відповів управитель. – Ваша голота забирає у вас більше, ніж вимагає від вас держава. Отакий маленький шахрай, як Муш, збирає з ваших полів по два буасо зерна за день, а старі бабусі, про яких ви б сказали, що вони вже вмирають, на час збирання колосків раптом знаходять у собі моторність, здоров’я, молодість. Ви можете на власні очі простежити за цим дивовижним явищем, – сказав Сібіле, звертаючись до Блонде, – бо через шість днів почнуться жнива, що затрималися через липневі дощі… На тому тижні ми почнемо збирати жито. Треба було б дозволяти збирати колоски тільки тим, хто має посвідку про бідність, видану місцевим мером; самі громади мають допускати до збирання колосків на своїй площі тільки бідноту; але громади кантону збирають одна в однієї колоски без посвідок. Коли у нас в громаді шістдесят бідняків, то до них прилучиться чоловік із сорок нероб. Нарешті, навіть заможне селянство кидає своє господарство для збирання чужих колосків і незнятого винограду. Увесь цей народ тут щодня збирає по триста буасо на день, жнива тривають, п’ятнадцять днів, – це дає чотири тисячі п’ятсот буасо зерна, розкраденого в кантоні. Отже, збирання колосків перевищує податкову десятину. Що ж до потрав, то вони знищують приблизно одну шосту врожаю наших луків. Щодо лісів, це не можна підрахувати, вже стали рубати шестирічний молодняк… Ваші збитки пане графе, становлять понад двадцять тисяч франків на рік.

– Ну, пані,– сказав генерал своїй дружині,– ви чуєте?

– Чи не перебільшене все це? – спитала пані де-Монкорне.

– На нещастя, ні, пані,– відповів кюре. – Бідний дядько Нізрон, цей сивоголовий дідусь, що сполучає обов’язки дзвонаря, церковного сторожа, могильника, пономаря й півчого, незважаючи на свої республіканські переконання, – одне слово, дід цієї маленької Женев’єви, яку ви влаштували в пані Мішо…

– Пешіна!.. – вигукнув Сібіле, перериваючи абата.

– Яка Пешіна? – спитала графиня. – Що ви хочете цим сказати?

– Пані графиня, коли ви зустріли на дорозі Женев’єву в такому жалюгідному стані, ви вигукнули італійською мовою: "Piccina!"[60]. Це слово, ставши її прізвиськом, так перекрутилося, що тепер вся громада зве вашу підопічну Пешіною, – сказав кюре. – Тільки сама ця бідна дитинка й відвідує церкву з пані Мішо та пані Сібіле.

– І це їй не йде на користь! – сказав управитель. – Її переслідують, закидаючи їй релігійність.

– Так-от, цей бідний сімдесятидвохрічний дідусь збирає, і при цьому цілком чесно, до півтора буасо на день, – продовжував абат. – Але прямота його переконань забороняє йому продавати зібране зерно, як продають усі інші; він переховує його на власні потреби. З поваги до мене ваш помічник, пан Ланглюме, меле йому безплатно його зерно, а моя служниця випікає йому хліб разом з моїм.

– Я зовсім забула про свою маленьку протеже, – вигукнула графиня, яку перелякали слова Сібіле. – Ваш приїзд, – продовжувала вона, звертаючись до Блонде, – заморочив мені голову. Але після сніданку ми з вами разом підемо до Авонської брами, і я вам покажу живий взірець

одного з тих жіночих облич, які ми бачимо на картинах художників п’ятнадцятого століття.

У цей час дядько Фуршон, приведений камердинером Франсуа, загримів своїми поламаними дерев’яними черевиками, знімаючи їх біля дверей у людську. На знак графині камердинерові Франсуа, який оголосив про прихід старого, Фуршон, у супроводі Муша з повним ротом, з’явився, тримаючи в руці свою видру, що висіла на мотузці, прив’язаній до її жовтих лап, схожих на зірки, як у всіх перетинчастих. Він кинув на чотирьох панів, що сиділи за столом, і Сібіле сповнений недовір’я і раболіпства погляд, який править селянам завісою, і після цього тріумфально потряс своєю земноводною здобиччю.

– Ось вона! – вигукнув він, звертаючись до Блонде.

– Моя видра! – сказав парижанин, – бо я за неї добре заплатив.

– Е, паночку, – відповів дядько Фуршон, – ваша видра зникла! Вона сидить зараз у своїй норі, звідки не схотіла вилазити, бо то була самиця, а це між іншим видрюк. Муш побачив його здалека, коли ви вже від нас пішли. Така ж правда, як те, що пан граф вкрили себе славою зі своїми кірасирами під Ватерлоо, – ця видра належить мені, як Еги, – панові генералу… Ну, а за двадцять франків видра буде ваша, або я понесу її нашому супрефекту. Коли ж пан Гурдон знайдуть, що вона їм занадто дорога, то, як ми сьогодні з вами разом полювали, пане парижанине, я вам, як належить, зроблю перевагу…

– За двадцять франків? – сказав Блонде. – Доброю французькою мовою це ніяк не може зватися давати перевагу.

– Ех, паночку! – вигукнув старий. – Я так погано знаю французьку, що, коли вам завгодно, попрошу у вас свої гроші бургундською; аби вони тільки були в моїй кишені, однаково, буду хоч латинкою балакати: latinus, latina, latinum! Зрештою, ви ж стільки мені обіцяли сьогодні вранці! До

того ж, мої дітоньки вже відібрали у мене ваші грошенята, я вже плакав за ними на дорозі, сюди йдучи. Запитайте в Шарля… Не соромити ж їх за десять франків і не заводитися ж з ними за їхню шкоду в суді… Як є в мене кілька су, вони їх у мене крадуть, частуючи вином… Це ж тяжко, бути змушеному йти по склянку вина кудись до чужих скоріш, як до своєї дочки! Ось вони, теперішні діти!.. Цього тільки ми від революції й дочекалися; все для дітей, а батьків хоч і зовсім не треба! Ні! Муша я інакше виховую; він мене любить, шибеник! – сказав вік, плескаючи свого внука.

– Мені здається, що ви готуєте з нього такого ж злодія, як і всі інші,– сказав Сібіле, – бо він ніколи не лягає спати, не маючи на совісті будь-якого вчинку.

– Ах, пане Сібіле, у нього совість спокійніша за вашу… Бідне маля! Що воно візьме? Трішки травки… Воно краще, аніж душити людину. Звісна річ, він не знає, як ви, різних там арихметик, не вміє ще віднімати, додавати, множити… Ух, і шкодите ж ви нам! Ви кажете на нас, що ми зграя розбійників, і в вас причина цієї незгоди між нами, нашим паном, людиною чесною, і нами, теж чесними людьми… Нема чеснішого краю за наш! Ну, чи є в нас хоч які прибутки? Хіба ми не ходимо всі мало не голі, разом з Мушем? Спимо на гарних квітах, щоранку вмиваємося росою, і якщо ніхто не зазіхне на повітря, яким ми дихаємо, та ще на сонячне проміння, яке ми п’ємо, я вже й не знаю, що можна в нас відняти! Багатії крадуть у куточку біля пічки, це далеко спокійніше, ніж збирати те, що валяється десь у хащі лісу. Ні польових сторожів, ні лісових об’їзників нема для пана Гобертена, який прийшов сюди голий, як церковна миша, а тепер має два мільйони! Чи довго сказати: "Злодії!". От уже п’ятнадцять років, як дядько Гербель, збирач податків із Суланжа, їздить з наших сіл уночі із своїми грішми, а ніхто з нього ще й двох ліарів не поспитав… Щось це не скидається на злодійську країну! Злодійство нас не дуже збагачує. Ану, покажіть-но мені, хто з нас – чи ми, чи ви, буржуа, – може жити, нічого не роблячи?

– Якби ви працювали, то й ви мали б забезпечений прибуток, – сказав кюре. – Бог благословляє працю.

– Не хочу вам перечити, пане абате, бо ви ученіші за мене, може, роз’ясните мені отаку справу. Ну, от я тут весь перед вами, – ледар, нероба, п’яниця, нікчемний дядько Фуршон, який дістав освіту, який побував у фермерах, а потім потрапив у нещастя і з нього не видряпався!.. Так-от, яка ж різниця між мною і отим славним, отим чесним дядьком Нізроном, сімдесятирічним виноградарем, – бо він мені ровесник, – а він шістдесят років порпався у землі, підводився щодня вдосвіта, щоб іти на роботу, в нього й тіло наче залізо й чиста душа? Я бачу, що він такий самий голяк, як і я. Пешіна, його внучка, у прислугах у пані Мішо, тоді як мій хлопець Муш вільний, як повітря! І виходить, що цей бідолаха нагороджений за свої чесноти так само, як я за свої вади покараний. Він не знає, що таке склянка вина, він скромний, мов той апостол, він ховає мертвих, а я, я примушую танцювати живих. Він натерпівся нестатків, а я пожив собі на утіху, як і належить веселим чортовим дітям. Ми з ним маємо однакове щастя, обом нам побілило снігом голови, в обох нас чортма в кишені, і я йому даю мотузку калатати в дзвін. Він хоч з республіканців, а я з п’яниць та ланців. От і вся різниця. Нехай там селянин, на вашу думку, живе чи добре, чи погано, – вмирає він, як і народився, у дранті, а ви в тонкій білизні!..

Ніхто не перебив дядька Фуршона, який, мабуть, був зобов’язаний своєю красномовністю пляшковому вину; спочатку Сібіле хотів був його зупинити, але знак Блонде примусив управителя замовкнути. Кюре, генерал і графиня з поглядів, кинутих письменником, зрозуміли, що він хоче на живому прикладі вивчити питання пауперизму і, може, взяти реванш у дядька Фуршона.

– А як ви дивитеся на виховання Муша? Як думаєте ви за нього взятися, щоб зробити його кращим від ваших дочок? – запитав Блонде,

– Та чи говорить він йому про бога? – сказав кюре.

– О, ні, ні, пане кюре, ми кажемо йому, щоб він боявся не бога, а людей! Бог добрий, і він, як ви кажете, обіцяв нам царство небесне, бо земне загарбали собі багатії. Я кажу йому: "Муш, бійся тюрми, бо з неї виходять на ешафот. Нічого не кради, хай тобі дають! Злодійство веде до убивства, а за вбивство люди тебе судитимуть. Гострого ножичка правосуддя – ось чого треба боятися! Він дає спокійний сон багатим коштом безсоння бідноти. Учися читати. З освітою ти зумієш набрати багато грошей під прикриттям законів, як отой молодець, пан Гобертен. Ти станеш управителем, от як пан Сібіле, якому пан граф дозволяють одержувати свою пайку... Штука вся в тому, щоб бути ближче до багатіїв; під столами в них валяються кришки...". От що я зву найкращим вихованням і діловим... Ось чому мій пустунчик завжди на стороні закону... З нього будуть люди, він потурбується за мене.

– А ким же ви його зробите? – запитав Блонде.

– Для початку – слугою, – відповів Фуршон, – бо, зблизька бачачи хазяїв, він скоро обтешеться! Добрий приклад допоможе йому розбагатіти з законами в руках, як і всі ви... Якби пан граф призначили його до себе на стайні, щоб він привчився глядіти коней, хлопець був би дуже радий... бо, бачте, він боїться людей, а худоби не боїться.

– Ви досить розумні, дядьку Фуршон, – відповів Блонде, – ви прекрасно здаєте собі справу в тому, що кажете, і без пуття не базікаєте.

– Ну, добрий розум, коли він у "Великих-ГУ-синіх", а пуття там же разом з двома моїми монетами по сто су.

– Як же така людина, як ви, довела себе до жебрацтва? Бо при теперішньому стані речей селянин повинен закидати самому собі своє нещастя; він вільний, він може розбагатіти. Тепер не так, як колись. Якщо селянин зуміє збити копієчку, він завжди знайде продажну землю. Він може її купити, і він сам собі пан!

– Я бачив колишні часи і бачу теперішні, любий мій учений паночку, – відповів Фуршон, – вивіску змінено, це правда, а вино весь час те саме! Сьогоднішній день тільки молодший братик учорашнього. От напишіть-но про це по своїх газетах! Хіба нас визволено? Ми так само приписані всі до того ж села, і пан завжди тут, я зву його Праця… Мотига – всі наші статки – не виходить у нас з рук. Хай – чи на пана, чи на податок, який все, що є кращого в нас, забирає,– однаково треба все життя трудитися в поті лиця.

– Але ви ж можете обрати собі якусь іншу роботу, спробувати щастя в іншому місці? – сказав Блонде.

– Ви кажете: пошукати щастя?.. А куди ж я піду? Щоб піти із свого округу, мені потрібен паспорт, який коштує сорок су! От уже сорок років, як я не чув, щоб у мене в кишені видзвонювала об сусідку поганенька монетка в сорок су. Щоб іти світ за очі, треба мати стільки ж екю, скільки трапиться сіл, а небагато в нас знайдеться Фуршонів, в яких є на що побувати в шести селах! Тільки військова служба витягує нас із наших громад. А навіщо нам вона, ота армія? Щоб полковник жив коштом солдата, як багатій живе коштом селянина. Чи знайдеться на їхню сотню хоч один полковник, що вийшов із нашого черева? Тут, як і скрізь, багатіє один на сотню загиблих. А чому вони гинуть?.. Один бог знає, та лихварі теж! А тому найкраще за все, що ми можемо робити, це сидіти по своїх селах, куди нас не згірш за овець загнали теперішні обставини, як раніш заганяли поміщики. І чхати мені на те, хто він такий, той, хто мене сюди прикував! Чи прикував мене сюди закон неминучості, чи поміщик, – однаково я приречений без кінця в землі копирсатися. І скрізь, хоч би де ми були, ми її, землю, й копаємо, й риємо, і угноюємо, і обробляємо для вас, що народилися багатими, як ми народилися бідними. Усі ми повік будемо такі ж самі, лишимося тим же, як і є… Наших, що виходять у люди, куди менше, ніж ваших, що сиплються вниз!.. Ми хоч і не вчені, а цю справу теж добре вивчили; не треба нам дорікати усякою дрібничкою. Ми вас лишаємо в спокої, лишіть же й нас… А то, коли справа отак далі піде, вам доведеться нас годувати по ваших тюрмах, де куди краще, як на нашій соломці… А хочете лишатися хазяями, то ми завжди будемо

ворогувати, сьогодні, як і тридцять років тому. У вас – усе, у нас – нічого, ви не можете вимагати від нас ще й дружби!

– От що зветься відкритим оголошенням війни, – сказав генерал.

– Ваша вельможність, – продовжував Фуршон, – коли Еги належали бідоласі пані (хай помилує господь її душу, бо вона недобре співала в своїй молодості), ми жили щасливо. Вона не заважала нам підгодовуватися на її полях та брати дрова з її лісу і від цього не збідніла. А ви, хоч ви й не бідніші за неї, ви на нас полюєте не більше, не менше, як на лютих звірів, і тягаєте нашу бідноту по судах!.. Ну, це скінчиться погано! Бути через вас страшному лиху! Я оце бачив, як ваш сторож, отой кволий Ватель, мало не вбив злощасну бабусю за поліно дров. Вас зроблять ворогом народу, проти вас будуть оздоблюватися на всіх сільських вечорницях; вас будуть так само проклинати, як благословляли покійну пані! Прокляття бідноти, ваша вельможність, воно росте, воно виростає куди вище за ваші найвищі дуби, а дуб дає шибениці… Ніхто тут не каже вам правди, – то от вам вона, ця правда! Я щодня чекаю на смерть, я мало чого втрачу, коли вам у додачу викладу її, оцю саму правду… Разом з Вермішелем граючи до танців селянам по великих святах у "Кав’ярні миру" в Суланжі, я чую їхні розмови: ну так-от, вони погано настроєні, і вони вам зроблять тяжкеньким життя в цьому краї. Коли ваш проклятий Мішо не зміниться, вас примусять його замінити… Ця правда, разом з видрою, коштує двадцять франків…

В той час, як старий вимовляв цю останню фразу, стало чути, як наближаються чоловічі кроки, і той, кому щойно загрожував Фуршон, без доповіді увійшов в їдальню. З погляду, яким Мішо окинув захисника бідняків, було легко здогадатися, що загроза дійшла до його слуху, і вся сміливість Фуршона зникла. Цей погляд вплинув на мисливця на видр так само, як зустріч з жандармом на злодія. Фуршон почував свою вину; Мішо, здавалося, мав право вимагати від нього звіту в словах, одверто розрахованих на залякування мешканців Егського замку.

– Оце військовий міністр, – сказав генерал, звертаючись до Блонде і вказуючи йому на Мішо.

– Пробачте, пані,– сказав цей міністр графині,– що я пройшов крізь вітальню, не запитавши в вас, чи бажаєте ви мене бачити; але невідкладність справи примушує мене переговорити з генералом.

Просячи пробачення, Мішо спостерігав Сібіле, який, в душі радіючи зухвалим промовам Фуршона, не виявляв цього на своєму обличчі ні перед ким із тих, хто сидів за столом, бо всіх їх украй зацікавив Фуршон, між тим як Мішо, що із своїх таємних міркувань постійно спостерігав Сібіле, був вражений виразом його обличчя і його загальним виглядом.

– Він добре, як сам каже, заробив свої двадцять франків, пане графе, – вигукнув Сібіле. – Видра коштувала вам не дорого…

– Дай йому двадцять франків, – наказав генерал своєму камердинерові.

– Отже, ви її в мене забираєте? – спитав Блонде генерала.

– Я звелю зробити з неї опудало! – вигукнув граф.

– А цей же добрий пан обіцяв лишити мені шкуру, ваша вельможність!.. – сказав дядько Фуршон.

– Ну, гаразд, – вигукнула графиня, – ви одержите сто су за шкуру, але залишіть нас…

Сильний і дикий запах двох пожильців битого шляху наповнив таким смородом їдальню, що пані де-Монкорне, делікатний нюх якої був дуже подразнений, мусила б піти, якби Муш і Фуршон зоставалися тут ще деякий час. Саме цій неприємності старий був зобов’язаний своїми

двадцятьма п’ятьма франками. Він вийшов, весь час лякливо дивлячись на Мішо і без кінця вклоняючись йому.

– Те, що я сказав їх вельможності, пане Мішо, – сказав він йому, – це вам же на користь.

– Або тим, хто вам за це платить! – відповів Мішо, пронизуючи його глибоким поглядом.

– Коли подасте каву, залиште нас самих, – сказав генерал слугам, – і старанно зачиніть двері.

Блонде, який не бачив начальника охорони Егів, почував, дивлячись на нього, зовсім інше враження, ніж те, яке щойно справив на нього Сібіле. Якою мірою управитель викликав огиду, такою ж Мішо збуджував почуття поваги й довір’я.

Начальник охорони насамперед привертав увагу щасливою зовнішністю, досконалим овалом обличчя з тонкими рисами, поділеного носом на дві цілком рівні частини, з правильністю, якої не вистачає більшості французьких облич. Усі риси його, правильні, як намальовані, не були в той же час невиразні, можливо, завдяки гармонійності забарвлення, в якому переважали смугляві й червонуваті відтінки, ознаки фізичної мужності. Ясно-карі жваві й проникливі очі не приховували виразу думки і завжди дивилися в лице співрозмовникові. Широкий і чистий лоб ще більше відтінявся густим чорним волоссям. Чесність, рішучість, свята довірливість оживляли це прекрасне обличчя, на чолі якого ремесло воїна наклало кілька зморщок. Підозра або недовірливість, ледве зародившись, зараз же читалися на цьому обличчі. Як усі прийняті на службу в добірну кавалерію, начальник охорони із своїм ще тонким і гнучким станом міг вважатися ставним чоловіком. Мішо, який носив вуса, бакенбарди й вузьку смужку бороди, відтворював тип тих войовничих облич, які трохи не обернув на сміховисько потоп патріотичних картин та гравюр. Тип цей мав нещастя бути загальним у

французькій армії; але можливо також, що безперервність однакових почуттів, нестатки бівуачного життя, від яких не були визволені ні вищі, ні нижчі, нарешті, однакові зусилля командирів і солдатів на полі бою, – все це сприяло створенню цієї одноманітної фізіономії. Мішо, весь одягнений у синє сукно, зберігав чорний атласний галстук і високі чоботи військового зразка, якому відповідала і його трохи підтягнута постава. Плечі його були відкинуті назад, груди випнуті вперед, наче Мішо ще був на військовій службі. Червона стрічка Почесного легіону прикрашала його петельку. Нарешті, щоб завершити однією моральною рисою цей суто фізичний начерк, – коли управитель з моменту свого вступу на посаду ніколи не проминав нагоди звати свого патрона "паном графом", Мішо ніколи не називав свого хазяїна інакше, як "мій генерале".

Блонде знов обмінявся з абатом Бросетом поглядом, що ніби промовляв: "Який контраст!", показуючи йому на управителя і начальника охорони; потім, щоб переконатися, чи відповідають характер, думки і мова цій поставі, цьому обличчю й цим манерам, він глянув на Мішо, кажучи йому:

– Дивовижна річ, сьогодні я рано-вранці вийшов з дому і застав, що ваші сторожі ще сплять!

– О якій годині? – стурбовано запитав колишній військовий.

– Пів на восьму.

Мішо майже лукаво глянув на свого генерала.

– А якою брамою ви зволили вийти? – сказав Мішо.

– Коншською. Сторож у самій сорочці виглянув у вікно, – відповів Блонде.

– Гайяр, безперечно, тільки лягав спати, – зауважив Мішо. – Коли ви мені сказали, що вийшли рано, я подумав, що ви встали на світанку, а тоді, щоб сторож був у себе дома, треба було б, щоб він захворів, але пів на восьму він, напевне, лягав спати. Ми вартуємо ночами, – продовжував після невеликої паузи Мішо, відповідаючи на стурбований погляд графині,– але наша пильність зовсім ні до чого! Ви зараз дали двадцять п’ять франків людині, яка щойно спокійнісінько допомагала приховати сліди зробленої у вас сьогодні вранці покражі. Проте ми поговоримо про це, мій генерале, коли ви закінчите сніданок, бо треба ж на щось зважитись…

– Ви завжди сповнені своїми правами, любий Мішо, a summum jus, summa injuria[61]. Якщо ви не будете терпиміші, ви наживаєте собі багато неприємностей, – сказав Сібіле. – Я б дуже хотів, щоб ви послухали тут дядька Фуршона, якому вино розв’язало язик трохи більше, ніж звичайно.

– Він мене налякав, – сказала графиня.

– Він не сказав нічого такого, чого б я давно вже не знав, – відповів генерал.

– О, цей шахрай зовсім не був напідпитку, він просто зіграв свою роль, тільки на чию користь?.. Вам, може, відомо, на чию? – продовжував Мішо, викликаючи краску на обличчі Сібіле своїм пильно спрямованим на нього зором.

– О, rus[62]!.. – вигукнув Блонде, крадькома глянувши на абата Бросета.

– Ці бідняки страждають, – сказала графиня, – і є частка правди в тому, що нам оце прокричав Фуршон, бо не можна ж сказати, що він говорив.

– Пані,– відповів Мішо, – чи не думаєте ви, що солдати імператора чотирнадцять років лежали на трояндах? Мій генерал став графом, командором ордена Почесного легіону, він мав грошові нагороди; але чи бачите ви, щоб я заздрив йому, хоч я воював так само, як і він? Хіба мені хочеться очорнити його славу, вкрасти одержані ним гроші, відмовити йому в присвоєних його чинові почестях? Селянин повинен слухатися, як слухаються солдати; він повинен мати чесність солдата, солдатську повагу до набутих прав і старатися висунутися в офіцери, – закономірно, працею, а не злодійством. Леміш і штик – близнята. У солдата є, крім того, щось, чого нема в селянина, – смерть, яка завжди стоїть поруч.

– От що я хотів би сказати їм з кафедри! – вигукнув абат Бросет.

– Терпимість? – продовжував начальник охорони, відповідаючи на слова Сібіле. – Я стерпів би втрату десяти процентів валового доходу, який дають Еги; але при теперішньому стані речей ви втрачаєте тридцять процентів, мій генерале. І коли пан Сібіле має певний процент з усього доходу, я не розумію його терпимості, бо він досить добровільно відмовляється від тисячі двохсот франків на рік.

– Любий пане Мішо, – сердито заперечив Сібіле, – я вже казав панові графу, що я волію втратити тисячу двісті франків, ніж життя. Поміркуйте серйозно про це; я вам теж набридав з такими порадами!..

– Життя! – вигукнула графиня: – Хіба може йти мова про чиєсь життя?

– Не слід було б тут обговорювати державні справи, – сміючись, сказав генерал. – Усе це, пані, означає, що Сібіле, як фінансист, боязкий і несміливий, тоді як військовий міністр відважний і так само, як і його генерал, нічого не боїться.

– Скажіть – обережний, пане графе! – вигукнув Сібіле.

– Он як! Отож, ми тут, наче герої Купера в лісах Америки, оточені дикунськими пастками? – насмішкувато спитав Блонде.

– Ну, панове, ваше завдання – вміти управляти, не лякаючи нас гуркотом управлінських коліс, – сказала пані де-Монкорне.

– Ах, може, й було б потрібно, пані графине, щоб ви знали, скільки поту коштує хоч один із гарненьких чепчиків, які ви носите, – сказав абат.

– Ні, бо я стану тоді обходитися без них, шанувати двадцятифранкову монету, стану скупою, як усі сільські жителі, і занадто багато на всьому цьому втрачу, – із сміхом заперечила графиня. – Ну, дорогий абате, дайте мені руку, залишимо генерала з його двома міністрами і вирушимо до Авонської брами відвідати пані Мішо, в якої я ще не була з дня свого приїзду; час уже поцікавитися моєю маленькою підопічною.

І гарненька жінка, забувши вже дрантя Муша й Фуршона, їх злісні погляди і страхи Сібіле, пішла до себе звеліти себе перевзути та надягти капелюха.

Абат Бросет і Блонде підкорилися закликові хазяйки дому і, вийшовши за нею, стали чекати її на терасі перед фасадом замку.

– Що ви про все це думаєте? – запитав Блонде в абата.

– Я тут на становищі парії; мене висліджують, як загального ворога, я повинен відкривати очі й вуха своєї обережності, щоб уникати пасток, які мені розставляють, щоб від мене звільнитись, – відповів служитель церкви. – Між нами, я дійшов до того, що іноді себе запитую – чи не підстрелять вони мене з рушниці…

– І ви лишаєтесь? – сказав Блонде.

– Оправі господа бога треба служити так само вірно, як оправі імператора! – відповів священик з простотою, яка вразила Блонде.

Письменник узяв руку священика й щиро потиснув її.

– Ви тепер повинні зрозуміти, – продовжував абат Бросет, – чому я нічого не можу знати, що готується. Але мені все ж здається, що генерал тут під ударом того, що в Артуа і в Бельгії зветься поганою долею.

Тут потрібні кілька фраз про бланжійського кюре.

Цей абат, четвертий син заможної буржуазної родини в Отені, був розумною людиною і дуже високо тримав священицьке звання. Маленький на зріст і кволий, він надолужував свою непоказну зовнішність тим упертим виглядом, що так пасує бургундцям. Він прийняв це малозначне місце через відданість справі, бо його релігійні переконання на цей раз підтримувалися переконаннями політичними. В ньому було багато чого від священиків старих часів; він був пристрасно відданий інтересам церкви й духовенства; він бачив стан речей в усьому їх обсягу, і егоїзм не примішувався до його честолюбності: служити було його девізом, служити церкві й монархії на найнебезпечнішому пункті, служити в останніх лавах, наче солдат, який почуває, що завдяки його старанності й мужності він рано чи пізно буде генералом. Він не порушував жодної із своїх обітниць, – чесноти, бідності, слухняності; він виконував їх, як і всі інші обов’язки своєї посади, з тією простотою і тією благодушністю, що становлять ознаку чесної душі, відданої добру так само в силу природного інстинкту, як в силу твердості й могутності релігійних переконань.

З першого погляду цей визначний священик вгадав прихильність Блонде до графині й зрозумів, що перед однією з Труавіль і письменником монархічного напряму він повинен виявити себе дотепною людиною, бо його духовний сан вже забезпечує йому повагу. Він мало не щовечора приходив зіграти четвертим у віст. Письменник, який зумів

гідно оцінити абата Бросета, виявив йому стільки уваги, що обоє вони пройнялися взаємною симпатією, як часто буває з розумними людьми, які радіють, знайшовши співбрата або, коли хочете, слухача. Кожна шпага любить свої піхви.

– Але чому ж, пане абате, ви, людина, яку самовідданість підносить далеко вище над ваше становище, приписуєте подібний стан справ?

– Мені не хотілося б відбутися загальними фразами після такого похвального для мене вступу, – відповів усміхаючись абат Бросет. – Те, що діється у цій долині, спостерігається скрізь у Франції і походить від надій, якими рух 1789 року напоїв, так би мовити, селянські уми. Революція глибше зачепила одні місцевості, ніж інші, і ця прикордонна смуга Бургундії, така близька до Парижа, належить до місцевостей, де зміст руху було сприйнято як торжество галла над франком[63]. З історичного погляду селяни перебувають ще на другий день після жакерії, і поразка їх записана на їх душі. Вони вже не пам’ятають про самий факт, він перейшов у стан інстинктивних ідей. Ідея ця живе в селянській крові, як ідея вищості колись жила в крові дворянства. Революція 1789 року була реваншем переможених. Селяни ступили твердою ногою у володіння землею, якого феодальне право позбавляло їх дванадцять століть. Звідси любов селян до землі, яку вони ділять аж до подрібнення однієї борозни на дві частини, і це нерідко зводить нанівець можливість оподаткування, бо вартість володіння не відшкодувала б витрат по зніманню податків…

– Їх упертість або, коли хочете, їх недовірливість щодо цього така, що в тисячі кантонів з трьох тисяч, які складають територію Франції, багатій не може купити селянської ділянки, – сказав Блонде, перериваючи абата. – Селяни, що охоче віддають один одному свої клапті землі, ні за яку ціну і ні на яких умовах не випустять їх у руки буржуа. Чим вищі ціни пропонує великий землевласник, тим сильніше розростається несвідоме збентеження селянина. Тільки одне насильне відчуження знову повертає селянське володіння під чинність загальних законів переходу. Багато хто спостерігав це явище, і не може знайти його причини.

– Причина цьому така, – відповів абат Бросет, не без підстави вважаючи, що для Блонде пауза дорівнює запитанню. – Дванадцять століть нічого не означають для касти, яку видовище історичного розвитку цивілізації ніколи не могло відвернути від її основної думки і яка ще досі пихато зберігає капелюх своїх хазяїв з його широкими крисами і шовковою стрічкою з того дня, як застаріла мода дозволила їй цей капелюх забрати. Любов, коріння якої глибоко зайшло в саму гущу народних мас, і яка бурхливо обернулася на Наполеона, в таємницю якої він не проник навіть у тій мірі, як йому самому уявлялось, і яка може пояснити диво його повернення у 1815 році,– цілком випливала тільки з цієї заповітної ідеї. В очах народу Наполеон, нерозривно зв’язаний з народом мільйоном своїх солдатів, – це все ще король, який вийшов з черева революції, людина, що забезпечила народові володіння національним майном, його коронування було наскрізь просякнуте цією ідеєю…

– Ідеєю, яку 1814 рік невдало зачепив і яку монархія повинна вважати священною, – жваво підхопив Блонде, – бо народ може знайти біля трону принца, що йому батько залишив голову Людовіка XVI як спадковий скарб.

– От і пані, припинімо розмову, – прошепотів абат Бросет. – Фуршон її налякав, а проте треба утримати її тут, в інтересах релігії, трону й самого цього краю.

Начальника егської охорони Мішо, безперечно, привів замах, зроблений на очі Вателя. Але перед тим, як ми підійдемо до розповіді про дебати, що готувалися на засіданні "державної ради", сплетення подій потребує від нас стислого викладу обставин, при яких генерал придбав Еги, з’ясування важливих причин, що зробили Сібіле управителем цього розкішного маєтку, ознайомлення з підставами, які привели Мішо на посаду начальника охорони і, нарешті, огляду попередніх подій, що обумовили і настрій умів, і побоювання, висловлені Сібіле.

Цей побіжний огляд матиме ту вартість, що він познайомить нас з деякими головними особами драми, змалює їх інтереси і дасть уявлення про небезпечність становища, в якому був тоді генерал граф де-Монкорне,

VI. Історія злодіїв

Близько 1791 року, відвідавши свій маєток, мадмуазель Лагер взяла в управителі сина колишнього суланжського окружного судді, на ім’я Гобертен. Маленьке місто Суланж, тепер звичайний кантональний центр, було столицею значного графства в ті часи, коли бургундський дім воював з французьким королівським домом. Віль-о-Фе, теперішня резиденція супрефекта, тоді належав Суланжам, як і Еги, Ронкероль, Серне, Концщ й п’ятнадцять інших сіл. Суланжі лишилися графами, тоді як Ронкеролі стали тепер маркізами грою тієї могутньої сили, що зветься двором, яка колись зробила герцога з сина капітана дю Плесі[64], поставивши його над низкою найзнатніших французьких сімей. Це доводить, що міста, як і сім’ї, підпадають великій мінливості долі.

Син судді, хлопець без усяких статків, заступив попереднього управителя, який, розбагатівши за тридцять років керування Егами, віддав перевагу третій частині в славетній компанії Міноре. У своїх власних інтересах, майбутній поставщик провіанту для інтендантства рекомендував в управителі Франсуа Гобертена, який тоді уже досяг повноліття й п’ять років прослужив у нього конторником, а той, зобов’язавшись прикривати його відступ, обіцяв, на подяку за науку, дану учителем щодо управління маєтком, добитися від дуже наляканої революцією мадмуазель Лагер розписки в прийнятті всіх розрахунків. Колишній окружний суддя, перетворившись на громадського обвинувача департаменту, став покровителем боязкої співачки. Цей провінційний Фук’є-Тенвіль[65] організував проти театральної королеви, одверто підозрілої своїми зв’язками з аристократією, фіктивне обурення, щоб поставити в заслугу своєму синові бутафорське врятування, завдяки чому й було одержано розписку в прийнятті всіх розрахунків від

попередника. "Громадянка" Лагер зробила тоді Франсуа Гобертена своїм першим міністром так само з політичних міркувань, як і з вдячності.

Майбутній поставщик провіанту для Республіки не балував мадмуазель Лагер; він посилав їй в Париж близько тридцяти тисяч франків на рік, хоч Еги мали на той час приносити щонайменш сорок тисяч; отож оперна діва, нічого не розуміючи в справах, була в захваті, коли Гобертен обіцяв їй тридцять шість тисяч.

Щоб обгрунтувати суму теперішніх багатств управителя Егів перед судом імовірності, потрібно з’ясувати їх початок. При підтримці свого батька молодий Гобертен був призначений мером Бланжі. Отже, він мав змогу всупереч законам примусити робити всі належні платежі дзвінкою монетою, тероризуючи (тодішнє модне слівце) боржників, яких він міг на свій розсуд піддавати або не піддавати нищівним реквізиціям республіканського уряду. Сам же управитель платив своїй хазяйці асигнаціями, поки були в обігу ці паперові гроші, які, коли й не збагатили державу, то збагатили багатьох приватних осіб. За три роки, з 1792 до 1795 року, молодий Гобертен нажив на Егах сто п’ятдесят тисяч франків, якими він і оперував на паризькій біржі. Начинена асигнаціями, мадмуазель Лагер була вимушена обернути на гроші брильянти, що стали їй тепер непотрібними: вона передала їх Гобертенові, який продав їх і чесно віддав виторг дзвінкою монетою. Цей вияв сумлінності дуже зворушив мадмуазель Лагер; відтоді вона повірила в Гобертена, як у Піччіні[66].

У 1796 році, на час свого шлюбу з громадянкою Ізорою Мушон, дочкою колишнього члена Конвенту й друга його батька, Гобертен мав триста п’ятдесят тисяч у дзвінкій монеті, і через те, що Директорія здавалася йому сталою владою, він, перед тим, як женитися, побажав одержати від своєї хазяйки похвальну атестацію за п’ять років свого управління маєтком, посилаючись на зміну в своєму житті.

– Я буду батьком родини, – сказав він. – Ви знаєте, яку репутацію мають управителі; мій тесть – республіканець насправді римської

чесності і до того ж впливова людина; я хочу йому довести, що гідний його.

Мадмуазель Лагер затвердила розрахунки Гобертена у найпохвальніших для нього виразах.

Щоб завоювати довір’я пані дез-Ег, управитель спочатку спробував трохи приборкати селян, з повною підставою побоюючись, як би не зазнали шкоди від їх крадіжок прибутки і як би не скоротилися внаслідок цього могоричі лісопромисловця; але в ті часи народ-владар скрізь почував себе вдома; поміщиця злякалася своїх государів, побачивши їх так близько, і сказала своєму Рішельє, що насамперед хоче вмерти спокійно. Прибутки колишньої оперної примадонни так перевищували її витрати, що вона допустила впровадження найзгубніших прецедентів. І от, щоб не скаржитися в суд, вона терпіла, коли її землі захоплювали сусіди. Бачачи, що її парк оточений неприступними стінами, вона не побоювалась безпосереднього порушення її особистого приємного проводження часу і, як справжній філософ, не бажала нічого, крім спокою. На кілька тисяч франків прибутку більше або менше, знижки з договірної ціни, які вимагав лісоторговець за порубки, зроблені селянами, – що означало все це для марнотратної й безтурботної відставної оперної діви, яка ціною втіх збила собі стотисячний річний прибуток, а тепер без скарг примирилася з скороченням на дві третини свого шістдесятитисячного прибутку?

– Ет! – вигукувала вона з легковажністю "нечестивиць" старого режиму, – всім треба жити, навіть Республіці!

Її покоївка й візир у спідниці, грізна дівчина Коше, спробувала була розкрити їй очі, бачачи, яку владу забирав Гобертен над тією, що її від самого початку величав "пані", незважаючи на революційні закони про рівність; але Гобертен, в свою чергу, розкрив очі дівчині Коше, показавши їй начебто одержаного його батьком, громадським обвинувачем, доноса, в якому її дуже настійливо було обвинувачено в зносинах з Піттом і Кобургом[67]. Відтоді обидві влади поділилися, але на манер

Монгомері[68]. Коше вихваляла Гобертена мадмуазель Лагер, як Гобертен вихваляв їй дівчину Коше. Проте доля покоївки була цілком забезпечена, – вона знала, що пані включила її в свій заповіт, відписавши їй шістдесят тисяч франків. Пані вже на могла обійтися без Коше, так вона звикла до неї. Дівчина ця вивчила усі таємниці туалету любої пані. Вона мала талант присипляти любу пані ввечері тисячею казок і будити її вранці улесливими словами; нарешті, до останнього дня життя любої пані вона не знаходила в ній ніяких змін, а коли люба пані лежала в труні, дівчина Коше, безперечно, знайшла її ще вродливішою, ніж коли.

Щорічні бариші Гобертена й дівчини Коше, їх платня, їх прибутки досягли такої значної суми, що й найніжніші батьки не могли б сильніше прив’язатися до цього чарівного створіння. Ніхто ще не знає, до якої міри шахрай плекає свою жертву. Жодна мати не буває така ласкава, така дбайлива до своєї обожнюваної дочки, як крамар – у тартюфстві щодо своєї дійної корови. Зате яким успіхом користуються вистави "Тартюфа", зіграні при зачинених дверях![69] Це дорівнює дружбі. Мольєр помер занадто рано, він показав би нам розпач Оргона, який, замучений родиною, засмиканий дітьми, гірко жалкує за лестивими промовами Тартюфа й сумно приказує: "Ото були гарні часи!".

За останні вісім років свого життя мадмуазель Лагер одержувала не більше як тридцять тисяч франків з тих п’ятдесяти, які справді приносили Еги. Гобертен прийшов, як видно, до того ж адміністративного результату, як і його попередник, хоч і орендна плата, і ціни на продукти землеробства значно зросли з 1791 по 1815 рік, не рахуючи безперестанних земельних придбань мадмуазель Лагер. Але план, складений Гобертеном для успадкування егського маєтку після близької смерті її власниці, примушував його підтримувати цей чудовий маєток у стані заниженої цінності, в частині явних прибутків. Коше, знаючи цю комбінацію, мала брати участь у прибутках. На схилі днів, театральна екс-королева, маючи двадцять тисяч франків на фондах, що звуться забезпеченими (наскільки придатна політична мова для жартів), ледве могла витратити вказану суму, а тому дуже здивувалася щорічним земельним придбанням, які робив її управитель для використання вільних

грошей, бо сама вона ніколи не жила інакше, як за рахунок своїх майбутніх прибутків. Економія від скорочення її старечих витрат здавалася їй результатом чесності Гобертена й дівчини Коше.

– Дві перлини! – казала вона особам, що приходили її відвідати.

Проте Гобертен додержував у своїх звітах видимої чесності. Він акуратно заносив на прибуток орендні платежі. Все, що могло б уразити слабкі знання співачки в галузі арифметики, було ясне, виразне й точне. Управитель наганяв свої бариші на статтях видатків, на витратах по експлуатації, на укладуваних договорах, на виконуваних роботах, на судових процесах, що їх він вигадував, на ремонті, на різних дрібничках, які пані ніколи не перевіряла, і суму яких він іноді подвоював за згодою з підрядчиками, купуючи їх мовчання за чималу ціну. Ця легковажність забезпечувала Гобертенові громадську повагу, і похвали на адресу мадмуазель сипалися з усіх уст, бо, крім щедрої оплати робіт, вона багато благодіяла й готівкою.

– Хай її збереже господь, нашу дорогу пані! – чулося звідусіль.

Кожен дійсно одержував від неї щось, або просто у вигляді дарунка, або посередньо. Наче на покарання за її молодість, стару артистку буквально обкрадали, і так хитро обкрадали, що кожен при цьому додержував певної міри для того, щоб не заходити так далеко, щоб у неї розкрились очі, щоб вона продала Еги та поїхала в Париж.

Ця схильність до незаконної наживи була, на жаль, причиною убивства Поля-Луї Кур’є[70], який мав необережність оголосити про продаж своєї землі і про свій намір вивезти звідти дружину, милістю якої годувалося багато туренських Тонсарів. Із таких же побоювань егські мародери рубали молоді дерева лише в самій крайності, коли вони вже не бачили гілок на височині серпів, прикріплених до кінця жердини. Вони старалися завдавати якнайменше шкоди в інтересах самого розкрадання. Незважаючи на все це, за останні роки життя мадмуазель

Лагер звичай збирання хмизу обернувся на найнахабніше зловживання. Інколи місячними ночами з лісу виносилося не менше як по двісті в’язок. А на підбиранні колосків та винограду Еги, як указував Сібіле, втрачали чверть урожаю.

Мадмуазель Лагер заборонила Коше виходити заміж до смерті хазяйки, спонукана своєрідним егоїстичним почуттям пані до покоївки, взірці якого можна часто спостерігати у кожній країні і яке не менш безглузде, ніж манія ховати аж до останнього подиху речі, цілком непотрібні для матеріального добробуту, з ризиком бути отруєним нетерплячими спадкоємцями. Отже, через три тижні після похорону мадмуазель Лагер дівчина Коше вийшла заміж за суланжського жандармського унтер-офіцера, на прізвище Судрі, дуже вродливого сорокадворічного чоловіка, який з 1800 року, коли була заснована жандармерія, мало не щодня відвідував її в Егах і не менше як чотири рази на тиждень обідав разом з нею і Гобертенами.

Мадмуазель усе своє життя обідала сама або зі своїми гістьми. Незважаючи на фамільярність відносин, ні Коше, ні Гобертени ніколи не були допущені до столу примадонни Королівської академії музики й танців, яка до останньої години зберегла свій етикет, свої звички туалету, свої рум’яна, свої пантофлі, свою карету, прислугу і свою величність богині. Богиня на сцені, богиня в місті, вона лишилася богинею і в сільській глушині, де пам’ять її й досі ще обожнюється й безперечно перевищує пам’ять про двір Людовіка XVI в умах "вищого товариства" Суланжа.

Оцей Судрі, що з моменту своєї появи в цій місцевості залицявся до Коше, мав найкращий будинок у Суланжі, капітал близько шести тисяч франків і надію на пенсію в чотириста франків після виходу в відставку. Ставши пані Судрі, Коше почала користуватися в Суланжі великою пошаною. Хоч вона й зберігала абсолютну таємницю щодо суми своїх заощаджень, покладених, як і капітали Гобертена, в Парижі, у місцевого уродженця й комісіонера винарів округу, якогось Леклерка, фінансованого егським управителем, громадська думка приписувала,

колишній покоївці один з найбільших статків у цьому маленькому місці, що налічувало до тисячі двохсот жителів.

На превелике здивування всього краю, пан і пані Судрі в своєму шлюбному договорі узаконили позашлюбного сина жандарма, до якого через це перейшло право на майно пані Судрі… В той час, як цей син дістав офіційну матір, він щойно закінчив юридичну освіту в Парижі і мав там же відбути стаж, щоб після цього піти в судове відомство.

Майже не варт вказувати, що безперервна двадцятирічна однодумність породила найміцнішу дружбу між Гобертенами і Судрі. І ті, й інші до кінця днів своїх мусили urbi et orbi[71] взаємно видавати один одного за найчесніших людей Франції. Ця зацікавленість, заснована на взаємному знанні таємних плям на білій туніці сумління, являє один з найміцніших у цьому світі зв’язків. Ви, хто читає цю соціальну драму, такі пройняті цим переконанням, що, бажаючи пояснити собі постійність деяких прив’язаностей, які примушують червоніти ваш егоїзм, кажете про двох таких людей: "Зрозумілоі що їх зв’язує якийсь спільний злочин!".

Після двадцятип’ятирічного управління маєтком Гобертен мав шістсот тисяч франків дзвінкою монетою, а в Коше було, приблизно двісті п’ятдесят тисяч франків. Швидке й безперервне обертання їх капіталів, довірених торговельному домові Леклерк і К° – на Бетюнській набережній, що на острові Людовіка Святого, конкурентові славетного дому Гранде, дуже сприяло збагаченню цього винного комісіонера й самого Гобертена. Після смерті мадмуазель Лагер до Женні, старшої дочки управителя, посватався Леклерк, глава торговельного дому на Бетюнській набережній. Гобертен тоді сподівався стати власником Егів, завдяки змові, задуманій у конторі нотаріуса Люпена, якого управитель дванадцять років тому влаштував у Суланжі.

Люпен, син останнього управителя графів де-Суланжів, вдавався до шахрайських експертиз, розцінки майна із зниженням вартості на п’ятдесят процентів, розклеювання невиданих об’яв, до всіх цих маневрів, таких, на нещастя, звичайних у глухій провінції, щоб продати,

згідно з прислів’ям, з-під поли яке-небудь нерухоме майно. В останній час, переказують, у Парижі зорганізувалася компанія з метою здирати викуп з авторів цих підступів, під загрозою роздування цін на торгах. Але в 1816 році Франція ще не була, як тепер, охоплена полум’ям гласності, а тому змовники могли розраховувати на таємний розділ егського маєтку між Коше, нотаріусом і Гобертеном, який in petto вирішив запропонувати своїм компаньйонам певну суму, щоб ті відступилися від своїх часток, коли земля буде куплена на його ім’я. Повірений, якому Люпен доручив вести в суді справу про продаж маєтку, продав Гобертенові, для його сина, свою адвокатську контору і таким чином сприяв. цьому пограбуванню, якщо тільки одинадцять пікардійських землеробів, на яких спадщина мадмуазель Лагер звалилася з неба, вважали себе пограбованими.

У той самий момент, коли всі зацікавлені особи уже вважали своє багатство подвоєним, паризький повірений напередодні остаточного затвердження торгів доручив одному з повірених у Віль-о-Фе, який виявився одним з його колишніх конторників, придбати Еги, і купив їх за один мільйон сто тисяч п’ятдесят франків. Понад мільйон сто тисяч франків ніхто із змовників не наважився підняти ціну. Гобертен думав про якусь зраду Судрі, а Судрі й Люпен думали, що їх обдурив Гобертен, але оголошення імені покупця примирило їх. Підозрюючи про план, укладений Гобертеном, Люпеном і Судрі, провінційний повірений мав обережність не відкривати його своєму колишньому патронові. От чому: в разі нескромності нових власників, цей судовий чиновник нажив би собі занадто багато ворогів, щоб мати змогу лишатися в цій місцевості. Ця славетна стриманість, властива кожному провінціалові, буде, проте, цілком виправдана у дальшому розвитку цієї розповіді. Якщо провінціал скритний, він вимушений бути ним; його виправдання в загрозі, прекрасно висловленій у прислів’ї: "Між вовками вий по-вовчому". В цьому – сенс ролі Філінта.

Коли генерал де-Монкорне вступив у володіння Егами, Гобертен виявився вже не досить багатим, щоб кинути свою посаду. Щоб видати старшу дочку за багатого банкіра з Антрпо, він мусив виділити їй у посаг

двісті тисяч франків; тридцять тисяч франків йому довелося заплатити за адвокатську контору, придбану для сина; отже, в нього лишалося не більше як триста сімдесят тисяч, з яких він рано чи пізно мав виділити посаг молодшій дочці Елізі, що її він мріяв видати заміж в усякому разі не менш блискуче, ніж старшу. Управитель вирішив вивчити графа де-Монкорне, щоб з’ясувати, чи не зможе він збудити в ньому огиду до Егів, розраховуючи в цьому разі самому здійснити зірваний задум.

З проникливістю, властивою людям, які роблять собі кар’єру лукавством, Гобертен припустив існування схожості характеру, дуже, проте, ймовірної, між старим воїном і старою співачкою. Оперна діва і старий наполеонівський генерал – чи не ті ж у них звички до марнотратства й безтурботності? Чи не звалилося на них обох, на актрису, як і на солдата, багатство з примхи випадку і в блиску вогнів? Коли трапляються серед військових хитрі, лукаві, тонкі політики, – чи не виняток вони? І найчастіше солдат, особливо такий запеклий рубака, як Монкорне, буває простий, довірливий, недосвідчений у справах і мало пристосований до тисячі дрібниць сільського господарства. Гобертен мріяв зловити й тримати генерала в тих самих тенетах, в яких мадмуазель Лагер скінчила свої дні. А проте імператор, із особливих розрахунків, колись дозволив генералові бути в Померанії тим самим, чим Гобертен був в Егах; отож, генерал розумівся на сільськогосподарських поставках інтендантства.

Приїхавши садити капусту, за висловом першого герцога Бірона[72], старий кірасир вирішив сам зайнятися своїми справами, щоб розважитися в своїй опалі. Хоч він і здав свій корпус Бурбонам, послуга ця, зроблена багатьма генералами і названа розпуском Луарської армії, не могла спокутувати злочину, який полягав у тому, що він супроводив людину "Ста днів"[73] на поле її останнього бою. Перед лицем іноземців цьому перові 1815 року було неможливо утриматися в кадровій армії, а тим більше відвідувати Люксембурзький палац. Отож, Монкорне, на пораду якогось опального маршала, вирушив на лоно природи розводити моркву. Генерал не був позбавлений хитрості, властивої старим військовим вовкам, і з перших же днів, присвячених оглядові своїх

володінь, побачив у Гобертені справжнього управителя старого режиму, пройдисвіта, яких зустрічали мало не всі наполеонівські маршали та герцоги, оті гриби, виросли на народному грунті.

Переконавшись у глибокій досвідченості Гобертена у веденні сільського господарства, спритний кірасир зрозумів, як корисно буде для нього зберегти його при собі, щоб увійти в курс цієї каторжної агрикультури, а тому він і вдав, що йде по стопах мадмуазель Лагер, своєю обманливою безтурботністю обдуривши управителя. Ця позірна недотепність тривала стільки часу, скільки генералові потрібно було на вивчення слабих і сильних сторін егського господарства, деталей його прибутку, методів їх надходження, а також і на те, щоб дізнатися, як і де його обкрадають і які поліпшення та скорочення витрат слід здійснити. Далі, одного прекрасного дня, спіймавши Гобертена, як-то кажуть, на гарячому, генерал вибухнув одним із приступів люті, властивих цим переможцям держав. Тут він зробив одну з тих основних помилок, які здатні потрясти все життя людини, що не має його великих багатств або його сталості натури, і з яких виникли нещастя великі й малі, що сповнюють цю історію. Вихований в школі імператора, звиклий все рубати з плеча, сповнений зневаги до шпаків, Монкорне не вважав потрібним занадто церемонитися, щоб виставити за двері шахрая-управителя. Цивільне життя і тисячі запобіжних заходів його були незнайомі цьому генералові, уже розлюченому опалою; отож, він найжорстокіше образив Гобертена, що, проте, накликав таке вільне поводження своєю відповіддю, цинізм якої розпалив лють Монкорне.

– Ви живете з моєї землі! – заявив йому граф з насмішкуватою суворістю.

– А ви думаєте, що я можу жити повітрям? – сміючись, заперечив Гобертен.

– Геть, падлюко, я вас виганяю! – закричав генерал, шмагаючи його хлистом, цю обставину управитель завжди заперечував, бо сталася вона при зачинених дверях.

– Я не піду, аж поки не отримаю від вас посвідчення про цілковиту здачу звітності,– холодно сказав Гобертен, віддалившись від лютого кірасира.

– Побачимо, що скаже про вас виправний суд, – відповів Монкорне, знизуючи плечима.

Почувши, що йому загрожують виправним судом, Гобертен з усмішкою глянув на графа. Ця усмішка одразу знесилила руку генералові, ніби її нерви були раптово перерубані. Пояснімо цю усмішку.

Уже два роки тому зять Гобертена, якийсь Жандрен, що довгий час служив членом суду першої інстанції у Віль-о-фе, був за протекцією графа де-Суланжа призначений головою цього суду. Нагороджений званням пера у 1814 році і не зрадивши Бурбонів під час Ста днів, пан де-Суланж випросив це призначення у хранителя печаті. Ця спорідненість надавала Гобертенові певного значення в краї. І насправді, голова суду у невеличкому місті – це відносно поважніша особа, ніж голова суду вищої інстанції, який у департаментському центрі зустрічає собі рівних в особі начальника гарнізону, єпископа, префекта, головного збирача податків, тоді як звичайний голова суду цих рівних осіб не має, через часте звільнення від посади і змінність прокурора першої інстанції та супрефекта. Молодий. Судрі, товариш Гобертена-сина і по Парижу, і по Егах, в цей час був щойно призначений заступником прокурора суду першої інстанції у головному місті департаменту. Перед тим, як стати жандармським унтер-офіцером, Судрі-батько, артилерійський фур’єр, був поранений в одному бою, захищаючи пана де-Суланжа, тоді ад’ютанта генерала. При заснуванні жандармерії граф де-Суланж, уже призначений полковником, випросив для свого рятівника посаду жандармського унтер-офіцера в Суланжі; згодом він же виклопотав місце, з якого почав свою службу молодий Судрі. Нарешті, через те, що одруження мадмуазель Гобертен було вже справою, вирішеною на Бетюнській набережній, безчесний управитель почував себе сильнішим у краї, ніж генерал-лейтенант, відставлений за штат.

Якби ця історія обмежилася з’ясуванням наслідків сварки генерала із своїм управителем, то й тоді вона багатьом була б дуже корисна для їх поведінки в житті. Тому, хто вміє з користю читати Макіавеллі, наочно доведено, що людська мудрість полягає в тому, щоб ніколи не загрожувати, діяти без слів, сприяти відступові ворога, не наступаючи, як-то кажуть, гадюці на хвоста і, мов убивства, остерігатися вразити самолюбність тих, хто стоїть нижче за тебе. Вчинок, хоч би яка велика була шкода, завдана чиїмсь інтересам, згодом дістає пробачення, він буває пояснений на тисячі різних ладів; але самолюбність з її ніколи невигойною раною ніколи не пробачить образливої для неї думки. Духовна особистість чутливіша і, в деякому розумінні, живучіша, ніж особистість фізична. Серце й кров не такі вразливі, як нерви. І, зрештою, наше внутрішнє буття завжди панує над нами, хоч би ми що робили. Можна примирити дві родини, що взаємно вбивали одна одну, як-от у Бретані, або Вандеї в роки громадянських воєн; але ніколи не пощастить примирити пограбованих з грабіжниками, як і обмовлених з обмовниками. Ображати один одного дозволяється тільки в епічних поемах перед тим, як завдається смертельного удару. Дикун і селянин, що має багато від дикуна, говорять тільки з метою наставити пастку своїм противникам. З 1789 року Франція намагається, всупереч усякій очевидності, переконати людей, що вони рівні; отож, сказати людині: "Ви шахрай!" – малозначущий жарт, але довести їй це, спіймавши її на гарячому і відшмагавши її хлистом, але загрожувати виправним судом, не доводячи справу до суду, – це означає поставити її в нерівні умови. Коли юрба не пробачає ніякої вищості, як може шахрай пробачити чесній людині?

Якби Монкорне звільнив свого управителя під приводом бажання нагородити стару послугу, взявши на його місце якогось колишнього військового, – звичайно, ні Гобертен, ні генерал не були б обмануті і зрозуміли б один одного, але один, пощадивши самолюбність іншого, дав би йому можливість відступити; Гобертен лишив би тоді поміщика в спокої, він забув би свою поразку на аукціоні і, може, спробував би вкласти свої капітали в Парижі. Ганебно вигнаний, управитель затаїв проти свого хазяїна те почуття злоби, яке є одним з елементів

провінційного існування, і тривалість, стійкість та зловмисність якого можуть здивувати дипломатів, звиклих нічому не дивуватися. Палка жадоба помсти спонукала Гобертена відступити в Віль-о-Фе, зайняти там позицію, з якої він міг шкодити Монкорне і створювати йому достатню кількість ворогів, щоб примусити його продати Еги.

Усе обмануло генерала, бо вигляд Гобертена не мав нічого, що примушувало б насторожитися або злякатися. За традицією, управитель весь час підкреслював видимість коли не злиднів, то безгрошів'я. Це життєве правило він запозичив у свого попередника. Отже, протягом дванадцяти років він, при кожній нагоді, висував уперед своїх трьох дітей, дружину і величезні витрати на численну родину. Мадмуазель Лагер, яку Гобертен переконав, начебто він занадто вбогий, щоб оплачувати навчання сина в Парижі, взяла на себе всі витрати; вона давала по сто луї на рік своєму улюбленому хрещеникові, бо була хрещеною матір'ю Клода Гобертена.

На другий день Гобертен прийшов у супроводі сторожа, на ім'я Курткюїс, вельми пихато зажадав від генерала розписки в здачі справ, показуючи йому атестації, дані покійною пані в похвальних виразах, і дуже іронічно просив пошукати, де ж нажиті ним, Гобертеном, нерухоме майно й капітали. Коли він і діставав подяки від лісопромисловців та фермерів при відновленні договорів, то це завжди робилося, за його словами, за згодою мадмуазель Лагер, причому, дозволяючи йому це, вона не тільки не зазнавала шкоди, а й забезпечувала собі спокій. Кожен у краї дав би себе вбити за мадмуазель, тоді як, діючи в тому ж дусі, генерал готує собі чимало неприємностей.

Гобертен, – ця риса часто спостерігається в більшості професій, де люди присвоюють собі чуже майно способами, не передбаченими у Кодексі законів, – вважав себе цілком чесною людиною. По-перше, він уже так давно володів золотом, видертим шляхом терору у фермерів мадмуазель Лагер, з якою він розраховувався асигнаціями, що вважав ці гроші придбаними законно. Це було просто актом обміну. З часом він навіть починав думати, що він підпадав певній небезпеці, беручи як плату

золоту монету. До того ж, за законом, мадмуазель мала одержувати платежі тільки самими асигнаціями. "За законом" – слова міцні, вони добре підпирають багатство! Одне слово, відтоді, як існують великі землевласники і управителі, тобто з часу виникнення суспільства, управитель придумав для власного вжитку певний висновок, який тепер дуже поширений у куховарок і в простоті своїй звучить так:

– Якби моя хазяйка, – каже собі кожна куховарка, – стала сама ходити на ринок, можливо, що вона дорожче платила б за провізію, ніж я ставлю в рахунок; вона на цій справі виграє, а бариш, який припадає на мою частку, знайде собі краще місце в моїй кишені, ніж у кишені торговця.

– Якби мадмуазель сама розпоряджалася Егами, вона не виручила б і тридцяти тисяч: селяни, торговці, робітники вкрали б у неї різницю; чи не розумніше, щоб я зберіг у себе цю різницю і охоронив мадмуазель від безлічі клопотів! – говорив собі Гобертен.

Сама тільки католицька релігія спроможна покласти край подібним капітуляціям сумління; але з 1789 року релігія втратила владу над двома третинами населення Франції. Отже, й селяни з їх дуже високою кмітливістю і злиднями, які штовхають на наслідування, впали в егській долині в жахливий стан деморалізації. Вони йшли в неділю на обідню, але в церкву не заходили, за звичкою призначаючи на паперті один одному побачення для укладання своїх торговельних угод і упорядкування своїх справ.

Тепер не важко виміряти все лихо, завдане недбайливістю й потуранням колишньої примадонни Королівської музичної академії. Мадмуазель Лагер із суто егоїстичних міркувань зрадила справу тих, хто чимось володіє, завжди ненависних тому, хто не володіє нічим. З 1792 року усі землевласники Франції повинні були стати солідарні. Але, на жаль, коли феодальні родини, не такі численні, як буржуазні, не пройнялися єдністю своїх інтересів ні в 1400 році, за Людовіка XI, ні в 1600 році, за Рішельє, то чи можна уявити, що, незважаючи на претензії

дев’ятнадцятого століття на прогрес, буржуазія буде більш згуртована, ніж було дворянство? Стотисячна олігархія багатих таїть у собі усі незручності демократії, без її переваг. Кожен у себе, кожний за себе, – родинний егоїзм уб’є егоїзм олігархічний, такий потрібний сучасному суспільству і так дивовижно здійснюваний Англією вже три століття. Хоч би що сталося, власники тоді тільки зрозуміють потребу дисципліни, що створила з церкви найкращий зразок керівного апарату, аж коли відчують небезпеку у власному домі, і це буде занадто пізно. Сміливість, з якою комунізм – ця жива й дійова логіка демократії – нападає на суспільство з боку його моральних підвалин, вказує на те, що віднині народний Самсон, ставши мудрим, підриває стовпи суспільства в підвалі, замість того, щоб струшувати їх у залі бенкету.

VII. Зниклі соціальні породи

Егський маєток не міг обійтися без управителя, бо генерал не мав на увазі відмовлятися від зимових розваг Парижа, де йому належав розкішний особняк на вулиці Нев-де-Матюрен. Отже, він шукав заступника Гобертенові; але він шукав, звичайно, не з такою пильністю, як Гобертен, що старався підсунути йому свою людину.

З усіх посад, заснованих на довір’ї, нема жодної, яка б вимагала більшої досвідченості й моторності, ніж посада управителя великого маєтку. Труднощі ці знайомі тільки багатим землевласникам, маєтки яких лежать за межами тієї зони, що починається приблизно на відстані сорока льє від столиці. Тут зникають ті сільські господарства, продукти яких знаходять собі вірний збут у Парижі і які дають прибутки, забезпечені довгостроковими договорами з численними орендарями, що самі мають гроші.

Ці фермери приїжджають у власних кабріолетах вносити свою орендну плату кредитними білетами в тому разі, якщо їх комісіонери на центральному ринку не беруть на себе їх платежів. Ось чому на ферми в департаментах Сени-і-Уази, Сени-і-Марни, Уази, Ери-і-Луари, Нижньої Сени і в Луаре існує такий великий попит, що капітали тут не завжди

дають півтора процента. Проти прибутковості земель у Голландії, Англії і Бельгії цей процент ще дуже великий; але в п’ятдесяти льє від Парижа значна ділянка землі потребує стількох різних видів експлуатації й випускає таку різноманітну продукцію, що являє справжнє промислове підприємство з усіма випадковостями фабричного виробництва. Там багатий землевласник – це купець, вимушений шукати збуту для своєї продукції, точнісінько як заводчик-металург або бавовняний фабрикант. Він навіть не може уникнути конкуренції; селяни, дрібні землевласники, доводять її до останньої крайності, пускаючись на угоди, цілком неприйнятні для добре вихованої людини.

Управитель має знати межування, місцеві звичаї, умови збуту та експлуатації, трохи – сутяжництво, щоб захищати довірені йому інтереси, комерційне рахівництво і мати прекрасне здоров’я, зокрема любов де ходіння пішки і до верхової їзди. Зобов’язаний представляти свого хазяїна й маючи з ним постійні зносини, управитель не може бути людиною з простого народу. З огляду на те, що рідко який управитель одержує плату в тисячу екю на рік, завдання здається нерозв’язним. Як знайти стільки добрих якостей за скромну плату в країні, де люди з такими якостями можуть знайти яку схочуть посаду?.. Виписати людину, незнайому з краєм, – означає дорого оплатити досвід, який вона набуде. Підготувати молоду людину з місцевого населення – часто те саме, що штучно вигодувати невдячність. Отже, лишається тільки обирати між чесною бездарністю, яка шкодить через бездіяльність або короткозорість, і меткістю, що дбає лише про себе. Звідси та соціальна номенклатура і та природна історія управителів, яку один польський вельможа сформулював так: "У нас, – сказав він, – існують два сорти управителів: один думає тільки про себе, другий думає про нас і про себе; щасливий землевласник, який натрапив на другого! Що ж до такого управителя, який думав би тільки про нас, то його досі ще ніхто не бачив".

Іноді можна зустріти управителя, що думає про свої і хазяйські інтереси (див. "Життєвий дебют" у "Сценах приватного життя"). Гобертен був управитель, зацікавлений тільки власним благополуччям. Показати

третю різновидність цієї породи – означало б запропонувати громадській увазі мало правдоподібну особу, яку все-таки знало колишнє дворянство ("Кабінет антиків" у "Сценах провінційного життя") і яка, проте, зникла разом з ним. З безперервним подрібненням великих маєтків звичаї аристократії неминуче зазнають змін. Коли в теперішній Франції не знайти двадцяти великих маєтків, керованих управителями, то років через п’ятдесят не знайдеться й ста великих маєтків, керованих прикажчиками, принаймні, без змін у цивільному праві. Кожному багатому землевласникові доведеться самому дбати про власні інтереси.

Цей переворот, що вже почався, підказав таку відповідь одній дотепній старій жінці, в якої запитали, чому, починаючи з 1830 року, вона лишається на все літо в Парижі: "Я не їжджу в замки відтоді, як з них понаробляли ферм". Але до чого ж приведе ця дедалі гарячіша суперечка людини з людиною, багатія з бідняком? Цей нарис написано з виключною метою висвітлити це страшне соціальне питання.

Можна зрозуміти незвичайну розгубленість, жертвою якої став генерал після звільнення Гобертена. Коли він, як усі, вільні робити, що схочуть, туманно сказав самому собі: "Я прожену цього шахрая", він не взяв до уваги випадковості, забувши про спалахи свого киплячого гніву – гніву сангвініка-рубаки, в момент, коли якийсь злочин відкриє йому очі на його добровільну сліпоту.

Вперше ставши землевласником, Монкорне, дитина Парижа, заздалегідь не подбав підшукати собі управителя; тепер же, ознайомившися з краєм, він зрозумів, який потрібний посередник такій людині, як він, щоб вести справи із стількома людьми з нижчих верств суспільства.

Гобертен, якому ця гаряча сцена, що тривала дві години, з’ясувала скрутне становище, в яке має потрапити генерал, скочив на свою конячку, вийшовши з кімнати, де сталася сварка, домчав до Суланжа і став радитися з подружжям Судрі.

З його слів: "Ми розлучаємося з генералом, кого б тільки ми могли підсунути йому в управителі, щоб він не мав ніякої підозри?" Судрі одразу зрозуміли думку свого друга. Не забувайте, що сержант Судрі, який сімнадцять років очолював кантональну поліцію, був ще подвоєний своєю дружиною з її хитрістю, властивою субреткам оперних див.

– Довго доведеться йому шукати, – сказала пані Судрі,– поки знайде когось, хто був би вартий нашого бідного Сібіле.

– Край йому! – вигукнув Гобертен, ще червоний від свого приниження. – Люпен, – сказав він нотаріусові, який був на цій нараді,– вирушайте-но в Віль-о-Фе та навчіть Марешаля на той випадок, якщо наш красень-кірасир питатиме в нього поради.

Марешаль був тим самим повіреним, якого його колишній патрон, що вів у Парижі справи генерала, природна річ, рекомендував панові де-Монкорне як порадника після вдалої покупки Егів.

Цей Сібіле, старший син секретаря суду у Віль-о-Фе, конторник у нотаріуса, без копійки в кишені, двадцяти п’яти років віком; до божевілля закохався в дочку суланжського мирового судді.

Цей гідний суддя з півтори тисячами франків платні, на ім’я Саркюс, одружився з дівчиною без усякого посагу, старшою сестрою суланжського аптекаря пана Вермю. Його дочка, хоч і одиначка, мадмуазель Саркюс, усе багатство якої полягало в її красі, могла б, мабуть, вмерти, але ніяк не жити на плату, яку одержує конторник нотаріуса в провінції. Молодий Сібіле, родич Гобертена за якимись досить важко уловлюваними в плутанині родинних схрещень зв’язками, що обертають на кузенів мало не всіх мешканців маленьких міст, дістав турботами свого батька й Гобертена поганеньке місце в оціночному управлінні. Бідняк мав страшне щастя стати батьком двох дітей за три роки. Секретар суду, обтяжений сам п’ятьма дітьми, не міг допомагати старшому синові. Мировий суддя мав тільки будинок у Суланжі й сто екю

ренти. Ось чому пані Сібіле-молодша більшу частину часу залишалася в свого батька, живучи в нього разом із своїми двома дітьми. Адольф Сібіле, якому доводилося роз'їжджати по сьому департаменту, час від часу відвідував свою Аделіну. Може, саме в таких умовах шлюб і приводить до плодючості жінок.

Вигук Гобертена, який легко зрозуміти завдяки цьому побіжному оглядові життя молодого Сібіле, потребує ще деяких незначних пояснень.

Адольф Сібіле, як можна було побачити з його опису, винятково непоказний, належав до того розряду чоловіків, що можуть увійти в жіноче серце лише крізь мерію і церкву. Обдарований гнучкістю пружини, він поступався, маючи на увазі настояти на своїй думці; ця обманлива властивість скидається на боягузливість; але учеництво в конторі провінційного нотаріуса примусило Сібіле засвоїти звичку ховати цю хибу під маскою похмурості, що симулювала відсутню силу. Багато фальшивих людей приховує свою вульгарність під різкістю; будьте з ними різкі, і ви справите дію удару шпильки в надутий пузир. Такий був син секретаря суду. Але тому, що люди здебільшого не спостережливі, а серед спостережливих людей три чверті роблять свої спостереження вже після факту, то буркотливість Адольфа Сібіле вважалася за грубувату прямоту, – рису, яку вихваляв його патрон, – і за незговірливу чесність, ще не виявлену жодною пробою. Бувають люди, яким їх хиби так само служать на користь, як іншим – їх достоїнства.

Аделіна Саркюс, гарненька жінка, вихована своєю матір'ю, що вмерла за три роки до цього шлюбу, так добре, як тільки може мати виховати свою єдину дочку в маленькому глухому містечку, кохала молодого й вродливого Люпена, єдиного сина суланжського нотаріуса. В перших розділах цього роману старий Люпен, який намічав для свого сина Елізу Гобертен, послав молодого Аморі Люпена до свого кореспондента, нотаріуса Крота в Париж, де під приводом вивчання актів і боргових контрактів Аморі наробив багато актів шаленства й боргів, підштовхуваний до цього якимсь Жоржем Маре, учнем нотаріуса,

багатим парубком, що відкрив йому таємниці паризького життя. Коли нотаріус Люпен поїхав шукати свого сина в Париж, Аделіна вже звалася пані Сібіле. Сталося це тому, що коли з’явився закоханий Адольф, старий мировий суддя, спонукуваний Люпеном-батьком, прискорив шлюб, на який Аделіна погодилася з відчаю.

Служба в оціночному управлінні – ніяк не кар’єра, вона, як і багато подібних адміністративних посад, без усякої будучини, – щось на зразок дірки в урядовій шумівці. Люди, які провалюються в ці дірки (межова частина, шосе й мости, учительство тощо), завжди трохи запізно помічають, що спритніші, сидячи у них під боком, висмоктують соки з народу, – як кажуть письменники з опозиції,– щоразу, як шумівка занурюється в податковий казан з допомогою апарату, називаного бюджетом. Адольф, працюючи з ранку до ночі і дуже мало одержуючи за роботу, незабаром переконався у безплідній бездонності своєї діри. Отже, подорожуючи з громади в громаду і марнуючи свою платню на взуття й дорожні витрати, він мріяв знайти стале й вигідне місце.

Не бувши косооким і не маючи двох дітей від законного шлюбу, не можна уявити, як за три роки страждань, змішаних з коханням, мала розростися честолюбність цього парубка, в якого однаково косили й розум і очі, а благополуччя стояло не дуже твердо, щоб не сказати, – було косоноге. Головним спонукальним моментом прихованих поганих вчинків і невиявлюваних підлот, можливо, буває неповне щастя. Людина, може, легше мириться з безпросвітним нещастям, ніж з проблисками сонця та кохання крізь безперервний дощ. Якщо від цього захворює тіло, то й душа захворює на проказу заздрощів. У дрібних натур ця проказа перетворюється на боязку й разом з тим брутальну жадібність, одночасно й зухвалу, й приховану; у людей освічених вона породжує антисоціальні учення, що використовуються як засіб панування над вищими. Чи не можна б зробити прислів’я з такої думки: "Скажи мені, що ти маєш, і я тобі скажу, що ти думаєш"?

Кохаючи свою дружину, Адольф щогодини твердив собі: "Я зробив дурницю! В мене три ядра і тільки дві ноги! Треба було створити собі

статки ще до одруження. Завжди б знайшлась яка-небудь Аделіна, а тепер Аделіна не дасть мені знайти багатство".

Родич Гобертена, Адольф зробив йому три візити за три роки. З кількох слів Гобертен помітив у душі свояка цей бруд, готовий згоріти в палких помислах про узаконену крадіжку. Він лукаво промацав цей характер, готовий піддатися першому-ліпшому задумові, аби при цьому можна було поживитися. Кожного відвідування Сібіле приказував:

– Дайте мені яку-небудь роботу, кузене. Візьміть мене до себе в прикажчики і зробіть своїм наступником. Подивіться на мене в ділі! Я здатний ворочати горами, щоб дати моїй Аделіні, я не кажу вже – розкішне, а хоч би скромне існування. Ви створили щастя панові Леклерку, чому б вам не влаштувати мене в Парижі… в банку?

– Подивимося пізніше, я тебе влаштую, – відповідав честолюбний родич. – Набирайся знань, усе придасться!

При таких настроях лист, яким пані Судрі вимагала якнайшвидшого прибуття свого протеже, примусив Адольфа примчати в Суланж, будуючи тисячі повітряних замків.

Саркюс-батько, якому Судрі вказали на потребу поклопотатися на користь зятя, на другий же день пішов відвідати генерала й запропонувати йому Адольфа в управителі. На пораду пані Судрі, що відігравала роль оракула маленького міста, дідусь захопив з собою свою дочку, яка дійсно справила найсприятливіше враження на графа де-Монкорне.

– Я не схвалю рішення, – сказав генерал, – не навівши довідок; але я нікого не шукатиму, аж поки з’ясую, чи відповідає ваш зять усім умовам, потрібним для цієї посади. Бажання залишити в Егах таку чарівну особу…

– Матір двох дітей, генерале, – досить тонко сказала Аделіна, щоб уникнути залицянь кірасира.

Усі кроки генерала прекрасно передбачили подружжя Судрі, Гобертен і Люпен, які забезпечили свого кандидата підтримкою у головному місті департаменту, де є вищий суд, – радника Жандрена, далекого родича голови суду у Віль-о-Фе; прокурора вищого суду, барона Бурляка, якому був підлеглий Судрі-син, прокурор першої інстанції; нарешті, якогось радника префектури, на прізвище Саркюс, троюрідного брата мирового судді. Починаючи від свого повіреного у Віль-о-Фе до префектури, де генерал побував особисто, усі висловилися на користь бідного і до того ж цікавого, як казали, чиновника оціночного управління… Його шлюб робив Сібіле таким самим бездоганним, як роман міс Еджворт, і, крім того, створював йому славу безкорисливості.

Час, який з неминучості провів звільнений управитель в Егах, він використав для того, щоб створити своєму колишньому хазяїнові труднощі, уявлення про які може дати одна з коротеньких сцен, розіграних ним. Вранці в день свого від'їзду він постарався зустрітися з Курткюїсом, єдиним сторожем, якого він тримав в Егах, що за своїми розмірами вимагали принаймні трьох сторожів.

– Ну, що ж, пане Гобертен, – сказав йому Курткюїс, – у вас, отже, сталися нелади з нашим хазяїном?

– Тобі вже сказали!.. – відповів Гобертен. – Ну, так, генералові забажалось командувати нами, як своїми кірасирами. Він не знає бургундців! Пан граф невдоволений з моєї служби, а тому, що я не вдоволений з його ставлення, то ми з ним і посварилися, мало не до кулаків, бо він несамовитий, як та буоя… Бережися тепер, Курткюїс! Ех, старий, думав я дати тобі кращого хазяїна…

– Я це знаю, – відповів сторож, – і добре б вам послужив. Далебі, коли двадцять років знаєш один одного! Ви ж мене сюди поставили ще, як

жила наша бідна, дорога, свята пані! І яка ж добра була пані! Тепер таких немає… Просто матір рідну ми втратили…

– Слухай-но, Курткюїс, коли ти схочеш, то можеш нам зробити велику послугу.

– Отож, ви лишаєтесь у тутешніх місцях? Нам казали, що ви вирядилися в Париж!..

– Ні, чекаючи кінця всьому цьому, я поки що займусь справами у Віль-о-Фе. Генерал не уявляє собі, який у нас край, і його тут зненавидять, от побачиш… Треба подивитися, як повернеться справа. Виконуй полегеньку свою службу, хоч він з тебе й буде вимагати взяти народ у шори, бо він добре бачить, куди зникає майно; та тільки й ти не такий дурний, щоб піддавати себе на прочухан, а то й на щось гірше від тутешніх селян, з любові до його лісів.

– Він звільнить мене, любий пане Гобертен, він мене звільнить! А ви ж знаєте, який я щасливий біля Авонської брами…

– Генерал скоро втратить смак до свого маєтку, – сказав Гобертен, – і тобі недовго доведеться бути без місця, якби він тебе ненароком і звільнив. До того ж, бачиш ти ці ліси… – сказав він, указуючи вдалину, – я буду в них сильніший за хазяїв!

Розмова ця відбувалася на полі.

– Сиділи б ці паризькі армінаки у своєму паризькому багні,– сказав сторож.

З часів міжусобиць XV століття слово "армінаки" (арманьяки, парижани, противники герцогів Бургундських) збереглося як лайливий вираз на окраїні Верхньої Бургундії, де воно в різних місцевостях зазнало різноманітних перекручень.

– Він туди повернеться, тільки побитим! – сказав Гобертен, – і ми колись зоремо егський парк, бо тримати для втіхи однієї людини дев’ятсот арпанів найкращої в долині землі – це означає обкрадати народ.

– Ще б пак! на це прожило б чотириста родин! – вигукнув Курткюїс.

– Коли хочеш мати два арпани на свою частку, ти повинен нам допомогти поставити цього грубіяна поза законом!..

В той самий час, як Гобертен вибухав цим прокльоном, шановний мировий суддя представляв славетному командирові кірасирів свого зятя Сібіле, в супроводі Аделіни й двох дітей, що всі прибули в плетеному візку, позиченому в брата суланжського лікаря, пана Гурдона, секретаря мирового суду, далеко багатшого за самого суддю. Це явище, таке суперечне для гідності суду, спостерігається в усіх мирових судах, в усіх судах першої інстанції, де прибуток секретаря набагато перевищує доход голови, між тим, як було б так природно призначити секретарям певну платню і відповідно зменшити процесуальні витрати…

Задоволений простодушністю і вдачею шановного судді, а також граціозністю й приємною зовнішністю Аделіни, – обоє вони були цілком щирі у своїх обіцянках, бо ні батько, ні дочка нічого не знали про дипломатичну місію, покладену Гобертеном на Сібіле, – граф одразу ж запропонував цьому молодому і зворушливому подружжю умови, які за становищем прирівнювали управителя до супрефекта першого класу.

Павільйон, побудований Буре для прикрашення місцевості і для квартири управителя, той вишуканий будинок, який був житлом Гобертена, і архітектуру якого досить визначено в нашому описі Бланжійської брами, – павільйон цей було відведено для родини Сібіле. Генерал не відібрав коняки, яку мадмуазель Лагер надавала Гобертенові з огляду на розміри маєтку, на віддаленість ринків, де укладалися угоди, і на потреби нагляду. Він призначив Сібіле двадцять п’ять сетьє пшениці,

три бочки вина, дров за потребою, вдосталь вівса й сіна і, нарешті, три проценти з чистого прибутку. Там, де мадмуазель Лагер мала одержувати у 1800 році понад сорок тисяч ліврів прибутку, генерал, після зроблених нею численних і значних земельних придбань, у 1818 році цілком резонно хотів мати шістдесят тисяч. Отже, новий управитель міг колись почати заробляти близько двох тисяч франків готівкою. При готовій квартирі, провізії й опаленні, не знаючи ніяких податків, при безплатному коні й домашній птиці, граф ще дозволив управителеві завести город, обіцявши не дуже чіплятися до оплати кількох зайвих робочих днів садівника. Усе це, безперечно, повинно було становити понад дві тисячі франків. Ось чому для людини, яка в оціночному управлінні заробляла тисячу двісті франків, посада управителя Егами була переходом від злидарства до багатства.

– Приділіть увагу моїм інтересам, – сказав генерал, – і це буде не останнім моїм словом. Для початку я міг би дістати вам посаду збирача податків по Коншах, Бланжі й Серне, відокремивши її від збирання податків по Суланжу. Нарешті, коли ви доведете мій прибуток точно до шістдесяти тисяч франків, ви одержите ще нагороду.

На нещастя, шановний мировий суддя і Аделіна, в пориві радості, мали необережність поділитися з пані Судрі обіцянкою графа про збирання податків, не подумавши, що суланжським збирачем податків був якийсь Гербе, брат коншського поштмейстера і, як побачимо далі, свояк Гобертенів і Жандренів.

– Ну, це буде не так легко, моя крихітко, – сказала пані Судрі.– Але все ж не заважай графові клопотати; не можна навіть уявити, як легко найважчі речі влаштовуються в Парижі. Я бачила кавалера Глюка в ногах покійниці пані, і вона співала в його опері, хоч дала б себе порубати на шматки за Піччіні, одного з найлюб’язніших чоловіків того часу. Ніколи цей славний пан не входив до пані без того, щоб не взяти мене за талію і не назвати "своєю гарненькою пустухою".

– От тобі на! – вигукнув жандармський унтер-офіцер, коли дружина розповіла йому цю новину. – Чи не хоче він розпоряджатися в нашому краї, все переробляти на свій лад і командувати "праворуч-ліворуч" жителям долини, наче кірасирам свого полку? Звикли ці офіцери наказувати! Та ні, не діждеш! За нас заступляться пани де-Суланж і де-Ронкероль… Бідний дядько Гербе! Він і гадки не має, що в нього хочуть вкрасти найкращі троянди з його квітника!

Цю фразу в дусі Дора[74] Коше запозичила в мадмуазель, що запозичила її в Буре, що запозичив її в якогось співробітника "Меркурія"[75], а Судрі стільки повторював її, що вона обернулася в Суланжі на прислів’я.

Дядько Гербе, суланжський збирач податків, був дотепником, тобто забавником маленького міста і одним з героїв салону пані Судрі. Вихватка жандарма прекрасно змальовує думку, що склалася про егського поміщика на всьому просторі від Коншів до Віль-о-Фе, де вона скрізь зловмисно підтримувалась старанням Гобертена.

Призначення Сібіле відбулося десь наприкінці осені 1817 року. Весь 1818 рік і ноги генерала не було в Егах, бо клопоти про шлюб з мадмуазель де-Труавіль, укладений на самому початку 1819 року, затримали його на більшу частину літа в околицях Алансона, в замку тестя, де він залицявся до своєї нареченої. Крім Егів і свого чудового особняка, генерал де-Монкорне мав шістдесят тисяч франків державної ренти і платню за чином генерал-лейтенанта в запасі. Хоч Наполеон дав цьому славному рубаці звання графа імперії, надавши йому у вигляді герба щит, поділений на чотири поля: у першому – по блакитному з золотими зірками полю три срібні піраміди; у другому – по темночервоному полю три срібні мисливські роги; у третьому – по червоному полю золота гармата на чорному лафеті з золотим півмісяцем нагорі; у четвертому – по золотому полю темночервона корона з середньовічним девізом: "Сурміть на атаку!", – Монкорне добре знав, що походить від столяра-червонодеревця з Сен-Антуанського передмістя, хоч з великою охотою й забув би це. Отож він вмирав від бажання стати

пером Франції. Він вважав за ніщо свою велику стрічку Почесного легіону, свій хрест Святого Людовіка і свої сто сорок тисяч франків доходу. Вражений демоном аристократизму, він не міг спокійно дивитися на блакитні стрічки. Славетний еслінгський кірасир ладен був лизати бруд на Королівському мості, аби тільки бути прийнятому у Наварренів, Ленонкурів, Гранльє, Мофріньєзів, д'Еспарів, Ванденесів, Вернеїв, д'Ерувілів, Шольє та інших.

У 1818 році, коли йому було наочно доведено неможливість перевороту на користь родини Бонапартів, Монкорне через деяких своїх приятельок всіляко став розрекламовувати себе в Сен-Жерменському передмісті, пропонуючи своє серце, руку, свій особняк і все своє багатство за союз з якоюсь знатною родиною.

Після неймовірних зусиль герцогиня де-Карільяно знайшла, нарешті, щось підходяще для генерала в одній із трьох паростей родини Труавілів, а саме в родині віконта, який з 1789 року був на російській службі і повернувся з еміграції у 1815 році. Сам віконт, що не мав нічого, бо був молодшим членом родини, одружився з якоюсь княжною Шербеловою, багатства якої досягали мільйона; але після народження двох синів і трьох дочок він збіднів знову. До цього древнього й могутнього роду належали один пер Франції, маркіз де-Труавіль, глава роду і носій герба, і два обтяжених численним потомством депутати, що присмоктались до фінансів, міністерства й двору, наче риба до приманки. Отже, коли Монкорне представила Труавілям маршальша, одна з найвідданіших Бурбонам наполеонівських герцогинь, його зустріли дуже прихильно. Монкорне вимагав, у винагороду за своє багатство й безмежну ніжність до майбутньої дружини, призначення в королівську гвардію, титула маркіза й звання пера Франції; але всі три парості роду Труавілів пообіцяли йому тільки свою підтримку.

– Ви знаєте, що це означає,– сказала маршальша своєму давньому приятелеві, який скаржився на непевність цієї обіцянки. – Королем не можна розпоряджатися, ми можемо тільки підштовхнути його на якесь бажання.

Монкорне, за шлюбним контрактом, зробив Віржіні де-Труавіль своєю спадкоємницею. Цілком підкорившись своїй дружині, як видно з листа Блонде, він поки що тільки мріяв про майбутнє потомство; але його прийняв Людовік XVIII, який нагородив його орденом Святого Людовіка, дозволив йому прилучити до свого сміховинного герба герб Труавілів і пообіцяв титул маркіза, коли він відданістю своєю заслужить перство.

Через кілька днів після цієї аудієнції було вбито герцога Беррійського; павільйон Марсан узяв гору, міністерство Вільєля захопило владу, усі нитки, протягнуті Труавілями, було порвано, довелося їх підв’язувати до нових міністерських кілочків.

– Зачекаємо, – казали Труавілі Монкорне, якого, до речі сказати, Сен-Жерменське передмістя засипало своєю ласкою.

Усе це може пояснити, чому генерал повернувся в Еги тільки в травні 1820 року.

Щастя, невимовне для сина ремісника із Сент-Антуанськуго передмістя, – дістати собі в дружини молоду, елегантну, розумну й лагідну жінку, одне слово, справжню Труавіль, що відчинила перед ним двері всіх салонів Сен-Жерменського передмістя, можливість дати їй розваги Парижа, – ці різноманітні радості в такій мірі загасили спогади про сцену з егським управителем, що генерал остаточно забув не тільки про існування Гобертена, а навіть про його ім’я. У 1820 році він повіз графиню в Еги, показати їй свій маєток. Він затвердив усі рахунки й договори Сібіле, не особливо в них заглиблюючись: щастя ж не причіпливе. Графиня, дуже щаслива, що зустріла таку чарівну особу в дружині управителя, зробила їй подарунки, як і її дітям, з якими зараз же стала гратися.

Вона доручила архітекторові, що прибув із Парижа, зробити деякі переробки в Егах, бо вирішила, на великий захват генерала, жити шість місяців на рік у цьому чудовому маєтку. Усі заощадження генерала пішли

на замовлені архітекторові переробки й на найчарівнішу обстановку, виписану з Парижа. Еги набули тоді того остаточного вигляду, який обернув їх на унікальну пам’ятку різноманітної витонченості за чотири століття.

У 1821 році Сібіле майже примусив генерала приїхати раніше травня, йшлося про дуже важливу справу. Строк дев’ятирічного договору на тридцять тисяч франків, укладеного Гобертеном в 1812 році з якимсь лісопромисловцем, кінчався 15 травня і цього року.

Отож, перш за все, Сібіле, оберігаючи свою репутацію чесної людини, не хотів втручатися у відновлення договору. "Ви знаєте, пане граф, – писав він, – що я цього вина не п’ю". Далі лісопромисловець претендував на певне відшкодування збитків, яким раніше він ділився з Гобертеном, бо мадмуазель Лагер йшла на це, ненавидівши судові процеси. Ця претензія мала своєю підставою спустошення лісів місцевими селянами, які поводилися з егських лісами так, ніби мали в них узаконене право рубання. Брати Гравло, лісопромисловці з Парижа, відмовлялися зробити свій останній внесок, пропонуючи довести експертизою, що цінність лісу зменшилася на одну п’яту; вони посилалися на прецедент, що утвердився за часів мадмуазель Лагер.

"Я вже розпочав з цими панами, – писав Сібіле у своєму листі,– позов у віль-о-фейському суді, бо вони, у зв’язку з цим договором, обрали місцем свого проживання будинок мого колишнього патрона нотаріуса Корбіне. Я побоююсь рішення на їх користь".

– Справа йде про наші прибутки, моя люба, – сказав генерал, показуючи листа дружині.– Чи хочете ви поїхати в цьому році в Еги раніше, ніж торік?

– Їдьте; я приїду до вас у перші ж теплі дні,– сказала графиня, зрадівши перспективі лишитися на самоті в Парижі.

Отже, генерал, знаючи смертельну хворобу, яка жерла цвіт його прибутків, поїхав сам з наміром вжити рішучих заходів. Але він розраховував, як побачимо далі, без Гобертена.

VIII. Великі революції в маленькій долині

– Ну, метр[76] Сібіле, – говорив генерал на другий день після приїзду своєму управителеві, даючи йому цю дружню назву, щоб довести, як високо він цінує юридичні знання колишнього конторника, – отже, ми, висловлюючись міністерським стилем, на порозі великих подій?

– Так, пане граф, – відповів Сібіле, йдучи за генералом.

Щасливий власник Егів прогулювався перед конторою управителя, вздовж ділянки, на якій пані Сібіле розвела квіти і за якою лежала широка галявина, зрошувана розкішним каналом, описаним Блонде. Звідси виднівся вдалині Егський замок так само, як із замку було видно з одного боку павільйон контори управителя.

– Але, – продовжував генерал, – в чому ж труднощі? Я буду судитися з братами Гравло, грошові рани не смертельні,– я так широко оголошу про здачу лісу в оренду, що, завдяки конкуренції, зможу взяти за нього справжню ціну.

– Справи так не робляться, пане граф, – заперечив Сібіле. – Коли у вас орендарів не буде, що ви зробите?

– Сам рубатиму свої лісові ділянки і продаватиму свій ліс.

– Ви станете лісоторговцем? – спитав Сібіле, помітивши, що генерал знизує плечима. – Хай буде так. Облишмо осторонь ваші тутешні справи. Подивімося на Париж. Вам доведеться найняти там лісовий двір, оплатити патент і податки, оплатити право сплаву, ввізне мито, взяти на

себе витрати по вивезенню дров з лісу, по їх укладанню; нарешті, найняти постійного агента…

– Це нездійсненне, – жваво перебив зляканий генерал. – Але чому ж у мене не буде орендарів?

– У пана графа тут є вороги!..

– Хто ж?

– Насамперед пан Гобертен…

– Чи це не той пройдисвіт, на місце якого пішли ви?

– Не так голосно, пане граф! – розгублено сказав Сібіле, – ради бога, не так голосно. Моя куховарка може вас почути…

– Як! Я не можу в себе дома говорити про мерзотника, що мене обкрадав? – відповів генерал.

– В ім’я вашого спокою, пане граф, ходімо далі!.. Пан Гобертен – мер Віль-о-Фе.

– Ах, так! З тим і поздоровляю Віль-о-Фе! От, хай йому чорт, непогано кероване місто!..

– Зробіть мені честь послухати мене, пане граф, і повірте мені, що справа йде про найсерйозніші речі, про все ваше майбутнє тут.

– Я слухаю. Сядьмо на цю лаву.

– Пане граф, коли ви звільнили пана Гобертена, він мусив шукати собі яку-небудь роботу, бо він був небагатий…

– Він не був багатий! Він же крав тут по двадцять тисяч франків на рік!

– Пане граф, я не маю наміру його виправдовувати, – заперечив Сібіле. – Я бажаю розквіту Егам, хоч би тільки на те, щоб наочно довести безчесність Гобертена: але, не будемо себе обдурювати, в його особі ми маємо найнебезпечнішого пройдисвіта в усій Бургундії, і він тепер у такому становищі, що може вам робити шкоду.

– Як? – сказав генерал, збентежившись.

– Зараз, бачите, Гобертен стоїть на чолі мало не третини всього постачання Парижа. Ставши головним агентом по всіх лісових операціях, він керує розробками в лісі, рубанням, охороною, сплавом, вийманням з води і дальшим рухом лісових матеріалів. Завдяки своїм постійним зносинам з робітниками, він хазяїн цін. Він три роки витратив на те, щоб домогтися такого становища, але він тепер наче у фортеці. Ставши довіреною особою всіх лісопромисловців, він нікому з них не виявляє більшої переваги, ніж іншим; він налагодив усі роботи на їх вигоду, і тепер їхні оправи робляться далеко легше й набагато дешевше, ніж якби кожний лісоторговець, як колись, мав свого довіреного. Цим він, наприклад, так спритно зумів усунути всяку конкуренцію, що тепер повновладно хазяйнує на торгах; корона й держава – його данники. Лісові ділянки корони й держави, продавані на зруб з аукціону, потрапляють до рук клієнтів Гобертена; тепер нікому не по силах тягатися з ним. Торік пан Маріот з Оссера, спонукуваний головним управителем королівських маєтків, спробував був конкурувати з Гобертеном; для початку Гобертен примусив його сплатити повну ціну ділянок; потім, коли він взявся за розробку, авонські робітники запросили таку ціну, що пан Маріот мусив виписати людей з Оссера, а віль-о-фейці побили їх. Почався в виправному суді процес над верховодом зговору й верховодом бійки. Цей процес недешево коштував панові Маріоту, який, не рахуючи вже огидного усвідомлення, що він примусив засудити бідарів, мав ще сплатити всі судові витрати, бо в засуджених не було й мідного ліарда. Процес проти бідних не приносить нічого, крім

ненависті, тому, хто живе серед них. Дозвольте, між іншим, висловити вам цю істину, бо вам доведеться вести боротьбу з усією біднотою тутешнього кантону. Це ще не все. Підвівши всі підсумки, бідний дядько Маріот, людина добра, має збитки на всій операції. Вимушений робити всі розрахунки готівкою, він запродає на строк; Гобертен відпускає лісовий матеріал з нечуваною розстрочкою, щоб розорити конкурента; він продає ліс на п’ять процентів нижче за собівартість; в результаті кредит бідолахи Маріота зазнав сильного вдару. Нарешті, Гобертен і досі так переслідує й терзає бідного пана Маріота, що той, кажуть, збирається кинути не тільки Оссер, а й департамент, і добре зробить! Після цього випадку лісовласники надовго потрапили в пазури торговців, які тепер встановлюють ціни, наче паризькі скупники меблів на аукційних продажах. Але разом з тим Гобертен визволяє лісовласників від стількох клопотів, що вони зрештою виграють.

– Як же так? – запитав генерал.

– По-перше, всяке спрощення рано чи пізно йде на користь усім зацікавленим особам, – відповів Сібіле. – Далі лісовласники впевнені в своїх прибутках. У сільськогосподарській справі це найголовніше, ви побачите! Нарешті, пан Гобертен – батько робітників; він їм добре платить і завжди дає їм роботу; а через те, що їхні родини живуть на селі, то ліси лісопромисловців і тих лісовласників, що доручили свої інтереси Гобертенові, як роблять пани де-Суланж і де-Ронкероль, ніколи не спустошуються. В них збирають хмиз і більше нічого.

– Цей шахрай Гобертен не марнував часу!.. – вигукнув генерал.

– Це спритна людина! – підтвердив Сібіле. – Він, як сам каже, тепер управитель найкращої половини департаменту замість того, щоб бути управителем Егів. З кожного він бере потрошку, і це "потрошку" при двох мільйонах обороту дає йому від сорока до п’ятдесяти тисяч франків на рік. "Це сплачують мені паризькі груби!" – каже він. Отакий ваш ворог, пане граф. Отже, моя порада була б капітулювати, пішовши на угоду з ним. Він зв’язаний, ви знаєте, з суланжським жандармським унтер-

офіцером Судрі і з нашим бланжійським мером паном Рігу; всі польові сторожі – його ставленики: боротися з порубками та іншими зловживаннями, які розорюють вас, стає в цих умовах неможливим. Особливо за останні два роки ваші ліси загублено. Ось чому пани Гравло мають шанс виграти процес, бо вони кажуть: "Згідно з орендним договором, охорона лісу лежить на вас, ви його не охороняєте і цим завдаєте нам збитків; будь ласка, відшкодуйте їх". Все це досить переконливо, але це ще не підстава виграти процес.

– Треба бути готовому до процесу і до грошових втрат, щоб охоронити себе від цього на майбутнє! – сказав генерал.

– Ви дуже потішите Гобертена! – відповів Сібіле,

– Як?

– Судитися з панами Гравло – це означає почати рукопашну з Гобертеном, їх. представником, – відповів Сібіле. – Отже, він тільки цього процесу й бажає. Він так і каже, він вихваляється тягати вас аж до касаційного суду.

– Ах, він пройдисвіт!.. Ах, він…

– Якщо ви здумаєте самі розробляти ваші ліси, – продовжував Сібіле, повертаючи в рані кинджал, – ви потрапите до рук робітникам, які запросять з вас "панську" ціну, замість "купецької" ціни, і пустять вас на дно, як свинець, тобто примусять вас, як отого чесного Маріота, продавати собі на збитки. Якщо ви шукатимете орендаря, вам його не знайти, бо нема чого чекати, щоб хтось став ризикувати для приватної особи тим, чим дядько Маріот ризикнув заради корони й держави… Нехай тільки здумає цей голуб скаржитися адміністрації на свої витрати! Адміністрація – це добродій, схожий на вашого покірного слугу, коли він працював у своєму оціночному управлінні, це шановна особа у зношеному сюртуку, що читає газету за канцелярським столом. Чи

одержує він тисячу двісті франків платні, чи дванадцять тисяч, м’якшим він від цього не буває. Поговоріть-но з ним про які-небудь знижки, про які-небудь пільги по державному казначейству, яке представляє отакий добродій. Він відповість вам "тюрлютютю", підстругуючи своє перо. Ви – поза законом, пане граф!

– Що ж його робити? – вигукнув генерал, кров у якого аж закипіла, і став походжати перед лавою.

– Пане граф, – гостро відповів Сібіле, – те, що я вам зараз скажу, не в моїх інтересах: треба продати Еги і їхати звідси!

Зачувши цю фразу, генерал підстрибнув, наче влучений кулею, і подивився на Сібіле поглядом дипломата.

– Генералові імператорської гвардії відступати перед оцими падлюками! Та ще коли графині подобаються Еги!.. – сказав він. – Я скоріш дам Гобертенові стільки ляпасів на майдані у Віль-о-Фе, аж поки він буде вимушений зі мною битися, і я заб’ю його, як собаку!

– Пане граф, Гобертен не такий дурень, щоб лізти з вами в сварку. До того ж, не можна безкарно ображати мера такої значної супрефектури, як Віль-о-Фе.

– Я доб’юся, щоб його звільнили; Труавілі мене підтримають, ідеться про мої прибутки.

– Вам це не вдасться, пане граф; у Гобертена дуже довгі руки! Ви тільки наробили б собі труднощів, з яких вам і не виплутатись…

– Ну, а процес?.. – сказав генерал. – Це треба розв’язати зараз же.

– Пане граф, я влаштую так, що ви його виграєте, – сказав Сібіле з виразом скромної рішучості.

– Молодець Сібіле! – вигукнув генерал, потискуючи руку управителеві.– Але як?

– Ви виграєте справу в касаційному суді, коли вона туди, нарешті, потрапить. На мою думку, Гравло праві, але замало бути правим за законом і по суті, треба ще все обставити з формального боку, а вони не звернули уваги на форму, яка завжди важливіша за саму суть. Гравло повинні були вас попередити про стараннішу охорону лісу. Не можна вимагати після закінчення договору відшкодування збитків, завданих під час дев’ятирічної експлуатації; у договорі є параграф, на який можна в даному разі послатися. Ви програєте справу у Віль-о-Фе, може, програєте її і в другій інстанції, але виграєте її в Парижі. Ви матимете дорогі експертизи й розорні витрати. Навіть вигравши, ви витратите від дванадцяти до п’ятнадцяти тисяч франків; але все-таки ви виграєте, якщо схочете виграти. Цей процес не помирить з вами братів Гравло, бо для них він буде ще розорніший, ніж для вас; вони вас зненавидять, ви дістанете славу сутяги, на вас будуть зводити наклепи; але ви виграєте…

– Що ж його робити? – повторив генерал, на якого доводи Сібіле впливали, як найпекучіші гірчичники.

Пригадуючи тепер удари хлиста, нанесені Гобертену, він охоче дав би їх самому собі, і він виявляв Сібіле на розгорілому обличчі усі свої муки.

– Що робити, пане граф?.. Є тільки один засіб: піти на мирову; але самим вам миритися незручно. Я повинен вдати, ніби обкрадаю вас! Отож, коли все наше майно і наша втіха зводиться до нашого доброго ім’я, ми, бідняки, звичайно, не можемо вдавати з себе шахраїв. Нас же завжди судять з цієї видимості. Гобертен у свій час врятував життя мадмуазель Лагер, а все давало привід думати, що він обкрадав її; зате вона винагородила його за відданість, відписавши йому в заповіті брильянт у десять тисяч франків, який пані Гобертен носить тепер у фероньєрці.

Генерал кинув на Сібіле другий погляд, такий самий дипломатичний, як перший; але управитель, здавалось, не був вражений цією підозрілістю, прихованою під благодушністю і усмішкою.

– Моя безчесність так порадує пана Гобертена, що я його зроблю своїм покровителем, – продовжував Сібіле. – Ось чому він слухатиме мене обома вухами, коли я зроблю йому таку пропозицію: "Я можу здерти з пана графа двадцять тисяч франків на користь панів Гравло з умовою, що вони поділять зі мною цю суму". Якщо противники ваші погодяться, я приношу вам назад десять тисяч франків, ви втрачаєте тільки десять тисяч, пристойності додержано, і справу припинено.

– Ти добрий хлопець, Сібіле, – сказав генерал, беручи його за руку і потискуючи її.– Коли ти зумієш і надалі так само лагодити справи, як тепер, я тебе вважатиму за перлину управителів.

– Щодо майбутнього, – відповів Сібіле, – ви не вмрете з голоду, якщо років з два-три не будете рубати ліс. Почніть з старанної його охорони. За цей час, звичайно, в Авоні спливе чимало води. Гобертен може вмерти, або може так забагатіти, що відійде від справ, нарешті у вас буде час створити йому конкурента, – пиріг досить великий, щоб можна було його поділити надвоє; ви знайдете іншого Гобертена, щоб протиставити цьому.

– Сібіле, – сказав старий солдат, захоплений цими різноманітними розв’язаннями, – я дам тобі тисячу екю, якщо ти закінчиш справу так; а щодо дальшого ми поміркуємо.

– Пане граф, – сказав Сібіле, – насамперед охороняйте ваші ліси. Погляньте, в який стан обернули їх селяни за два роки вашої відсутності… Що я міг зробити? Я управитель, а не сторож. Для охорони Егів вам треба мати кінного об’їзника і трьох окремих сторожів.

– Будемо захищатися. Раз це війна, гаразд, будемо воювати! Це мене не лякає,– сказав Монкорне, потираючи руки.

– Це війна грошей, – сказав Сібіле, – і вона здасться вам важчою за іншу. Можна вбити людину, а корисливість не вб’єш. Ви будете битися з ворогом на тому полі, де воюють усі лісовласники, це поле – збут! Замало виробити, треба продати, а щоб продати, треба бути в добрих стосунках з усіма.

– Я перетягну на свій бік місцеве населення.

– Як? – спитав Сібіле.

– Роблячи йому добро.

– Робити добро селянам долини й дрібним суланжським обивателям! – вигукнув Сібіле, страшно косячи очима, бо іронія спалахнула в одному оці більше, ніж в другому. – Ви, пане граф, не здаєте собі справи в тому, що хочете робити. Тут сам господь Ісус Христос вдруге вмер би на хресті!.. Якщо ви хочете спокою, пане граф, візьміть приклад з небіжчиці мадмуазель Лагер, дайте себе грабувати, або ж залякайте людей. Народ, жінки й діти управляються однаково – страхом. У цьому великий секрет сили Конвенту й імператора.

– Ах, так! Отож ми тут у розбійницькому кублі! – вигукнув генерал.

– Мій друже, – звернулася до Сібіле, підійшовши, Аделіна, – на тебе чекає сніданок. Пробачте мені, пане граф, але він ще нічого не їв з самого ранку, він їздив сьогодні в Ронкероль доставити зерно.

– Ідіть, ідіть, Сібіле…

Другого ранку, підвівшись задовго до світу, колишній кірасир знову пройшов Авонську браму з наміром поговорити зі своїм єдиним сторожем і з’ясувати його настрій.

Ділянка егського лісу площею в сімсот-вісімсот арпанів лежала по течії Авони, і щоб зберегти річці її величний вигляд, було залишено по ряду великих дерев на обох берегах цього майже прямого каналу протягом трьох льє. Фаворитка Генріха IV, що колись володіла Егами, така ж пристрасна мисливиця, як і сам Беарнець[77], наказала побудувати в 1593 році міст на одну арку, щоб з’єднати цю частину лісу з придбаною для неї далеко більшою ділянкою, розташованою на горбі. Авонська брама була тоді побудована, як збірний пункт мисливців, місце їх побачення, а відомо, з якою розкішшю тодішні архітектори споруджали такі будови, присвячені цій першій розвазі дворянства й королів. Звідси розходилося шість алей, що збирались на майданчику в формі півмісяця. В центрі цього півмісяця височів обеліск з колись позолоченим сонцем нагорі і з зображенням на одному боці наваррського герба, а на другому – герба графині де-Море. Другий півмісяць, розташований на березі Авони, сполучався з майданчиком біля брами прямою алеєю, в кінці якої було видно вигнутий горб моста у венеціанському стилі. Між двома красивими залізними ґратами, що малюнком своїм нагадували розкішні й, на превеликий жаль, зруйновані грати в Парижі навколо саду на Королівській площі, височів цегляний павільйон з кам’яною перев’яззю, обтесаною, як і перев’язь замку, алмазною гранню, з дуже гострим дахом, з вікнами, облицьованими каменем, обтесаним такою ж гранню. Цей старовинний стиль, що надавав павільйонові якогось королівського вигляду, у містах пасує тільки тюрмам; але серед лісу він набуває від оточення своєрідної величності. Масив дерев був завісою, за якою псарня, соколиний двір, фазанник та приміщення мисливців лежали в руїнах, після того, як були колись предметом захвату Бургундії.

У 1595 році із цього розкішного павільйону вирушило королівське полювання з прекрасними собаками, облюбованими Паоло Веронезе[78] й Рубенсом, попереду, з уцілілими тільки в чудових творах Вувермана[79]

кіньми, що тремтіли своїми м’ясистими блакитнуватими й білими шовковистими крупами, супроводжуване тією прислугою в парадних лівреях і оживлюване тими мисливцями в чоботах з розтрубами й штанах з жовтої шкіри, які заселюють великі полотна ван-дер-Мелена[80]. На обеліску, спорудженому на знак відвідання Беарнця і його полювання з прекрасною графинею де-Море, було проставлено відповідну дату під наваррським гербом. Ревнива фаворитка, сина якої король узаконив, не побажала бачити на обеліску згубного для її щастя французького герба[81].

У той момент, коли генерал побачив цей чудесний будинок, мох зеленив чотири схили його даху. Поїдене часом каміння облицювання, здавалося, волало тисячею розкритих ротів про образу святині. Із роз’єднаних свинцевих рам де-не-де повипадали восьмикутні шибки вікон, які мали вигляд осліплих на одне око. Жовті левкої квітли між балясинами поруччя, плющ впивався своїми білими кошлатими пазурами в усі щілини.

Скрізь виявлялась огидна недбайливість, печать, яку накладають тимчасові користувачі на все, що є у них у розпорядженні. Два вікна на другому поверсі були заткнуті сіном. Крізь вікно нижнього поверху було видно кімнату, захаращену інструментом та в’язками хмизу, а з іншого вікна корова, висунувши свою морду, повідомляла відвідувачів, що Курткюїс, не бажаючи мандрувати з павільйону до фазанника, обернув на хлів головну залу павільйону, – ту саму залу, де в чарунках різьбленої стелі були зображені герби всіх власників Егів!..

Почорнілий та брудний тин збезчещував підступ до павільйону, огороджуючи свиней під дощатою повіткою, а качок і курей – в маленьких загородках, звідки гній вичищався раз на шість місяців. Якесь дрантя сушилося на кущах, що зухвало стирчали тут і там.

У той момент, коли генерал під’їжджав від мосту по алеї, пані Курткюїс чистила казанок, в якому щойно варила каву з молоком. Сторож, сидячи в кріслі проти сонця, дивився на свою дружину, як дикун

дивився б на свою. Зачувши тупіт коня, він обернувся, пізнав графа і зніяковів.

– Ну, хлопче Курткюїс, – сказав генерал старому сторожеві,– мене не дивує, що мої ліси хтось вирубає раніше від панів Гравло: ти вважаєш свою посаду за місце настоятеля монастиря!

– Слово честі, пане граф, я пробув стільки ночей у ваших лісах, аж схопив там застуду. Сьогодні ранком я так нездужаю, що жінка чистить казаночок, в якому грілися мої припарки.

– Любий мій, – сказав йому генерал, – я не знаю іншої хвороби, крім голоду, від якої допомагали б кавові припарки на молоці. Слухай, шахраю! Я вчора об'їхав свої ліси і ліси де-Ронкеролів та де-Суланжів: їх ліси прекрасно охороняються, а мій ліс – у найсумнішому стані…

– Ех, пане граф, вони ж тутешні старожили, їх майно поважають. Як же ви хочете, щоб я боровся з шістьма громадами? Життя моє мені дорожче за ваш ліс! Хто схотів би як слід вартувати ваші ліси, в нагороду скоро дістане десь у кутку кулю в лоба.

– Боягуз! – вигукнув генерал, стримуючи лють, збуджену зухвалою відповіддю Курткюїса. – Ця ніч була чудесна, але вона коштувала мені сто екю сьогодні і тисячу франків збитку в дальшому… Або ви, любий мій, заберетеся звідси, або ж стан справ має змінитися. Усяку провину можна пробачити. От мої умови: я вам віддаю всі штрафи, і, крім того, ви матимете по три франки з кожного протоколу. Якщо я помилюся в своєму розрахунку, то ви дістанете свій і без пенсії; коли ж ви мені вірно служитимете, коли вам вдасться припинити порубки, ви будете мати довічну пенсію в сто екю. Поміркуйте-но над усім цим. Ось шість шляхів, – сказав він, вказуючи на шість алей, – треба обрати один, як зробив я, не побоюючись куль; постарайтесь обрати вірний шлях.

Курткюїс, маленький сорокашестирічний чоловічок, з обличчям повного місяця, дуже любив нічого не робити. Він розраховував жити й вмерти в цьому павільйоні, що став його павільйоном. Його дві корови годувались у лісі, сам він мав дрова і обробляв свій сад замість того, щоб ганятися за порубщиками. Така недбайливість була вигідна Гобертенові, і Курткюїс розумів Гобертена. Отже, сторож ловив збирачів хмизу тільки тоді, коли мав проти якогось зуб. Колись він переслідував дівчат, що не піддавалися його залицянням, і людей, яких він не любив; але тепер він вже давно жив з усіма в миру, і його всі любили за поблажливість.

Прибор Курткюїса завжди був приготовлений у "Великих-ГУ-синіх", порубщики уже не боролися з ним, дружина його і він сам діставали подарунки натурою від усіх мародерів. Дрова доставляли йому додому, його виноградник завжди обробляли. Одне слово, усі правопорушники були для нього слугами.

Майже заспокоєний Гобертеном щодо свого майбутнього і розраховуючи на два арпани землі, коли Еги будуть продаватися, він був зненацька розбуджений різкими словами генерала, який нарешті, через чотири роки, виявив свою справжню природу власника, що не хотів бути надалі обманутим. Курткюїс узяв свого кашкета, ягдташ, рушницю, надяг гетри, перев’язь із новим гербом Монкорне і, поглядаючи на ліси, та кличучи свистом своїх собак, вирушив у Віль-о-Фе тією безтурботною ходою, під якою селяни вміють приховувати свої найглибші роздуми.

– Ти скаржишся на Оббивальника, – сказав Гобертен Курткюїсові,– а тепер же щастя в твоїх руках! Як, оцей дурень дає тобі по три франки за протокол, крім штрафів! Зумій тільки домовитися з приятелями, і ти наготуєш, йому цих протоколів, скільки схочеш! Хоч цілі сотні! З тисячею франків ти зможеш купити Башльрі в Рігу, стати хазяїном, працювати на себе, в себе, або краще примушувати працювати інших, а самому відпочивати. Тільки слухай добре! Влаштовуйся так, щоб переслідувати лише самих голих, як той палець. Хто не обріс шерстю, того не обстрижеш. Бери, що пропонує тобі Оббивальник, і не заважай йому збирати збитки, якщо він їх любить. У кожного свій смак. Схотів же

дядько Маріот рахувати збитки, а не бариші, незважаючи на всі мої застереження.

Курткюїс, сповнений захоплення перед Гобертеном, вирушив додому, згоряючи від бажання якнайшвидше стати власником і буржуа, як інші.

Повернувшись до себе, генерал де-Монкорне розповів Сібіле про свою експедицію.

– Ви, пане граф, зробили цілком правильно, – сказав управитель, потираючи руки, – але не треба зупинятися на півдорозі. Польового сторожа, який допускає спустошення наших луків та полів, слід би звільнити. Ви, пане граф, легко могли б дістати призначення на посаду мера тутешньої громади і взяти замість Водуайє якогось колишнього солдата, що не побоявся б виконувати накази. Великий землевласник повинен бути мером своєї округи. Бачите, скільки утруднень у нас з теперішнім мером!

Мер бланжійської громади, колишній бенедиктинець, на ім’я Рігу, одружився у першому році Республіки із служницею колишнього бланжійського кюре. Незважаючи на огиду, яку мав збуджувати в префектурі жонатий чернець, його а 1815 року держали на посаді мера, бо він єдиний у Бланжі був здатний посідати цей пост. Але коли в 1817 році єпископ призначив абата Бросета священиком у бланжійську парафію, яка двадцять п’ять років лишалася без духовного керівника, природно, спалахнула жорстока боротьба між віровідступником і молодим служителем церкви, з характером якого ми вже ознайомилися.

Війна, яка розпочалася відтоді між мерією і будинком священика, принесла популярність меру, якого до того часу зневажали. Рігу, якого ненавиділи селяни за лихварські вчинки, раптом став представляти їх політичні та економічні інтереси, яким нібито загрожувала Реставрація, а особливо духовенство.

Потріпавшись у "Кав’ярні миру" і в руках усіх чиновників, "Констітюсіонель" – головний орган ліберальної партії, потрапляв на сьомий день до Рігу, бо в передплаті на ім’я власника кав’ярні дядька Сокара брало участь двадцять чоловік. Рігу переправляв газету мельникові Ланглюме, який віддавав її уже в вигляді дрантя усім, хто вмів читати. Отже, передові статті та антирелігійні вигадки паризького ліберального листка визначали громадську думку егської долини. Ось чому Рігу, подібно, до вельмишановного абата Грегуара[82], став героєм. Для нього, як і для деяких паризьких банкірів, політика пурпурною мантією захисника народних інтересів прикривала його ганебні хижацькі операції.

У даний час, подібно до великого оратора Франца Келлера, ченця-розстригу вважали захисником народних прав, хоч кілька років тому він не пішов би полями з настанням темряви, побоюючись потрапити в якусь засідку, де настала б його нагла смерть. Переслідувати людину за її політичні переконання – означає не тільки звеличити її, а й обілити її минуле. Щодо цього, ліберальна партія була великим чудотворцем. Її згубний орган, що мудро зрозумів усю вигоду бути таким же вульгарним, таким же наклепницьким, таким же легковірним, таким же по-дурному віроломним, як і всі людські збіговиська, що складають народну масу, може, завдав такої ж шкоди приватним інтересам, як і церкві.

Рігу сподівався зустріти в опальному бонапартистському генералі, у сині народу, вихованому Революцією, ворога Бурбонів та попів; але генерал в інтересах своїх таємних честолюбних задумів зумів у свої перші приїзди в Еги ухилитися від візиту подружжя Рігу. Коли ви побачите ближче жахливу особу Рігу, цієї рисі Егської долини, ви зрозумієте розміри другої капітальної помилки, до якої привели генерала його аристократичні ідеї, і яку графиня ще поглибила своєю зухвалістю, що знайде своє місце в історії Рігу.

Якби Монкорне знайшов прихильність у мера, якби він шукав його дружби, – вплив цього розстриги, може, паралізував би вплив Гобертена. Але, замість цього, в віль-о-фейському суді висіло три процеси між

генералом і колишнім ченцем, один з яких Рігу уже виграв. До того часу Монкорне був такий сповнений своїми честолюбними проектами і своїм шлюбом, що зовсім не згадував Рігу; але тільки Сібіле порадив йому посісти місце Рігу, він викликав поштових коней і вирушив з візитом до префекта.

Префект, граф Марсіаль де-ля-Рош-Югон, був другом генерала з 1804 року; саме цей державний радник, розмовляючи з Монкорне в Парижі, порадив йому придбати Еги. Граф Марсіаль, який був префектом за Наполеона і лишився префектом за Бурбонів, догоджав тепер єпископові, щоб утриматися на місці. Єпископ же кілька разів просив звільнити Рігу. Марсіаль, добре знайомий із становищем справ у громаді, прийшов у захват від прохання генерала, який не далі, як через місяць, уже дістав своє призначення.

Завдяки досить природному випадкові, генерал, живучи в префектурі, де друг його запропонував йому зупинитися, зустрів відставного унтер-офіцера колишньої імператорської гвардії, в якого була тяганина з видачею пенсії. При нагоді генерал уже колись допоміг цьому хороброму кавалерові, на прізвище Груазон, який це пам’ятав і який розповів графові про свої злигодні: він був без засобів існування. Монкорне пообіцяв Груазонові виклопотати належну йому пенсію і запропонував місце польового сторожа в Бланжі з тим, щоб на віддяку він обстоював його інтереси. Поява нового мера і нового польового сторожа сталась одночасно, і генерал дав, як думали, серйозні інструкції своєму солдатові.

Зміщений польовий сторож Водуайе, селянин з Ронкероля, був, як і більшість польових сторожів, придатний тільки на те, щоб тинятися взад і вперед, цікавитися дрібницями і ласкаво приймати підлабузнювання бідноти, що не хоче більшого, як підкупити цього нижчого представника влади, цього вартового, виставленого на передовий пост для охорони власності. Він знав суланжського жандармського унтер-офіцера, бо жандарми, виконуючи під час дізнання в кримінальних справах мало не судові функції, мають постійні зносини з польовими сторожами, своїми

природними шпигунами. Судрі послав його до Гобертена, який дуже гостинно прийняв Водуайє, свого давнього знайомого, і звелів подати йому вина, слухаючи розповідь про його нещастя.

– Друже мій, – сказав йому віль-о-фейський мер, який умів розмовляти з кожним його мовою, – те, що сталося з тобою, чекає нас усіх. Дворяни повернулися, а люди, яким понадавав титулів імператор, роблять спільну з ними справу; всі вони хочуть роздушити народ, відновити колишні права й відняти у нас землю; але ми – бургундці, і нам треба захищатися, треба вигнати армінаків у Париж. Іди назад у Бланжі, ти будеш наглядачем по продажу лісу в пана Полісара, який взяв з торгів ронкерольські ліси. Іди, голубе, я зумію знайти тобі роботу на цілий рік. Але твердо запам’ятай: це наш ліс! Жодних порубок, а не то – присоромлюй всіх! Посилай порубщиків в Еги. Кому потрібен продажний хмиз, нехай купують у нас, а не в Егах. Ти знову повернешся в польові сторожі, довго усе це не протягне! Генералові набридне жити серед злодіїв! Чи знаєш ти, що цей Оббивальник назвав злодієм і мене самого! Мене, сина найчеснішого республіканця! Мене, зятя Мушона, славного представника народу, який умер, не лишивши ані сантима на власний похорон!

Генерал збільшив платню своєму польовому сторожеві до трьохсот франків і спорудив будинок мерії, де й дав йому приміщення; далі він оженив його з дочкою свого недавно померлого орендаря, що лишив сироту з трьома арпанами виноградинка. Отже Груазон прив’язався до генерала, мов собака до свого хазяїна. Цю законну вірність визнала вся громада. Польового сторожа боялись і поважали, але так само, як капітана корабля, нелюбимого екіпажем; селяни ставилися до нього, немов до прокаженого. Службовець цей, якого зустрічали мовчання або прихований під маскою благодушності глум, був вартовим під наглядом інших вартових. Він нічого не міг зробити проти багатьох. Порубщики бавилися, вигадуючи способи покражі, які не можна було виявити, а старий служака шаленів від свого безсилля. Груазон відкрив у своїх обов’язках чарівність партизанської війни і радість полювання – полювання на злочин. Звикнувши на війні до певної чесності, яка вимагає

в певному роді грати в одверту гру, цей ворог зради ненавидів підступних в усіх своїх комбінаціях, спритних в злодійстві людей, які примушували страждати його самолюбство. Він незабаром помітив, що всі інші володіння поважаються, і порушення права відбувається тільки на егських землях; тоді він пройнявся зневагою до селян, досить невдячних, щоб грабувати генерала Імперії, людину винятково добру й великодушну; незабаром до зневаги приєдналася зненависть. Але він даремно силкувався стати повсюдним, він не міг бути скрізь, а вороги порушували право всюди й одночасно. Груазон дав зрозуміти своєму генералові потребу організувати захист за всіма правилами війни, вказуючи йому на недостатність свого піклування і розкриваючи перед ним погані задуми жителів долини.

– Тут щось приховано, мій генерале, – сказав він йому, – надто вже ці люди сміливі, вони нічого не бояться; вони наче розраховують на господа бога!

– Подивимось, – відповів граф.

Фатальне слово! Для великих політиків дієслово "дивитися" не має майбутнього часу.

В цей момент Монкорне був зацікавлений розв’язанням питання, що здавалося йому невідкладнішим: він потребував заступника для посади мера на час свого перебування в Парижі. Вимушений шукати собі цього заступника серед людей письменних, він в усій громаді не бачив нікого іншого, крім Ланглюме, орендаря його млина. Цей вибір був найгірший. Не тільки інтереси генерала-мера і заступника-мельника були діаметрально протилежні, але, до того ж, Ланглюме мав темні справи з Рігу, який позичав йому гроші, потрібні на торговельні операції й закупки. Мельник купував увесь укіс з луків замку на корм своїм коням, і, завдяки його маневрам, Сібіле міг продати це сіно тільки йому. Усі луки в громаді бували запродані по високій ціні раніше за егські луки, і егські сіножаті, хоч і вищої якості, лишившись останніми, йшли із знижкою в ціні. Отже, з Ланглюме був заступник тимчасовий; та у Франції тимчасове – це вічне,

хоч французів і підозрюють у любові до змін. Ланглюме, за порадою Рігу, вдавав відданість генералові; отже, він був заступником мера у той момент, коли, підкоряючись всемогутності автора, починається ця драма.

У відсутність мера Рігу, який, звичайно, був членом громадської ради, царював там без перешкод і примушував приймати рішення, протилежні інтересам генерала. То він схвалював вигідні тільки селянам затрати, основна частина яких падала на Еги, що, з огляду на свої розміри, платили дві третини податків, а то відхилялися корисні пропозиції, як-от: збільшення платні абатові, ремонт священицького будинку або призначення плати (sic!) шкільному учителеві.

– Якщо селяни навчаться читати й писати, то куди подінемося ми?.. – наївно сказав генералові Ланглюме на виправдання цього неліберального рішення, прийнятого щодо одного брата з "Християнської доктрини", якого абат Бросет намагався влаштувати в Бланжі.

Повернувшись у Париж, генерал, задоволений своїм старим Груазоном, взявся за розшуки кількох відставних військових з імператорської гвардії, з якими він зміг би поставити охорону Егів на тверду ногу. Після довгих шукань і розпитувань серед своїх приятелів і офіцерів, які були на половинній платі, він розкопав Мішо, відставного старшого вахмістра з гвардійських кірасирів, людину з тих, кого рядові своєю солдатською мовою звуть нерозваристими, – прізвиськом, що виразно тхне бівуачною кухнею, де боби стільки разів бували недоварені. Мішо підібрав серед своїх знайомих трьох чоловік, придатних бути йому співробітниками і нести сторожу "без страху й докору".

Перший з них, на прізвище Штейгель, чистокровний ельзасець, був позашлюбним сином генерала з тим же прізвищем, який загинув під час перших успіхів Бонапарта, на початку італійських походів. Рослий і сильний, він належав до категорії солдатів, звиклих, як росіяни, до безумовної слухняності. Ніщо не могло його зупинити у виконанні

обов’язків, він спокійно заарештував би імператора або папу, якби мав на це наказ. Він не зважав на небезпеку. Безстрашний легіонер, він не мав найменшої подряпини за шістнадцять років війни. Він з однаковою стоїчною байдужістю засинав проти неба або на своєму ліжку. При кожній новій пригоді він тільки казав: "Справді, таки на сьогодні припало".

Другий, на прізвище Ватель, син полку, капрал вольтижерів[83], дуже веселий хлопець, трохи вільного поводження з прекрасною статтю, абсолютно без будь-яких релігійних принципів і сміливий до нахабства, міг вам, сміючися, розстріляти свого товариша. Без майбутнього, не знаючи, за яку справу взятися, він дивився на запропоновані йому обов’язки як на можливість вести маленьку забавну війну, а тому, що "велика армія" й імператор заміняли йому релігію, то він заприсягся служити хороброму Монкорне проти всіх на світі. Це була одна з тих надзвичайно задерикуватих натур, яким життя без ворогів здається прісним, – одне слово, натура сутяги, натура поліцая. А тому, якби не було тут судового виконавця, він заарештував би стару Тонсар з її в’язкою в самих "Великих-ГУ-синіх", пославши під сто чортів закон про недоторканність житла.

Третій, на прізвище Гайяр, вкритий ранами старий солдат, що вислужився в підпоручики, належав до розряду солдатів-хліборобів. Досить йому було здумати про долю імператора, як усе здавалося йому байдужим; але ця безклопітність коштувала пристрасності Вателя. Обтяжений позашлюбною дочкою, він знайшов у цій посаді засоби існування й прийняв її так само, як пішов би на службу в полк. Прибувши в Еги раніше за своїх служивих з метою звільнити Курткюїса, генерал був вражений нахабною безсоромністю свого сторожа. Існує вид

слухняності, що в раба має характер найгострішого глузування з пана. Усе в людських справах може бути доведене до безглуздя, а Курткюїс одверто перейшов усякі межі.

Сто двадцять шість протоколів, складених Курткюїсом проти порубщиків, здебільшого за угодою з ними, пред’явлених у мировий суд і розглянутих у Суланжі в порядку спрощеного судочинства, потягли за собою шістдесят дев’ять закінчених і цілком оформлених вироків, на підставі яких Брюне, зрадівши несподіваній великій здобичі, заготував акти, неминуче потрібні для складання того, що судовою мовою зветься "протоколами про неспроможність", – про ту крайність злиднів, де правосуддя втрачає свою силу. Це акт, яким судовий виконавець підтверджує, що відповідач не має жодного майна і перебуває в цілковитому убозтві. Ну, там, де нема нічого, кредитор, хоч сам король, втрачає своє право… на стягнення. Усі ці хитро підібрані бідняки жили в п’яти навколишніх громадах, куди судовий виконавець виїжджав у належному супроводі своїх понятих – Вермішелі і Фуршона. Пан Брюне передав папери Сібіле, доклавши до них рахунок судових витрат на п’ять тисяч франків і просячи повідомити про дальші розпорядження графа де-Монкорне.

В той час, як Сібіле із документами в руках спокійно ознайомлював свого патрона з результатами розпоряджень, занадто необачно даних Курткюїсові, і, не хвилюючись, спостерігав один з найсильніщих приступів гніву, які будь-коли були в генерала французької кавалерії, з’явився сам Курткюїс засвідчити свою повагу хазяїнові і одержати з нього приблизно тисячу сто франків, до яких виросла обіцяна йому винагорода. Природна вдача закусила вудила і понесла генерала, який не пам’ятав більше ні своєї графської корони, ні високого свого чину; він знов обернувся на звичайного кірасира і горлав лайки, яких йому згодом довелося соромитися.

– Га! тисяча сто франків?.. – закричав він. – Тисяча сто ляпасів! Тисяча сто штурханів ногою в… Ти уявляєш, що я не бачу тебе наскрізь?.. Геть звідси, або я тебе розплюсну!

При вигляді поліловілого генерала і перших же його словах Курткюїс вилетів, мов та ластівка.

– Пане граф, – дуже солодко сказав Сібіле, – ви неправі.

– Я неправий!.. Я?..

– Господи боже мій, пане граф, бережіться, у вас буде процес з оцим пройдисвітом…

– Начхати мені на процес… Ідіть, і щоб цей мерзотник цю ж хвилину забирався звідси! Простежте, щоб він здав усе, що мені належить, і приготуйте розрахунок.

Через чотири години в усій околиці вже плескали по-своєму, розповідаючи цю сцену. Генерал, переказували, вбив нещасного Курткюїса; він відмовив йому в обіцяному, а винен йому був дві тисячі франків.

Найбезглуздіші чутки щодо егського поміщика поширювалися з новою енергією; казали, що він божевільний. На другий; день Брюне, який щойно пред’являв позови від імені генерала, доставив йому повістку мирового суду по позову Курткюїса. Тисячі мошок мали вкусити цього лева; його муки тільки починалися.

Вступ на посаду лісового об’їзника пов’язаний з деякими формальностями: він повинен принести присягу в суді першої інстанції; отже, минуло кілька днів, поки три нові об’їзники офіційно дістали свої повноваження. Хоч генерал написав Мішо, щоб той приїхав зі своєю дружиною, не чекаючи, поки павільйон біля Авонської брами буде остаточно пристосовано під його квартиру, але майбутній начальник охорони був затриманий своїм одруженням, та приїздом у Париж жінчиних родичів і не зміг приїхати раніш, як тижнів через два. Протягом цих двох тижнів, внаслідок ряду формальностей, з якими не дуже-то поспішали в Віль-о-Фе, егський ліс спустошували мародери, використовуючи час, поки він лишався без усякої охорони.

Великою подією, для всієї Егської долини, починаючи від Коншів до Віль-о-Фе, була поява трьох об’їзників у суконних зелених костюмах, – улюблений колір імператора, – з чудовою виправкою, рішучий вигляд яких свідчив про міцний характер, вміння добре ходити, рухливість і здатність проводити цілі ночі в лісі.

В усьому кантоні один тільки Груазон зрадів ветеранам. Прийшовши в захват від такого підкріплення, він вибухнув погрозами на адресу злодіїв, які мали в найближчому майбутньому бути міцно притиснені й позбавлені змоги робити шкоду. Отже, ця жорстока і в той час прихована війна не обійшлася без формального оголошення, якого вимагає звичай.

Сібіле звернув увагу генерала на суланжську жандармерію і зокрема на унтер-офіцера Судрі, як на безперечних і потайних ворогів Егів; він дав йому зрозуміти; яка була б для нього корисна прихильна жандармерія.

– З добрим унтер-офіцером і жандармами, відданими вашим інтересам, ви держатимете в руках усю округу! – сказав він.

Граф помчав у префектуру, де й добився у дивізійного генерала відставки Судрі і заміни його якимсь Віале, відмінним жандармом департаментського центру, якому дали прекрасні рекомендації і генерал, і префект. Жандармів суланжської команди, розміщених по інших пунктах департаменту, жандармський полковник, старий товариш Монкорне, замінив добірними людьми, яким було дано секретний наказ пильнувати, щоб маєткові графа де-Монкорне відтепер не завдавалось жодної шкоди, і особливо рекомендувалося не підпадати під вплив суланжського населення.

Ця остання революція, зроблена з швидкістю, що не дала жодної можливості перешкодити їй, здивувала Віль-о-Фе й Суланж. Судрі, вважаючи себе вигнаним, голосно скаржився, і Гобертен знайшов спосіб провести його в мери, щоб знову підкорити йому жандармерію. Багато галасували про тиранію. Монкорне став предметом ненависті. Він не

тільки зіпсував п’ять-шість кар’єр, а й вразив багато марнославних надій. Селяни, збуджені словами, які виривались у дрібних суланжських і віль-о-фейських обивателів, у Рігу, у мельника Ланглюме, коншського поштмейстера Гербе, повірили в скору втрату того, що вони називали своїми правами.

Генерал припинив справу зі своїм колишнім сторожем, оплативши йому все, що той від нього вимагав.

Курткюїс купив за дві тисячі франків невелику ділянку землі, вклинену в егські землі, з виходом у лісові зарості, де водилась дичина. Рігу ніколи не мав на увазі уступати Башльрі, але дозволив собі злісну втіху продати її за полуторну ціну Курткюїсові. Отак той потрапив у число його незліченних креатур. Рігу тримав його в руках з допомогою недовиплачених грошей за ділянку, бо колишній сторож дав йому тільки тисячу франків.:

Три об’їзники, Мішо і польовий сторож стали з того часу вести життя гверильясів[84]. Ночуючи в лісі, вони невтомно виходжували його; вони набували того поглибленого знання, на якому грунтується наука лісового сторожа і яке звільняє його від зайвої втрати часу, вивчаючи входи й виходи, освоюючися з породами дерев і їх розташуванням, привчаючи вухо до всяких гуркотів і шумів, що лунають у лісі. Нарешті, вони наглядали за місцевими жителями, ознайомлювалися з різними родинами по селах кантону і окремими їх членами, їх звичаями, характерами, засобами існування. Усе це далеко важче, ніж думають. Бачачи так мудро вживані заходи, селяни, що годувалися Егами, протиставили цим розумним починанням глухе мовчання й лукаву слухняність.

З самого початку Мішо і Сібіле не сподобалися один одному. Прямий і чесний військовий, краса унтер-офіцерської молодої гвардії, не зносив солоденької грубості і невдоволеного вигляду управителя, якого він одразу ж прозвав "китайцем". Він незабаром звернув увагу на заперечення, які виставляв Сібіле проти істотно корисних заходів, і на

докази, якими він виправдував речі з сумнівним результатом. Замість того, щоб заспокоювати генерала, Сібіле, як можна побачити з цього побіжного начерку, постійно збуджував його і підштовхував на суворі заходи, в той же час силкуючись залякати його безліччю неприємностей, нескінченними сварками і все новими неподоланними перешкодами. Не здогадуючись про роль шпигуна й провокатора, яку взяв на себе Сібіле, що з моменту свого вступу на посаду вирішив обрати собі хазяїном чи генерала, чи Гобертена, залежно від своїх інтересів, Мішо впізнав в управителі людину жадібну, погану; він сумнівався також в його чесності. Глибока недружність, що роз’єднувала цих двох вищих службовців, припала, проте, до смаку генералові. Неприязнь спонукала Мішо стежити за управителем, хоч він ніколи не принизився б до шпигунства, якби йому це доручив навіть генерал. Сібіле підлещувався до начальника охорони і принижено догоджав йому, не маючи сили примусити його кинути вишукано-ввічливе поводження, яке чесний військовий поставив між ними, немов мур.

Тепер, ознайомившися з цими попередніми деталями, ми добре зрозуміємо інтереси ворогів генерала і цікавість наради, яку він мав з двома своїми міністрами.

IX. Про медіократію

– Ну, Мішо, що чути нового? – запитав генерал, коли графиня вийшла з їдальні.

– Мій генерале, коли ви вірите мені, ми не будемо тут говорити про справи; у стін є вуха, а я б хотів мати певність, що все, нами сказане, не потрапить більше нікуди, крім наших вух.

– Ну, що ж, – відповів генерал, – ходімо, прогуляймося до контори стежкою, яка перерізує луки, ми будемо спокійні, що ніхто нас не підслухає.

Через кілька хвилин генерал прямував лукою, супроводжуваний Мішо й Сібіле, в той час, як графиня йшла в супроводі абата Бросета й Блонде до Авонської брами. Мішо розповів про пригоду в "Великих-ГУ-синіх".

– Ватель був неправий, – сказав Сібіле.

– Це йому довели, засліпивши його, – відповів Мішо, – але не в цьому справа. Ви знаєте, мій генерале, наш проект накласти арешт на худобу всіх засуджених правопорушників; ну, то цього ми ніколи не зможемо зробити. Ні Брюне, ні його співбрат Плісу ніколи не подадуть нам чесної допомоги; вони завжди зуміють попередити селян про гаданий арешт. Понятий Брюне, Вермішель, пішов шукати дядька Фуршона у "Великих-ГУ-синіх", а Марі Тонсар, подружка Бонебо, поспішила зчинити тривогу в Коншах. Одне слово, неподобства знову починаються.

– Рішучий виступ властей день у день стає потрібніший, – сказав Сібіле.

– А що я вам казав? – вигукнув генерал. – Треба вимагати виконання вироків, які тягнуть за собою ув’язнення або особисте затримання за збитки й понесені мною судові витрати.

– Ці люди в ніщо ставлять закони й переконують один одного, що їх ніколи не наважаться арештувати, – заперечив Сібіле. – Вони думають вас залякати! У них, безперечно, є підтримка у Віль-о-Фе, бо місцевий прокурор, мабуть, забув вироки.

– Мені здається, – сказав Мішо, бачачи, як задумався генерал, – що, затративши велику суму грошей, ви ще можете врятувати свій маєток.

– Краще затратити гроші, ніж вдаватися до суворих заходів, – сказав Сібіле.

– У чому ж ваш спосіб? – запитав Монкорне у свого начальника охорони.

– Він дуже нескладний, – сказав Мішо. – Треба тільки оточити ліс стіною, як і парк, і ми будемо спокійні; найменша порубка уже буде злочином і підлягатиме судові присяжних.

– По дев’ять франків за погонний туаз, тільки самі матеріали коштуватимуть панові графу третину вартості Егів!.. – зауважив, сміючись, Сібіле.

– Ну, – сказав Монкорне, – я зараз же їду до департаментського прокурора.

– Департаментський прокурор, – солодко заперечив Сібіле, – може бути однієї думки із окружним прокурором, бо така навмисна недбалість свідчить про угоду між ними.

– Гаразд, це треба знати! – вигукнув Монкорне. – Якщо доведеться зірвати тутешніх суддів, прокурорський нагляд, всіх, аж до самого департаментського прокурора, я дійду до хранителя печаті і навіть до самого короля.

На енергійний знак, що зробив йому Мішо, генерал, обернувшись до Сібіле, сказав: "Прощайте, милий", і управитель зрозумів його.

– Чи погоджуєтесь ви, пане граф, як мер, – спитав, кланяючись графові, Сібіле, – дати потрібні розпорядження, що обмежують зловживання при збиранні колосків? Скоро почнуться жнива, і коли доведеться публікувати постанови щодо посвідок про бідність і заборону збирання колосків незаможними із сусідніх громад, – із цією справою треба поспішити.

– Добре, поговоріть з Груазоном! – сказав граф. – З таким народом, – додав він, – треба точно додержуватися законів.

Отак в один момент Монкорне віддав перевагу тій системі, яку Сібіле пропонував йому протягом двох тижнів і яку він відкидав, а тепер зразу схвалив у гніві, збудженому пригодою з Вателем.

Коли Сібіле відійшов на сотню кроків, граф півголосом спитав свого начальника охорони:

– Ну, мій любий Мішо, в чому справа?

– У вас ворог у власному домі, мій генерале, і ви довіряєте йому плани, які не повинен знати навіть ваш капелюх.

– Я поділяю твої підозри, мій дорогий друже, – відповів, генерал, – і я вдруге не зроблю цієї помилки. Щоб звільнити Сібіле, я чекаю, коли ти увійдеш у курс управління маєтком, а Ватель зможе заступити тебе. Та й що я можу закинути Сібіле? Він акуратний і чесний; за п’ять років він не привласнив собі й ста франків. У нього найогидніший у світі характер, от і все; а, крім того, який же в нього може бути задум?

– Мій генерале, – дуже серйозно сказав Мішо, – я це знатиму, бо він у нього безперечно є; і, коли ви тільки мені дозволите, гаманець з тисячею франків примусить говорити цього шахрая Фуршона, хоч із сьогоднішнього ранку я маю велику підозру, що дядько Фуршон дві матки ссе. Вас хочуть примусити продати Еги; мені це сказав старий пройдисвіт мотузник. Знайте ж: від Коншів до Віль-о-Фе нема жодного селянина, жодного міського обивателя, жодного фермера, жодного шинкаря, який не припас би грошей до дня поділу здобичі. Фуршон мені признався, що його зять Тонсар уже обрав собі ділянку… Думка, що ви продасте Еги панує в долині, наче зараза в повітрі. Дуже можливо, що павільйон контори управителя і яка-небудь сусідня до нього ділянка становлять ціну, якою оплачується шпигунство Сібіле! Рішуче все, про що

ми говоримо один з одним, стає відомим у Віль-о-Фе. Сібіле – родич вашого недруга Гобертена. Слова, які вирвалися у вас про департаментського прокурора, може, дійдуть до цього урядовця раніше, ніж ви будете в префектурі. Ви ще не знаєте жителів тутешнього кантону!

– Це я їх не знаю?.. Це суціль мерзотники! І щоб я відступив перед такими падлюками?.. – вигукнув генерал. – Ах! Та краще самому сто разів спалити Еги!..

– Не будемо їх палити, але оберемо собі спосіб дій, що зруйнував би всі хитрощі цих ліліпутів. Коли послухати їхні загрози, вони підуть на все проти вас; а тому, мій генерале, раз ви вже заговорили про пожежу, застрахуйте всі свої будови й всі ваші ферми.

– До речі, Мішо, чи не знаєш ти, що вони хочуть сказати своїм Оббивальником. Вчора, йдучи берегом Туни, я чув, як хлопчиська кричали: "Он іде Оббивальник!" і тікали від мене.

– Це мав би Сібіле вам відповідати; він був би у своїй ролі, бо він любить бачити вас у гніві,– засмучено відповів Мішо! – Але раз ви мене запитали про це… Ну, то це прізвисько, яким нагородили вас тутешні розбійники, мій генерале.

– А чому?

– Але, мій генерале, тому… що ваш батько…

– Ах, підлота!.. – бліднучи, вигукнув граф. – Так, Мішо, мій батько був меблярем, червонодеревцем; графиня нічого про це не знає… О! Якщо тільки хтось… Ет, незважаючи на все, я кружляв у вальсі королев, імператриць!.. Усе скажу їй сьогодні ввечері! – вигукнув він після паузи.

– Вони твердять, що ви боягуз, – продовжував Мішо.

– Ах!

– Вони запитують, як ви змогли врятуватися під Еслінгом, там, де мало не всі ваші товариші загинули…

Це обвинувачення викликало в генерала усміх.

– Мішо, я їду в префектуру! – майже шалено вигукнув він, – хоч би тільки для того, щоб замовити страхові поліси. Попередь пані графиню про мій від'їзд. А, вони хочуть війни – вони її матимуть! І вже тоді я досхочу посмикаю і суланжських городян і їхніх селян… Ми в ворожій країні,– будьмо обережні! Попередь сторожів, щоб вони трималися в межах законності. Бідолаха Ватель, подбай за нього. Графиня налякана, треба все від неї приховати, інакше вона сюди більше не приїде!..

Ні генерал, ні навіть Мішо не розуміли всієї небезпечності свого становища. Мішо, занадто недавно з'явившись у цій бургундській долині, не мав уявлення про силу ворога, хоч і бачив його дії. Генерал, зі свого боку, вірив у могутність закону.

Закон, у тому вигляді, яким його виготовляє теперішній законодавець, не має всіх властивостей, що передбачаються для нього. Він не з однаковою силою охоплює країну, він зазнає на практиці низки змін, аж до повного відкидання його основної суті. Це більш або менш виразно виявляється в усі епохи. Чи десь буде історик, до такої міри нетямущий, щоб припустити, ніби накази навіть найрішучішої влади були чинні по всій Франції! Ніби реквізиції людей, продуктів, грошей, оголошені Конвентом, здійснювалися в Провансі, у глуші Нормандії і в прикордонній смузі Бретані, як виконувалися вони по великих центрах громадського життя? Який філософ насмілиться заперечувати, що сьогодні падає з пліч голова в одному департаменті, між тим як у сусідньому інша голова лишається на своєму місці, хоч винна буквально в тому ж, а часто в жахливішому злочині? Хочуть рівності в житті, а нерівність панує в законі, в застосуванні смертної кари!

Коли якесь місто стоїть нижче за певну норму чисельності населення, адміністративні заходи вже не ті. У Франції є до ста міст, де закони застосовуються в усій своїй силі, де розумовий рівень громадян підвищується до розуміння загального блага або майбутнього, за яке дбає закон; але в усій іншій частині Франції, де беруться на увагу тільки безпосередні життєві інтереси, намагаються уникнути всього, що може їх зачепити. Отже, приблизно в половині Франції діє якась сила інерції, об яку розбивається усяке законодавче, адміністративне або урядове починання. Ми розуміємо, опір цей не поширюється на істотні потреби державного життя. Надходження податків, призов, покарання великих злочинів, звичайно, відбуваються; але поза цими певними загальновизнаними потребами, всі законодавчі постанови, що торкаються місцевих звичаїв, інтересів; або деяких усталених зловживань, цілком паралізуються загальною недоброзичливістю. І тепер, коли виходить у світ наша повість, легко побачити цю вперту силу опору, з якою колись стикнувся в Бретані Людовік XVI; бачачи сумні результати законів про полювання, коли щороку приноситься в жертву чоловік із двадцять або тридцять заради врятування життя кільком тваринам.

У Франції для двадцяти мільйонів населення закон не що інше, як білий папір, вивішений на церковних дверях або в мерії. Звідси слово "папери", використане Мушем як визначення поняття "влада". Багато мерів кантонів (ще не йдеться про мерів звичайних сільських громад) робить пакети для винограду або крупів з номерів "Вісника законів". Що ж до звичайних мерів сільських громад, можна просто-таки жахнутися числа тих серед них, хто не вміє ні читати, ні писати, і того порядку, в якому ведуться у них записи громадянського стану. Трудність такого становища, яку прекрасно розуміють серйозні адміністратори, безперечно, зменшиться, але те, чого централізація, проти якої у нас так воюють, як взагалі воюють у Франції проти всього видатного, корисного й міцного, ніяк не переможе, але та сила, об яку вона завжди розіб’ється, – це та сама сила, з якою мав стикнутися генерал і яку слід назвати медіократією.

Багато галасували про тиранію дворянства; тепер галасують про тиранію капіталістів і про зловживання влади, що, може становлять не що інше, як неминучі синці від суспільного ярма, яке Руссо зве договором, ці – конституцією, а ті – хартією; тут – царем, там – королем, в Англії – парламентом; проте зрівнювання, що почалося в 1793 році й продовжилось у 1830 році, підготувало двозначне владарювання буржуазії і віддало їй Францію. Поневолення якогось містечка, кантону або супрефектури однією родиною – явище в наш час, на нещастя, дуже поширене; зрештою, картина могутності, яку завоював Гобертен у самий розпал Реставрації, більше виявить це суспільне зло, ніж усякі догматичні лозунги. Багато пригноблених місцевостей впізнає у ній себе, багато потай роздавлених людей знайде тут невеличкий, але загальний надгробний напис, який, може, дасть утіху у великому особистому нещасті.

В той момент, коли генерал уявляв, що відновлює боротьбу, яка по суті ніколи й не припинялася, його колишній управитель дов’язував останні петлі тієї сітки, в якій він держав увесь віль-о-фейський округ. Щоб надалі уникнути відступів, треба тут стисло представити генеалогічне галуззя, з допомогою якого Гобертен охоплював увесь край, наче удав, який з такою майстерністю обвився навколо гігантського дерева, що мандрівник вважає його за природне явище азіатської рослинності.

У 1793 році в Авонській долині жило троє братів, на прізвище Мушони. З 1793 року Егську долину почали звати Авонською з ненависті до колишніх поміщицьких прав.

Старший брат, управитель маєтку де-Ронкеролів, став у Конвенті депутатом від департаменту. За прикладом свого друга, громадського обвинувача Гобертена, який врятував де-Суланжів, він врятував маєток і життя де-Ронкеролів; він мав дві дочки: одну замужем за адвокатом Жандреном, а другу – за Гобертеном-сином. Вмер він у 1804 році.

Другий одержав безплатно, з протекції свого старшого брата, місце поштмейстера в Коншах. У нього була єдина дочка і спадкоємниця, яка вийшла заміж за багатого місцевого фермера Гербе. Він умер у 1817 році.

Останній з Мушонів, ставши священиком, кюре у Віль-о-Фе до революції й кюре після відновленая католицького культу, ще й досі лишався кюре цієї маленької столиці. Він у свій час відмовився від присяги і довго ховався в Егах, живучи в будиночку на острові під потайним покровительством батька й сина Гобертенів. Тепер, у шістдесятисемирічному віці, він користувався загальною повагою та любов'ю завдяки близькості свого характеру до характеру місцевого населення. Бережливий до скупості, він вважався дуже багатим, і ці гадані статки ще більше зміцнювали повагу, яку він збуджував. Монсеньйор єпископ дуже цінив абата Мушона, якого всі звали вельмишановним віль-о-фейським кюре; не менше, як його багатство, підносили кюре Мушона в очах населення загальні, не раз повторювані запевнення про його відмову посісти чудове місце в столиці департаменту, пропоноване йому монсеньйором.

В описуваний час Гобертен, мер міста Віль-о-Фе, мав солідну підтримку у своєму свояку, пану Жандрені, голові суду першої інстанції. Гобертен-син, адвокат при суді з дуже великою практикою і непохитною в окрузі репутацією, попрацювавши п'ять років, уже говорив про продаж своєї контори. Він хотів заступити місце свого дядька Жандрена по судовому відомству, коли той піде у відставку. Єдиний син голови Жандрена служив реєстратором по заставі нерухомого майна.

Судрі-син, що вже два роки займав першу посаду по прокурорському нагляду, був завзятим прибічником Гобертена. Спритна пані Судрі не проминула нагоди зміцнити становище свого пасинка блискучим майбутнім, оженивши його з єдиною дочкою Рігу. Подвійне багатство колишнього ченця й Судрі, що мало перейти до прокурора, робило з цього молодого чоловіка одну з найбагатших і найвидатніших осіб департаменту.

Супрефект Віль-о-Фе, пан де-Люпо, племінник старшого секретаря одного з найвпливовіших міністерств, намічався в чоловіки для мадмуазель Елізи Гобертен, молодшої дочки мера, посаг якої, як і старшої дочки, доходив до двохсот тисяч франків, крім надій! Цей чиновник, сам того не знаючи, виявив свій розум, одразу ж закохавшись в Елізу після свого приїзду у Віль-о-Фе, в 1819 році. Без цих претензій, що здавалися цілком прийнятними, його вже давно примусили б просити переводу, але він належав у майбутньому до складу родини Гобертена, глава якої, погоджуючись на цей шлюб, мав на увазі далеко менше племінника, ніж дядька. Але й дядько в інтересах племінника був радий віддати весь свій вплив до послуг Гобертена.

Отже, церква, суд в обох своїх виглядах, – змінний і незмінний, – муніципалітет і адміністрація, всі чотири ноги влади, крокували за волею мера.

От як ця могутність підкріплювалася зверху й знизу у тій сфері, в якій вона діяла.

Департамент, до якого належав Віль-о-Фе, – один з тих, кількість народонаселення яких дає право обирати п’ятьох депутатів. Округ Віль-о-Фе, з моменту створення лівого центра в палаті, обрав своїм депутатом Леклерка, управителя винних складів, зятя Гобертена, що став членом правління Французького банку. Число виборців, яких посилала ця багата долина у вищу виборчу колегію, було досить значне, щоб забезпечити, хоч би шляхом мирної угоди, обрання відомого покровителя родини Мушонів, пана де-Ронкероля. Виборці Віль-о-Фе віддавали свою підтримку префектові під умовою відстоювання за маркізом де-Ронкеролем його депутатського звання. Ось чому до Гобертена, що перший придумав цю виборну комбінацію, дуже добре ставилися в префектурі, яку він визволяв від багатьох неприємностей. Префект примушував обирати трьох урядових депутатів і двох депутатів лівого центра. Ці два депутати – маркіз де-Ронкероль, шурин графа де-Серізі, і член правління банку, мало лякали міністерство. Отже, вибори в цьому департаменті вважалися в міністерстві внутрішніх справ відмінними.

Граф де-Суланж, пер Франції, кандидат у маршали, прихильник Бурбонів, знав, що ліси його й маєтки добре утримують та охороняють нотаріус і Судрі; він міг вважатися покровителем Жандрена, якому виклопотав спочатку місце судді, а далі – голови суду, до того ж підтриманий у цьому паном де-Ронкеролем.

Пани Леклерк і де-Ронкероль сиділи в лівому центрі, ближче до лівої, ніж до центра, в політичній ситуації, дуже вигідній для тих, хто дивиться на політичне сумління, як на одяг, який легко можна змінити.

Брат пана Леклерка посів місце начальника управління місцевих податків у Віль-о-Фе.

Поблизу від цієї столиці Авонської долини банкір, депутат округу, щойно придбав чудовий маєток, з парком і замком, що давав тридцять тисяч франків прибутку, посівши становище, яке дозволяло йому мати вплив на весь кантон.

Отже, у вищих урядових сферах, в обох палатах і в найбільш впливовому міністерстві Гобертен розраховував на підтримку таку ж сильну, як і діяльну, і він досі не звертався до них з дрібницями і занадто не утруднював їх серйозними проханнями.

Радник Жандрен, призначений на посаду голови однієї з палат департаментського суду, був у ньому і головним верховодом. Старший голова, один з трьох депутатів, оратор, потрібний центрові, доручав на півроку свої обов’язки по цьому суду голові Жандрену. Нарешті, радник префектури, двоюрідний брат Саркюса, прозваний Саркюсом-багатим, був правою рукою префекта і сам теж депутатом. Без сімейних міркувань, що пов’язували Гобертена з молодим де-Люпо, хтось із братів пані Саркюс був би бажаним для віль-о-фейського округу кандидатом на посаду супрефекта. Пані Саркюс, дружина радника префектури, була уроджена Валля з Суланжа, із сім’ї, що була свояками з Гобертенами; ходили чутки, що в дні своєї молодості вона відзначала нотаріуса

Люпена. Хоч їй вже минуло сорок п’ять років, і син її вчився на інженера, Люпен ніколи не бував у департаментському центрі без того, щоб не засвідчити пані Саркюс свою пошану або пообідати з нею.

Племінник поштмейстера Гербе, батько якого був, як вже вказано, суланжським збирачем податків, працював на важливому місці судового слідчого при віль-о-фейському суді. Третій суддя, син нотаріуса Корбіне, був, звичайно, відданий і тілом, і душею всесильному мерові. Нарешті, син жандармського поручика, молодий Вігор, був запасним суддею.

Сібіле-батько, секретар суду з моменту його заснування, видав свою сестру заміж за Вігора, жандармського поручика у Віль-о-Фе. Цей добряк, батько шістьох дітей, був свояком батькові Гобертена через дружину свою, уроджену Гобертен-Валля.

За півтора роки перед цим, спільними зусиллями обох депутатів, пана де-Суланжа й голови Жандрена, було створене місце поліцейського комісара в Віль-о-Фе для другого сина секретаря.

Старша дочка Сібіле одружилася з учителем, паном Ерве, школу якого, у зв’язку із цим шлюбом, перетворено було на ліцей, і Віль-о-Фе вже рік як мав свого власного директора ліцею.

Сібіле, старший клерк у нотаріуса Корбіне, чекав від Гобертенів, Судрі і Леклерків грошового поручительства, щоб купити контору свого патрона.

Останній син секретаря служив в управлінні державних маєтків, з обіцянкою посади скарбника в реєстратурі, коли цей чиновник вислужить свій строк для виходу у відставку.

Нарешті, молодша, шістнадцятирічна дочка Сібіле була нареченою капітана Корбіне, брата нотаріуса, якому було виклопотано місце директора поштамту.

Кінна пошта у Віль-о-Фе була в руках свояка банкіра Леклерка, пана Вігора-старшого, і він же разом з тим командував місцевою національною гвардією.

Літня дівчина Гобертен-Валля, сестра секретарки, держала контору по продажу гербового паперу.

Отож, хоч куди повернись у Віль-о-Фе, скрізь зустрічався співчлен цієї незримої коаліції, вождем якої, визнаним усіма від малого до великого, був міський мер, головний агент лісопромисловців – Гобертен!..

Якщо від супрефектури зійти в Авонську долину, там Гобертен панував у Суланжі – через подружжя Судрі, через заступника мера Люпена, який управляв суланжським маєтком і був у постійному листуванні з графом, через мирового суддю Саркюса, через збирача податків Гербе, через лікаря Гурдона, одруженого з якоюсь із Жандрен-Ватбле. У Бланжі він управляв через Рігу, в Концах – через поштмейстера, повновладного господаря в своїй громаді. Із способів, яких вживав честолюбний мер Віль-о-Фе для поширення сфери свого впливу на Авонську долину, можна уявити, якими методами він впливав і на інші місцевості округу.

Глава торговельного дому Леклерк був пішаком, поставленим на депутатське ’місце. Банкір з самого ж початку погодився поступитися місцем перед Гобертеном, як тільки він сам дістане місце начальника управління департаментських податків. Королівський прокурор Судрі повинен був посісти посаду генерального стряпчого при департаментському суді, а багатий судовий слідчий Гербе чекав на місце радника. Отак заміщення цих посад не тільки не шкодило кому-небудь, але, навпаки, забезпечувало просування по службі запасного судді Вігора, помічника прокурора Франсуа Валля, двоюрідного брата пані Саркюс-багатої, нарешті, всіх молодих честолюбців міста, зміцнюючи тим за коаліцією дружбу родин – учасників цього змагання.

Вплив Гобертена був такий серйозний, такий значний, що внески, заощадження, приховані гроші родин Рігу, Судрі, Жандренів, Гербе, Люпенів і навіть самого Саркюса-багатого вкладалися за його вказівками. До того ж, Віль-о-Фе вірив своєму мерові. Таланти Гобертена вихвалялися не менше, ніж його чесність, ніж його ласкавість; він цілком належав своїм родичам і керованим, але на умовах цілковитої взаємності. Муніципальна рада обожнювала його. Отже, весь департамент засуджував пана Маріота з Оссера за його опір цьому славному панові Гобертену.

Не маючи сумніву в своїй силі, бо виявити її ще не було нагоди, віль-о-фейські городяни поки що вихвалялися тільки відсутністю чужаків у своєму середовищі і вважали себе чудовими патріотами. Отже, ніщо не зникало з-під цієї вмілої і до того ж непомітної тиранії, яка здавалася кожному торжеством місцевих інтересів. Як тільки ліберальна опозиція проголосила війну старшій гілці Бурбонів, Гобертен, не знаючи, куди б йому влаштувати свого позашлюбного сина Бурньє, про існування якого не знала пані Гобертен і який давно жив у Парижі під доглядом Леклерка, а також бачачи, що він став друкарським фактором, виклопотав йому дозвіл на відкриття друкарні у Віль-о-Фе. За порадою свого покровителя, цей хлопець став видавати газету під назвою "Авонський кур’єр", яка виходила тричі на тиждень і почала з того, що відбила прибутки від казенних об’яв у офіційного органу префектури. Ця департаментська газета, що, загалом додержуючись лінії міністерства, а в окремих питаннях відбиваючи програму лівого центру, стала дуже корисною для торгівлі своїми публікаціями довідкових цін бургундських ринків, була цілком віддана інтересам тріумвірату Рігу, Гобертен, Судрі. Опинившись на чолі досить вигідного підприємства, що давало вже прибуток, Бурньє, під покровительством мера, став залицятися до дочки адвоката Марешаля. Цей шлюб здавався ймовірним.

Єдиним чужаком у цій величезній авонській родині був інженер мостів і шляхів; отже, наполегливо говорили, про заміну його паном Саркюсом, сином Саркюса-багатого, і все свідчило, що цей огріх у сітці скоро буде заштопано.

Ця грізна ліга, що монополізувала всі державні й приватні посади і висмоктувала край та прилипла до влади, наче риба-причепа під корабель, вислизала з загальної уваги; генерал де-Монкорне й підозри не мав про неї. Префектура була задоволена розквітом віль-о-фейського округу, про який у міністерстві внутрішніх справ говорили: "От зразкова супрефектура, все в ній іде, як по маслу! Ми були б щасливі, якби всі округи були схожі на неї!". Дух сімейності так вдало поєднувався з місцевим патріотизмом, що тут, як і в багатьох невеличких містах і навіть департаментських центрах, чиновник-чужак був би вимушений лишити округ у перший же рік.

Коли така деспотична буржуазна рідня обирає собі жертву, вона так спритно обплітає її і затикає їй рота, що та не наважується поскаржитися; вона буває зараз же закупорена клеєм і воском, наче слимак, що потрапив у вулик. Ця незрима й невловима тиранія спирається на могутні підстави: на бажання жити в своїй родині, оберігати свої володіння, на взаємну підтримку, а також на певну гарантію, яку має адміністрація, бачачи свого агента під очима його співгородян та близьких. Ось чому кумівство однаково розвинене як у вищих департаментських сферах, так і в маленьких провінційних містах. До чого ж усе це приводить? Місцеві й крайові інтереси беруть гору над загальнодержавними; паризькі централізаційні тенденції часто зводяться нанівець; справжнє становище речей перекручується, і провінція сміється з державної влади. Нарешті, після задоволення основних державних потреб, зрозуміло, що закони, замість того, щоб впливати на маси, самі зазнають їх впливу; населення пристосовує їх до себе замість того, щоб пристосовуватися до них.

Кожен, кому довелося подорожувати по півдню, по заходу Франції, по Ельзасу, не тільки на те, щоб ночувати по готелях, роздивлятися пам’ятники чи гарні краєвиди, повинен визнати справедливість цих спостережень. Прояви цього буржуазного кумівства мають сьогодні характер поодиноких випадків; але дух сучасного законодавства дуже схильний їх розмножити. Це панування дрібноти може привести до

великих нещасть, як наочно доведуть деякі моменти драми, що відбулася в описуваний нами час в Егській долині.

Лад, зруйнований далеко нерозсудливіше, ніж звичайно думають, – лад монархії та лад імперії, усував ці зловживання існуванням окремих священних осіб, суспільними різницями і соціальними противагами, що дістали таку дурну назву привілеїв. Привілеїв не існує з того моменту, як усім і кожному дозволено дертися на щоглу за владою, як за призом. До того ж, чи не більше варті визнані, відомі привілеї, ніж ті привілеї, що захоплені зненацька, впроваджені з допомогою хитрощів, в обхід того духу законності, який є думка зробити загальним надбанням, привілеї, що продовжують роботу деспотизму біля самих підвалин і щаблем нижче, ніж колись? Чи не на те скинуто було знатних тиранів, відданих своїй країні, щоб замість них постворювати егоїстів-тиранчиків? Чи має влада тулитися по підвалах, замість того, щоб сяяти на своєму природному місці? Про це слід подумати. Дух провінції в тому вигляді, як ми його описали, захопить і палату.

Друг Монкорне, граф де-ля-Рош-Югон, був звільнений у відставку незадовго до останнього приїзду генерала. Відставка кинула цього державного діяча в ліберальну опозицію, де він скоро став одним з корифеїв лівої, яку, проте, швидко покинув заради посту посла. Його наступником, на щастя для генерала, став зять маркіза де-Труавіля, дядько графині, граф де-Кастеран. Префект зустрів Монкорне, як родич, і люб’язно просив його почувати себе в префектурі, як удома. Вислухавши скарги генерала, граф де-Кастеран на другий день запросив на сніданок єпископа, департаментського прокурора, жандармського полковника, радника Саркюса і дивізійного генерала.

Департаментський прокурор, барон Бурляк, такий прославлений процесами ля-Шантері й Ріфаеля, був одним із тих, хто готовий служити усякому урядові й чия відданість владі, хоч би яка ця влада була, дорого коштує. Досягши свого високого становища завдяки фанатичній відданості імператорові, він зумів і тепер зберегти це високе суддівське звання непохитністю свого характеру і знанням справи, яке він вносив у

виконання службового обов’язку. Департаментський прокурор, який недавно люто переслідував недобитки шуанів, тепер з тією ж люттю став переслідувати бонапартистів. Але роки й життєві бурі зм’якшили його суворість; подібно до всіх материх вовків, він обернувся на людину, чарівну своїм поводженням і зовнішністю.

Граф де-Монкорне розповів про своє становище, про побоювання свого начальника охорони; він говорив про потребу дати урок строгості і підтримати права земельних власників.

Департаментські сановники уважно вислухали, відповідаючи лише загальними місцями, як-от: "Звичайно, сила має лишатися на стороні закону"; "Ваша справа– справа всіх землевласників"; "Ми про неї подбаємо, але теперішні обставини вимагають обережного підходу"; "Монархія повинна більше робити для народу, ніж зробив би для себе сам народ, коли б став, як у 1793 році, господарем становища"; "Народ страждає, ми повинні піклуватися про нього так само, як про вас".

Непохитний прокурор департаментського суду дуже м’яко висунув такі глибокі й вельми гуманні міркування про становище нижчих класів, які дали б нашим майбутнім утопістам підставу зробити висновок, що чиновники вищого рангу вже тоді бачили труднощі завдання, виниклого перед сучасним суспільством.

Небезкорисно тут сказати, що в цей період Реставрації по багатьох місцях королівства сталися криваві сутички, спричинені саме лісовими порубками й зловживаннями, з яких зробили звичай селяни деяких сільських громад. І міністерству, і дворові не до смаку були ні подібні заколоти, ні кров, що проливалася при їх успішному чи неуспішному придушенні. Цілком почуваючи потребу суворості, визнавали адміністраторів незграбними, коли вони придушували хвилювання силою, і звільняли тих, хто виявляв слабкість. Отже, префекти всіляко силкувалися уникнути таких сумних випадків.

На початку розмови Саркюс-багатий подав прокуророві й префекту знак, якого Монкорне не бачив, але який визначив напрям розмови. Прокурор мав відомості про настрої в Егській долині від свого підлеглого Судрі.

– Я передбачаю жахливу боротьбу, – сказав прокурор із Віль-д-Фе своєму начальникові, до якого він спеціально приїхав. – Нам переб’ють жандармів, я це знаю через своїх агентів. У нас буде поганий процес. Присяжні нас не підтримають, коли побачать себе під, загрозою ненависті родин двадцяти чи тридцяти підсудних; вони відмовлять нам і в головах убивць і в каторжних роботах, які ми будемо вимагати для їх спільників. Ви ледве доб’єтесь, якщо навіть самі виступите, кількох років ув’язнення для головних винуватців. Краще заплющити очі, ніж відкривати їх, коли ми, відкривши їх, впевнені, що це приведе до сутички, яка коштуватиме крові й тисяч із шість франків державних витрат, не рахуючи витрати по утримуванню цих людей на каторзі. Це дещо дорого за тріумф, який, безперечно, виявить слабість правосуддя в очах всіх.

Не в силі запідозрити вплив медіократії своєї долини, Монкорне не говорив про Гобертена, рука якого розпалювала вогнище усіх цих народжуваних труднощів. Після сніданку департаментський прокурор взяв графа де-Монкорне під руку і повів його в кабінет префекта. Вийшовши з цієї наради, генерал написав графині, що їде в Париж і повернеться не раніш, як через тиждень. Буде видно з виконання заходів, що підказав барон Бурляк, які розумні були його поради; і коли Еги ще могли уникнути впливу недоброзичливості, то це мало статися лише завдяки способу дій, який потай радив урядовець графові де-Монкорне.

Дехто, зацікавлений насамперед розвитком оповідання, закине цим поясненням довготу; але корисно тут зауважити, що, по-перше, історик звичаїв підкоряється законам суворішим, ніж ті, що керують істориком подій; він повинен надати характеру правдоподібності всьому, навіть істині; тоді як в галузі історії, у вузькому розумінні цього слова, неможливе виправдовується тим доказом, що воно сталося. Змінність

суспільного або приватного життя породжується безліччю незначних причин, пов’язаних з усім. Учений зобов’язаний розрити маси лавини, під якою загинули села, щоб показати нам каміння, яке відірвалося від гірської вершини й привело до створення цього снігового обвалу. Якби мова йшла тільки про самогубство, то їх у Парижі щороку буває до п’ятисот, – ця мелодрама стала явищем повсякденним, і кожен може задовольнитися найстислішим поясненням її причин; але кого ж можна буде переконати, що самогубство власності могло статися в той час, коли багатство цінувалося дорожче за саме життя? De re vestra ogitur[85],– сказав якийсь байкар. В даному разі справа йде про всіх, хто чимось володіє.

Візьміть на увагу, що ця змова цілого кантону й маленького міста проти старого генерала, який, незважаючи на свою хоробрість, уникнув небезпек у тисячі боїв, була спрямована в інших департаментах проти людей, що прагнули бути їм корисними. Така коаліція безперестанно загрожує всякій геніальній людині, видатному державному діячеві, талановитому агрономові, взагалі всім новаторам.

Це останнє пояснення, що має політичний, так би мовити, характер, не тільки правильно змальовує дійових осіб нашої драми і розкриває значення кожної дрібної події, але також яскраво висвітлює весь хід подій цього оповідання, де стикаються всі соціальні інтереси.

X. Меланхолія щасливої жінки

В той момент, як генерал сідав у коляску, щоб їхати в префектуру, графиня підходила до Авонської брами, де півтора роки тому оселилися Мішо й Олімпія.

Хто пригадає павільйон, яким він описаний вище, той подумає, що він перебудований. Насамперед покришена й випала від часу цегла, вивалене з швів вапно були замінені новими. Вичищений шиферний дах повернув будинкові його веселість завдяки ефектові різьбленої білої

балюстради на його синюватому фоні. Розчищений і посиланий піском майданчик перед будинком наглядала та ж людина, що мала підтримувати в порядку паркові алеї. Віконні рами, карнизи, одне слово, весь оброблений камінь було старанно реставровано, а тому ззовні павільйон знову набрав свого колишнього блиску. Пташник, стайня й хлів, перенесені у будівлі фазанника і сховані групою дерев, замість того, щоб засмучувати очі своїми брудними деталями, навпаки, додавали до нескінченного гулу, властивого лісам, гомін, туркотню й плескіт крил, один з найчарівніших акомпанементів нескінченної мелодії, яку співає природа. Отже, цей куток поєднував разом з диким характером рідко відвідуваного лісу витонченість англійського парку. Оточення павільйону, в повній гармонії з його зовнішністю, відкривало очам щось шляхетне, поважне, привабливе; так само щастя й дбайливість молодої хазяйки надавали внутрішності будинку вигляду, дуже відмінного від того, який колись відбивав грубу недбалість Курткюїса. В цей момент пора року підкреслювала весь свій натуральний блиск. Аромати кількох квіткових клумб зливалися з пахощами лісу. З кількох недавно скошених луговин парку долітав запах свіжого сіна.

Коли графиня і два її гості досягли кінця однієї з численних алей, що виходили до павільйону, вони помітили пані Мішо, яка сиділа біля будинку й шила білизну для своєї майбутньої дитини. Ця жінка, у такій позі й за такою роботою, вносила в пейзаж участь живої людини, яка завершувала його й яка в суті своїй така зворушлива, що деякі художники, роблячи помилку, намагалися перенести її на свої полотна.

Ці художники забувають, що дух місцевості, коли вони його вдало передали, сам по собі до того величний, що цілком придушує людину, тоді як подібна сцена в природі завжди буває в пропорції з людиною завдяки рамці, в яку замикає її око спостерігача. Коли Пуссен, французький Рафаель, зробив пейзаж тільки аксесуаром в своїх "Аркадських пастухах", він збагнув, що людина стає невеличкою й жалюгідною, якщо природа посідає головне місце на полотні.

А тут був серпень в усій красі, близькі жнива, картина, сповнена простих і здорових переживань. Тут здійснювалася мрія багатьох людей, в яких нестале життя, сплутуючи в своїх бурхливих заворушеннях добре й зле, збуджувало бажання спокою.

Розповімо в кількох словах роман цього подружжя. Жюстен Мішо не дуже палко відгукнувся на заклик прославленого командира кірасирів, коли Монкорне запропонував йому місце начальника егської охорони: він тоді збирався йти на військову службу; але в розпалі переговорів та пропозицій, що провадилися в особняку Монкорне, він побачив старшу камеристку графині. Ця молода дівчина, яку довірили піклуванню графині чесні фермери з околиць Алансона, сподівалася на певні кошти, в двадцять-тридцять тисяч франків, у разі, коли прийдуть спадки від кількох родичів. Подібно до багатьох землеробів, які рано одружились і батьки яких ще живі, її батько й мати, бувши дуже обмежені в коштах і, не мігши дати якусь оцвіту своїй старшій дочці, помістили її на службу до молодої графині. Пані де-Монкорне навчила Олімпію Шарель кроїти й шити, наказала подавати їй обід окремо від інших і була винагороджена за свою увагу одним з тих видів безмежної відданості, якої так потребують парижани.

Олімпія Шарель, вродлива нормандка з золотистобілявим волоссям, товстенька, з обличчям, пожвавленим розумними очима, з носом маркізи, тонким з горбинкою, являла своїм виглядом, дівочим, незважаючи на гнучку талію іспанки, всю вихованість, що її тільки може дівчина, народжена в середовищі, на ступінь вищому від простого люду, набути з тієї близькості, яку робила ласку дозволяти її пані. Пристойно одягнута, з прекрасними й скромними манерами, вона розмовляла цілком правильною мовою. Через усе це Мішо легко піддався її чарам, особливо, коли дізнався, що його красуню з часом чекає досить велике багатство. Труднощі виникли з боку графині, яка не хотіла розлучатися з такою гарною покоївкою; але, коли Монкорне з’ясував їй своє становище в Егах, ніщо вже не стало затримувати весілля, крім потреби порадитися з батьками нареченої, які не загаялися дати свою згоду.

Мішо, за прикладом свого генерала, дивився на свою молоду дружину, як на вищу істоту, якій слід було підкорятися суто по-військовому, без заперечень. У цьому душевному спокої й роботі поза домом він знайшов ті засади щастя, про які мріють солдати, лишаючи свою службу: досить роботи для задоволення потреб тіла і досить втоми, щоб мати насолоду від чарівності опочинку. Незважаючи на свою визнану всіма відважність, Мішо ніколи не був серйозно поранений і не почував ніяких страждань, що неминуче погіршують настрій духу ветеранів; як усі дійсно сильні люди, він мав рівний настрій, і дружина полюбила його від щирого серця. З моменту свого оселення в павільйоні це щасливе подружжя втішалося чарівністю медового місяця в гармонії з природою і з мистецтвом, твори якого оточували його: умови далеко не часті! Речі навколо нас не завжди бувають погоджені зі станом наших душ.

В даний момент це було таке прекрасне видовище, що графиня зупинила Блонде і абата Бросета, бо звідти вони могли бачити чарівну пані Мішо, не бачені нею.

– Гуляючи, я завжди заходжу в цю частину парку, – сказала вона пошепки. – Мені так само приємно милуватися на павільйон та двох його голубків, як розглядати гарний пейзаж.

І вона багатозначно спиралася на руку Еміля Блонде, щоб поділитися з ним почуттям такої тонкості, яку висловити не можна, але жінки її розуміють.

– Мені б хотілося бути швейцаром в Егах, – усміхаючись, відповів Блонде… – Але що з вами? – запитав він, помітивши вираз суму, збуджений цими словами, на обличчі графині.

– Нічого.

Завжди, коли жінки думають про щось значне, вони лицемірно кажуть: "Нічого".

– Але ми іноді віддаємося думкам, що вам можуть здаватися пустими, а для нас вони жахливі. Я теж заздрю долі Олімпії…

– Хай почує вас бог! – сказав абат Бросет, усміхаючись, щоб позбавити ці слова їх значущості.

Пані де-Монкорне збентежилась, спіймавши в позі Олімпії і на обличчі її вираз неспокою та суму. З манери, з якою жінка витягує нитку при кожному стьожку, інша жінка вгадує її думки. Насправді, хоч і вдягнута в гарненьке рожеве плаття, з старанно зачесаною невкритою головою, дружина начальника охорони не поринула в роздуми, погоджені з роботою. Її прекрасне чоло, її погляд, часом загублений то в піщаному майданчику, то в листі, яке вона не бачила, тим простодушніше виказували вираз глибокої тривоги, що вона не знала про присутність спостерігачів.

– А я ще їй заздрила!.. Що може так похмурити її думи?.. – сказала графиня священикові.

– Пані,– тихо відповів абат Бросет, – скажіть мені, чому серед цілковитого щастя людина завжди підпадає невиразним, але зловісним передчуттям?

– Кюре, – зауважив з усмішкою Блонде, – ви дозволяєте собі єпископські відповіді!.. "Нічого не вкрадеш, за все треба платити!"– сказав Наполеон.

– Така думка, висловлена устами імператора, виростає до розмірів народної мудрості,– відповів абат.

– В чім справа, Олімпіє, що з тобою, люба? – сказала графиня, підходячи до своєї колишньої покоївки. – Ти ніби задумлива й сумна… Чи не було сварки між подружжям?..

Пані Мішо підвелась з уже зміненим виразом обличчя.

– Дитино моя, – по-батьківськи сказав Еміль Блонде, – хотів би я знати, що може так похмурити ваше чоло, коли в цьому павільйоні ми влаштувалися мало не з такими ж вигодами, як граф д’Артуа у Тюїльрі? У вас тут наче солов’їне гніздо в кущах! Хіба в нас чоловік не перший сміливець в усій молодій гвардії, красень, що любить нас до нестями? Коли б я тільки знав, якими вигодами обставить вас тут Монкорне, я б кинув своє ремесло писаки, щоб піти на місце начальника охорони!

– Це не місце для людини з вашим талантом, добродію, – відповіла Олімпія, усміхаючись Блонде, як старому знайомому.

– Але що ж з тобою, люба крихітко? – запитала графиня.

– Мені страшно, пані…

– Страшно! Чого ж? – жваво спитала графиня, якій ці слова нагадали Муша й Фуршона.

– Страшно вовків? – сказав Еміль, подаючи пані Мішо знак, якого вона не зрозуміла.

– Ні, добродію, селян. Я народилася в Перші, де, звичайно, є погані люди, але я не думаю, щоб їх там було стільки і таких поганих, як у тутешньому краї. Я наче не втручаюся в справи Мішо; але він так не довіряє селянам, що носить при собі зброю навіть удень, якщо проходить лісом. Він велить своїм об’їзникам завжди бути насторожі. Тут іноді блукають люди, що не обіцяють нічого доброго. Якось цими днями я вздовж огорожі пройшла до джерела піщаного струмка, що витікає з лісу, кроків за п’ятсот звідси, тече в парк крізь залізні грати і має назву "Срібного струмка" через срібні блискітки, начебто розсипані по його дну з розпорядження Буре… Ви знаєте, пані? Ну, так-от, я чула двох жінок, що полоскали білизну в тому місці, де струмок перерізує коншську алею;

вони не знали про мою присутність. Звідти видно наш павільйон; ці дві старі показували на нього: "І силу ж грошей витратили, – сказала одна, – на цього молодчика, що змінив добряка Курткюїса!". "А як же не платити людині, що взялася мучити бідний народ?" – відповіла друга. "Недовго йому мучити, – заперечила перша, – цьому треба покласти край. Хоч що там кажуть, а запасатися дровами нам дозволено. Небіжчиця егська пані дозволяла нам збирати хмиз. Це вже йде тридцять років; так уже заведено". "Подивимося, як піде діло цієї зими, – сказала друга. – Чоловік мій заприсягся всіма святими, що жандармерія з усього світу не зможе перешкодити нам ходити в ліс, і що сам він теж піде, і що тим гірше!" – "Ще б пак! Вмирати нам, чи що, з холоду або не пекти хліба? – запитала перша. – У них в усьому достаток! З молоденькою жіночкою падлюки Мішо, звичайно, поняньчаться!..". Ну, а потім, пані, вони наговорили усяких страхіть про мене, про вас, про пана графа… і під кінець вони сказали, що спочатку спалять ферми, а потім замок…

– Ет, – вигукнув Еміль, – балаканина прачок! Генерала обкрадали, а більше не будуть. Ці люди озлились, от і все! Повірте, що уряд завжди сильніший, навіть у Бургундії. У разі заколотів пришлють, як треба буде, цілий кавалерійський полк.

Кюре за спиною графині зробив знак пані Мішо, щоб вона перестала висловлювати свої побоювання, безперечно, породжені передбаченням, яке дає справжня любов. Виключно зайнята однією істотою душа, зрештою, починає обіймати духовний світ, що оточує цю істоту, і бачить у ньому елементи майбутнього. Під час кохання жінка повна передчуттів, які пізніше осяюють її материнство. Звідси походять певні меланхолічні настрої, певні нез’ясовані думи, незрозумілі чоловікам, яких повсякденні життєві турботи й безперервна діяльність відвертають від подібної зосередженості почуттів. Усяке справжнє кохання пов’язане у жінки з ясновидінням, то більш, то менш проникливим, залежно від її характеру.

– Ну, дитино моя, покажи свій павільйон панові Емілю, – сказала графиня, так глибоко задумавшись, що навіть позабула про Пешіну, заради якої вона власне й прийшла.

Внутрішнє оздоблення реставрованого павільйону цілком відповідало його розкішній зовнішності. Відновлюючи початкове розміщення будинку, архітектор, що приїжджав з робітниками з Парижа (кривда, якої жителі Віль-о-Фе ніколи не могли пробачити егському поміщикові), зробив у нижньому поверсі чотири кімнати. По-перше, – передпокій, в глибині якого були старовинні гвинтові дерев'яні сходи з поруччям, а позаду – кухня; далі, обабіч від передпокою, – їдальня і вітальня з гербами на стелі з різьбленого, зовсім почорнілого дуба. Цей митець, підшуканий пані де-Монкорне для реставрації Егів, подбав привести меблі в цій вітальні у цілковиту відповідність до старовинних прикрас кімнати.

В ті часи мода ще не надавала перебільшеної цінності уламкам минулих століть. Крісла різьбленого горіха, стільці з високими спинками, оббиті килимом, консолі, годинник, вишивки по канві, столи й люстри, навалені на складах оссерських і віль-о-фейських перекупників, коштували вдвоє дешевше, ніж ринкові меблі із Сент-Антуанського передмістя. Отож, архітектор купив з два-три вози вміло підібраної старовини, що разом з деякими речами, які виявилися непотрібними в замку, створило з вітальні павільйону Авонської брами свого роду художній витвір. Щодо їдальні, він її пофарбував під дерево і затяг так званими шотландськими шпалерами, а пані Мішо повісила на вікна білі перкалеві завіски з зеленою каймою, поставила стільці червоного дерева з зеленою ж суконною оббивкою, два величезні буфети і стіл червоного дерева. Цю кімнату, завішану гравюрами із сценами з військового життя, опалював кахльовий камін, обабіч якого виднілися мисливські рушниці. Уся ця така дешева розкіш вважалася в долині останнім словом азіатської пишноти. Дивна річ! – вона збуджувала заздрість Гобертена, який, не відмовляючись від своєї обіцянки обернути Еги на руїну, відтоді in petto вирішив зберегти для себе цей блискучий павільйон.

Три кімнати другого поверху складали житло подружжя. На вікнах було видно кисейні завіски, що нагадують парижанинові схильності й смаки, властиві міщанському побутові. Віддана самій собі, пані Мішо побажала мати тут шовковисті шпалери. На каміні її кімнати, обставленої тими звичайними меблями червоного дерева з дешевим оксамитом, що їх

можна бачити скрізь, і ліжком у вигляді човника, з колонками й вінцем, з якого спускалися вишиті кисейні завіси, стояв алебастровий годинник між двома підсвічниками, вкритими серпанком, і дві вази з штучними квітами під скляними ковпаками, – весільний подарунок вахмістра. На самому верху, під дахом, були теж наново прикрашені кімнати куховарки, слуги й Пешіни.

– Олімпіє, дитино моя, ти ж не все мені сказала? – спитала графиня, входячи в кімнату пані Мішо і лишаючи на сходах Еміля й кюре, які зійшли вниз, почувши, як зачиняються двері.

Пані Мішо, трохи збита з пантелику абатом Бросетом і бажаючи уникнути розмови про свої побоювання, що бентежили її більше, ніж вона висловлювала, відкрила таємницю, яка нагадала графині про мету її відвідування.

– Я люблю Мішо, пані, ви, це знаєте; і от, чи було б вам приємно бачити біля себе, у себе в домі суперницю?..

– Суперницю!

– Так, пані; ота смуглянка, яку ви мені дали на опікування, любить Мішо, сама цього не знаючи, бідненька!.. Поведінка цієї дитини, що довго була для мене загадкою, з’ясувалася в останні дні.

– У тринадцять років!..

– Так, пані… І погодьтесь, що все це може збентежити жінку, важку на четвертому місяці, яка має сама годувати дитину; але, щоб не висловлювати своїх тривог при цих панах, я наговорила вам різних дурниць, – тонко додала великодушна дружина начальника охорони.

Пані Мішо зовсім не боялася Женев’єви Нізрон, але вже кілька днів була сповнена смертельного страху, який злорадісно підтримували в ній селяни, збудивши його.

– Але що ж дало тобі привід припускати?..

– Нічого і все, – відповіла Олімпія, дивлячись на графиню. – Бідненька, виконуючи мій наказ, повільна, мов черепаха, і моторна, мов ящірка, коли її про якусь дурничку попросить Жюстен. Вона тремтить, немов листочок, від звуку голосу мого чоловіка; обличчя в неї наче в святої, що підноситься на небо, коли вона дивиться на нього; але вона й підозри не має про кохання, вона й не знає, що кохає.

– Бідна дитина! – з усмішкою сказала графиня, голосом, сповненим простодушності.

– І от, – продовжувала пані Мішо, усміхом відповівши на усміх своєї колишньої хазяйки, – Женев’єва похмура, якщо Жюстена нема вдома, коли ж я спитаю, що її бентежить, вона запевняє мене, що боїться пана Рігу… Які дурниці! Вона уявляє, що всі на неї зазіхають, а сама ж чорніша від сажі в пічному димарі. Коли Жюстен об’їжджає вночі ліси, дитина бентежиться не менше за мене. Коли я відчиняю вікно, прислухаючися до тупоту коня мого чоловіка, я бачу світло у Пешіни, – так її тут звуть, – яке доводить мені, що вона не спить, що вона чекає; нарешті, вона, як і я, не лягає спати, аж поки він не повернеться додому.

– У тринадцять років! – сказала графиня. – Нещасна!..

– Нещасна?.. – заперечила Олімпія. – Ні, це дитяче кохання врятує її.

– Від чого? – спитала пані Монкорне.

– Від долі, яка чекає тут майже на всіх дівчат її віку. Відтоді, як я її трохи почистила, вона стала не така негарна, в ній тепер є щось

норовливе, щось дике, що приваблює чоловіків.... Вона так змінилася, що ви, пані, її й не впізнаєте. Син цього огидного шинкаря з "Великих-ГУ-синіх", Ніколя, найгірший мерзотник нашої громади, причепився до бідолахи; він ганяється за нею, наче за дичиною. Коли не легко повірити, що такий багатій, як пан Рігу, який щотри роки міняє своїх служниць, все ж міг переслідувати дванадцятирічну негарну дівчинку, то нема нічого дивного, що Ніколя Тонсар бігає за Пешіною; Жюстен мені казав. Це було б жахливо, бо люди в тутешньому краї живуть, справді, як звірі; але Жюстен, двоє наших слуг і я – ми охороняємо маленьку; отож будьте спокійні, пані, вона ніколи не виходить сама, та й те тільки вдень і не далі, як звідси до Коншської брами. Якби вона випадково потрапила в пастку, то її почуття до Жюстена дало б їй сили й розуму чинити опір, як усякій жінці, що вміє огородити себе від ненависного чоловіка, раз серце її належить іншому.

– Заради неї я сюди й прийшла, – продовжувала графиня. – Я й не знала, як корисно тобі, що я прийшла, бо цій дитині не завжди буде тринадцять років... Вона погарнішає, ця дівчинка!

– О, пані! – усміхаючись, заперечила Олімпія, – я цілком впевнена в Жюстені. Яка це людина! Яке серце'... Коли б ви тільки знали, якою глибокою вдячністю пройнятий він до свого генерала, бо йому він, як каже, зобов'язаний своїм щастям! Він навіть надто палко віддається своїй прив'язаності, він, немов на війні, ризикує своїм життям і забуває, що тепер може стати батьком родини.

– Ну-от! А я готова була тебе пожаліти, – сказала графиня, кидаючи на Олімпію погляд, що змусив її почервоніти. – Але тепер я вже не жалію, я бачу тебе щасливою... Яке прекрасне, шляхетне почуття подружня любов! – додала вона, голосно висловлюючи думку, яку незадовго перед цим не наважилася сказати при абаті Бросеті.

Віржіні де-Труавіль заглибилася в свої мрії, і пані Мішо не порушувала її мовчання.

– Ну, чи чесна ця дівчинка? – спитала графиня, наче відриваючись від своїх думок.

– Не менше, як я, пані,– відповіла пані Мішо.

– Не базіка?

– Як та могила.

– Вдячна?

– Ах, пані, у ній іноді бувають спалахи покори передо мною, які виразно свідчать про її ангельську натуру; вона кидається цілувати мені руки й каже такі слова, що просто приголомшують… "Чи можна вмерти з кохання?", – спитала вона мене позавчора. "Чого ти мене про це питаєш?", – сказала я їй. – "Щоб знати, чи не хвороба це".

– Вона так сказала? – вигукнула графиня.

– Якби я могла згадати всі її слова, я б вам ще не те сказала! – відповіла Олімпія. – Можна подумати, що вона знає більше за мене.

– Як тобі здається, дитино моя, чи могла б вона замінити тебе при мені? Бо я все ж ніяк не можу обійтися без Олімпії,– сказала графиня, якось журливо усміхнувшись.

– Поки що ні, пані, вона занадто молода; але років через два – цілком… Потім, якби було потрібно, щоб вона пішла звідси, я б вас попередила. Її слід ще серйозно виховувати, вона не знає нічого в світі. Дід Женев’єви, дядько Нізрон, з тих людей, що скоріш дадуть собі голову відтяти, ніж збрешуть; він умер би з голоду при складі; такі вже в нього переконання, і внучка в нього вихована в таких самих почуттях. Пешіна вважала б себе рівнею вам, бо дідусь Нізрон зробив з неї, як він каже, республіканку, цілком так само, як дядько Фуршон робить з Муша

волоцюгу. Я тільки посміюсь з її вихваток, але ви могли б розсердитися; вона вас шанує тільки як свою благодійницю, а не як людину вищого стану. Що з цим вдієш? Вона дика, як та ластівка… Материна кров теж є в усьому цьому.

– А хто ж була її мати?

– Як, пані, ви не знаєте всієї цієї історії? – відповіла Олімпія. – Так-от, син бланжійського церковного сторожа, гордовитий хлопець, як мені розповідали тутешні жителі, потрапив під час великого набору в солдати. Цей Нізрон у 1809 році ще був простим канонірoм в якомусь із армійських корпусів, що дістав наказ з глибини Іллірії та Далмації швидко вирушити на Угорщину, щоб відрізати відступ австрійській армії в тому разі, коли імператор виграє битву під Ваграмом. Мішо мені розповідав про цю Далмацію, він там був. Нізрон, як видатний красень, полонив у Зарі серце якоїсь чорногорки, справжньої дочки гір, що не почувала огиди до французького гарнізону. Загубленій в очах співвітчизників, дівчині цій уже не можна було жити в місті після відходу французів. Отже, Зена Крополі, яку лаяли "француженкою", пішла за артилерійським полком; вона повернулася з ним у Францію вже після укладення миру. Огюст Нізрон просив дозволу одружитися з чорногоркою, яка була тоді вагітна Женев’євою; але нещасна жінка вмерла у Венсені від пологів у січні 1810 року. Усі документи, потрібні для шлюбу, прийшли через кілька днів; Огюст Нізрон написав батькові, щоб він приїхав по дитину з місцевою годувальницею і взяв немовля на своє піклування; він зробив цілком правильно, бо його самого незабаром було вбито осколком снаряда під Монтро. Записана під ім’ям Женев’єви і охрещена в Суланжі, маленька далматка потрапила під покровительство мадмуазель Лагер, дуже зворушеної усією цією історією; така вже, мабуть, доля у цієї дитини – бути на піклуванні у власників Егів. В свій час дідусь Нізрон одержав з замку і білизну для дитини, й грошову допомогу.

У цей момент графиня і Олімпія крізь вікно, біля якого вони стояли, побачили, що Мішо підійшов до абата Бросета й Блонде, які розмовляли,

прогулюючись по просторому круглому, засипаному піском, майданчику, що повторював у парку зовнішній півмісяць.

– Де ж вона? – сказала графиня, – ти збудила в мені велике бажання побачити її…

– Вона понесла молоко дочці Гайяра до Коншської брами; вона має бути в двох кроках звідси, бо пішла вже понад годину тому.

– Ну, тоді я піду з цими панами їй назустріч, – сказала графиня, сходячи вниз.

Коли графиня розкривала свій парасоль, до неї підійшов Мішо сказати, що генерал лишає її на два дні солом’яною вдовою.

– Пане Мішо, – жваво сказала йому графиня, – не обманюйте мене, тут діється щось серйозне. Ваша дружина налякана, і коли в цьому краю багато людей, подібних до дядька Фуршона, то тут зовсім не можна жити…

– Якби це було так, пані,– сміючись відповів Мішо, – нас би вже давно не було в живих, бо дуже легко позбутися нас. Селяни верещать – от і все. Але на те, щоб від галасу перейти до діла і від правопорушень до злочинів, вони занадто дорожать життям і вільним повітрям… Олімпія розповіла вам розмови, які налякали її; але тепер вона здатна злякатися навіть сну, – додав він, беручи жінчину руку і кладучи її на свою жестом, що давав зрозуміти про потребу мовчати.

– Корнвен! Жюльєт! – гукнула пані Мішо і незабаром побачила у вікні голову своєї старої куховарки. – Я йду на два кроки, погляньте за домом.

Два величезні собаки, почавши вити, засвідчили, що наявні сили гарнізону Авонської брами були досить серйозні. Почувши собак, з кущів вийшов Корнвен, старий першеронець, чоловік годувальниці Олімпії, і

продемонстрував одну з тих голів, які дає тільки Перш. Корнвен не міг не бути шуаном у 1794 і 1799 роках.

Усі супроводжували графиню по тій з шести алей, яка виходила просто до Коншської брами і була перерізана Срібним струмком. Пані де-Монкорне йшла попереду з Блонде; кюре, Мішо і його дружина півголосом розмовляли про відкриття, яке зараз зробила графиня щодо становища в краї.

– Може, така воля провидіння, – казав кюре, – бо, коли графиня цього схоче, ми зможемо добрими ділами й сумирністю виправити цих людей.

Приблизно кроків у шестистах від павільйону, уже за струмком, графиня помітила на алеї розбитий червоний глечик і пролите молоко.

– Що могло статися з дівчинкою? – вигукнула вона, кличучи Мішо та його дружину, які були повернули назад до павільйону.

– Таке ж нещастя, як і з Перетою, – відповів їй Еміль Блонде.

– Ні, хтось зненацька напав на бідну дитину і переслідував її, бо глечик відкинуто вбік, – сказав абат Бросет, уважно розглядаючи землю.

– О, це безперечно сліди ніг Пешіни, – сказав Мішо. – Відбиток стоп, які круто повернули назад, вказує на якийсь раптовий переляк. Дівчина прожогом кинулася до павільйону, намагаючись повернутися додому.

Усі пішли по слідах, на які вказував пальцем начальник охорони, придивляючись до них на ходу й зупинившися посередині алеї, у сотні кроків від розбитого глечика, там, де відбиток ніг Пешіни раптом обривався.

– Тут, – сказав він, – вона повернула до Авони; дуже можливо, що хтось відрізав їй шлях до павільйону.

– Але, – вигукнула пані Мішо, – минуло вже понад годину, як її нема!

Той же страх відбився на всіх обличчях. Кюре побіг до павільйону, розглядаючи дорогу, в той час, як Мішо, охоплений тією ж думкою, вирушив по алеї до Коншів.

– Божо мій, вона тут впала! – вигукнув Мішо, повертаючися з того місця, де зникали сліди, що йшли в напрямі Срібного струмка, до місця, де вони теж зникали посередині алеї.– Дивіться, – сказав він, вказуючи на землю.

Усі дійсно побачили на піску алеї: відбиток людського тіла. ’

– Сліди, що йдуть до лісу, залишені ногами, взутими у черевики на мотузяній підошві…– сказав кюре.

– Це жіночий слід, – сказала графиня.

– А там, біля розбитого глечика, слід чоловічої ноги, – додав Мішо.

– Я не бачу слідів двох різних ніг, – сказав кюре, що простежив до самого лісу сліди жіночого взуття.

– Її, звичайно, схоплено й занесено в ліс! – вигукнув Мішо.

– Коли це слід жіночий, то нічого не можна зрозуміти, – вигукнув Блонде.

– Це, напевне, якась штука цієї потвори Ніколя, – сказав Мішо. – Він кілька днів стежить за Пешіною. Я сьогодні просидів дві години під Авонським мостом, щоб захопити падлюку, якому якась жінка, може, й допомагає в його справі.

– Це жахливо! – сказала графиня.

– Вони все це вважають жартами, – сумно й гірко вимовив кюре.

– О, Пешіна не дасться їм в руки! – сказав начальник охорони. – Вона здатна переправитися через Авону вплав… Я піду поглянути береги річки. Ти ж, люба Олімпіє, повертайся додому. А ви, панове, й ви, пані, ідіть по алеї до Коншів.

– Який край! – сказала графиня.

– Мерзотники трапляються скрізь, – зауважив Блонде.

– Чи правда, пане кюре, – спитала графиня, – що я вирвала цю дівчинку з пазурів Рігу?

– Усі дівчата до п’ятнадцяти років, яким ви, пані, дасте притулок у себе в замку, будуть вирвані з лап цієї потвори, – відповів абат Бросет. – Намагаючись затягти до себе цю дитинку, тоді ще молодшу, розстрига водночас прагнув задовольнити й свої розпусні нахили, і почуття помсти. Беручи дядька Нізрона в пономарі, я зміг дати цьому простакові зрозуміти наміри Рігу, що обіцяв йому виправити провину свого дядька, мого попередника по кафедрі. Це одна з причин образи колишнього мера на мене; його ненависть від цього ще зросла… Дядько Нізрон урочисто заявив Рігу, що вб’є його в разі якогось нещастя з Женев’євою, і поклав на нього відповідальність за всякий замах на честь дівчинки. Я дуже схиляюся бачити в переслідуваннях Ніколя Тонсара якийсь мерзенний задум цієї людини, яка вважає, що їй тут усе дозволено.

– Отож він не боїться суду? – сказав Блонде.

– По-перше, він тесть місцевого прокурора, – відповів після паузи кюре. – Далі, ви не уявляєте, – продовжував він, – глибокої безтурботності поліції і прокуратури щодо таких людей. Якщо тільки

селяни не палять ферм, не вбивають, не отруюють і платять податки, вони можуть робити між собою все, що їм забагнеться; а тому, що в них нема ніяких релігійних принципів, тут робляться жахливі справи. По той бік басейну Авони немічні старі бояться лишатися вдома, бо тоді їм не даватимуть їсти; отож вони ходять на польові роботи, поки ноги можуть їх тримати; вони дуже добре знають, що лягти для них означає те саме, що вмерти з голоду. Мировий суддя пан Саркюс каже, що коли притягати до суду всіх злочинців, то держава розориться на судових витратах.

– Але він добре розуміється на справі, отой урядовець! – вигукнув Блонде.

– Ах, монсеньйор добре знав становище цієї долини і особливо цієї громади, – продовжував священик. – Тільки релігія може загоїти стільки болячок, бо закон, на мою думку, неспроможний у тому вигляді, як він застосовується…

Кюре був перерваний криками, що розляглися з лісу, і графиня, якій передували Еміль і абат, сміливо побігла в його глибину, у напрямі криків.

XI. Оаристис[86], двадцять сьома еклога Феокріта, не дуже схвалювана на суді присяжних

Чуйність дикуна, що її розвинула в Мішо нова посада, а також його знання пристрастей і спонукань населення бланжійської громади почасти щойно з’ясували його третю ідилію у грецькому смаку, яку бідняки-селяни сорту Тонсарів і сорокарічні багатії, подібні до Рігу, згідно зі звичайною термінологією, вільно перекладають у глушині сіл.

Ніколя, другий син Тонсара, на призову витяг невдалий жеребок. За два роки перед цим, завдяки підтримці Судрі, Гобертена й Саркюса-багатого, старшого брата Ніколя Тонсара було визнано непридатним до військової служби з причини вигаданої хвороби мускулів правої руки; але

через те, що після цього Жан-Луї Тонсар орудував найважчим землеробським знаряддям з дуже помітною легкістю, в кантоні зчинилося деяке заворушення.

Судрі, Рігу і Гобертен, покровителі родини Тонсарів, попередили шинкаря; щоб він поки утримався від спроб визволити рослого й сильного Ніколя від військової служби. Проте, віль-о-фейський мер і Рігу так виразно розуміли потребу підтримувати сміливих і здатних на мерзоти людей, яких вони вміло спрямовували проти Егів, що Рігу все ж подав Тонсарові та його сину певні надії.

Цей розстрижений чернець, до якого час від часу заходила палко віддана своєму братові Катрін, порадив звернутися до графині й генерала.

– Може, він буде зовсім не від того, щоб зробити цю послугу з метою зласкавити вас, а це вже буде певним виграшем у ворога, – сказав Катрін страшний тесть прокурора. – Ну, а як Оббивальник вам відмовить, – тоді подивимось.

За розрахунками Рігу, відмова генерала мала стати новим приводом до невдоволення селян проти великого землевласника й створити коаліції ще одну підставу для вдячності Тонсара в тому разі, коли хитрий розум колишнього мера дасть йому спосіб визволити Ніколя.

Ніколя, що в найближчі дні мав з’явитися в призовну комісію, покладав невелику надію на протекцію генерала, через незадоволення Егів родиною Тонсарів. Його пристрасть до Пешіни або, вірніше сказати, його впертість і похіть були до такої міри збуджені думкою про від’їзд, який не лишав йому часу на зведення дівчинки, що він вирішив вдатися до сили.

Зневага, яку виявляла ця дитинка до свого переслідувача, а також її сповнений енергії опір розпалили в ловеласі "Великих-ГУ-синіх" почуття

ненависті, що її лють дорівнювала його бажанню. Він уже три дні підстерігав Пешіну; бідна дитина, зі свого боку, знала, що її підстерігають. Між Ніколя і його жертвою встановилося таке ж взаємне розуміння, як між мисливцем і дичиною. Якщо Пешіна відходила на кілька кроків за браму, вона відразу помічала голову Ніколя в якійсь з алей, паралельних огорожі парку, або на Авонському мості. Вона легко могла позбавитися цього огидного переслідування, звернувшись до свого діда; але всі дівчата, навіть найнаївніші, з якогось, може й інстинктивного, страху побоюються в таких справах звертатися до своїх природних покровителів.

Женев’єва чула, як дід Нізрон заприсягся вбити всякого, хто "торкнеться" його внучки, – саме так він і сказав. Старий вірив, що цю дитину охороняє світле сяйво його сімдесятирічного бездоганного життя. Перспектива страшних драм так лякає палку уяву молодих дівчат, що нема потреби заглядати в глибину їх сердець, шукаючи інших численних і цікавих причин, які накладають печать мовчання на їх вуста.

Перед тим, як вийти з молоком, яке пані Мішо посилала дочці сторожа при Коншській брамі Гайяра, бо в нього недавно отелилася корова, Пешіна заздалегідь старанно оглянула місцевість, наче кішка, що вирішила вийти з дому. Вона не побачила ніяких ознак Ніколя; вона послухала тишу, як каже поет, і, нічого не почувши, вирішила, що мерзотник десь на роботі. Селяни вже почали збирати своє жито, бо вони спочатку жнуть свої ділянки, щоб не проминути поденщини, добре оплачуваної женцям. Але Ніколя був не з тих, хто дбає про дводенний заробіток, тим більше, що він залишав долину після суланжського ярмарку і що служба в солдатах для селянина, це вступ у нове життя.

Коли Пешіна з глечиком на голові пройшла половину дороги, Ніколя диким котом стрибнув з високого в’яза, в листі якого він ховався, і впав блискавкою під ноги дівчинці, яка кинула свій глечик і поклалася на свою моторність, щоб домчати до павільйону. Через сто кроків Катрін Тонсар, яка сиділа в засідці, вискочила з лісу і з такою силою штовхнула Пешіну, що та впала на землю. Сила вдару приголомшила дівчинку; Катрін

підняла її, взяла на руки й понесла в ліс, на середину невеликої галявини, де дзюркоче Срібний струмок.

Катрін, дівчина висока й дужа, схожа в усьому на тих дівчат, яких і тепер скульптори й художники обирають, як колись Республіка, на живе втілення Свободи, захоплювала авонську молодь такими ж пишними грудьми, такими ж мускулистими ногами, таким же потужним і разом з тим гнучким станом, м’ясистими руками, очима з вогненними іскорками, гордовитою поставою, хвилястим волоссям у великих кучерях, чоловічим лобом і червоними губами, зібраними в майже жорстоку усмішку, яку так вдало вхопили й відтворили Ежень Делакруа і Давід (Анжерський). Справжній образ народу, палка й смуглява Катрін кидала полум’я заколоту із своїх яснокарих пронизливих, по солдатському нахабних очей. Вона успадкувала від батька таку бурхливість характеру, що вся родина в шинку, крім самого Тонсара, боялась її.

– Ну, як ти себе почуваєш, старенька? – спитала Катрін Пешіну.

Катрін навмисно посадила свою жертву на невеликий пагорбок біля струмка, де й привела її до притомності, обливши холодною водою.

– Де я?.. – спитала дівчинка, відкриваючи свої прекрасні чорні очі, про які ви б сказали, що їх проймає сонячний промінь.

– Ах, без мене, – відповіла Катрін, – ти була б уже мертва…

– Дякую, – сказала дівчинка, ще далеко не опам’ятавшись. – Але що ж зо мною сталось?

– Ти зачепилася за корінь, кулею відлетіла на кілька кроків і розтяглась на землі… А й бігла ж ти! Мчала, як скажена.

– В усьому винний твій брат, – сказала Пешіна, згадавши, що бачила Ніколя.

– Мій брат? Я його не помітила, – сказала Катрін. – І що тобі він заподіяв, отой Ніколя, що ти боїшся його, як того вовкулаку? Хіба він не красивіший за твого пана Мішо?

– О! – пихато вигукнула Пешіна.

– Дивись, дитинко, наживеш ти горя, дружачи з нашими переслідувачами! Чом ти не з нами?

– А чом ви ніколи не буваєте в церкві? І навіщо ви крадете і вдень і вночі? – спитала дівчинка.

– Чи не спокусилася ти на панські докази!.. – презирливо відповіла Катрін, не підозрюючи сердечної схильності Пешіни. – Пани нас люблять, як свої страви; їм щодня подавай чогось новенького. Де це ти бачила панів, які оженилися б з нами, селянками? Подивись-но, хіба дозволить Саркюс-багатий своєму синові оженитися з красунею Гат’єною Жібуляр з Оссера, хоч вона й дочка багатого столяра!.. Ти ні разу не була в суланжському "Тіволі" в Сокара? Побувай-но, там ти надивишся на отих панів! Зрозумієш тоді, що вони лише й варті тих грошей, які ми витягуємо з них, коли вони потрапляють нам до рук! Приходь у цьому році на ярмарок!

– Суланжський ярмарок, кажуть, дуже красивий? – простодушно вигукнула Пешіна.

– Я тобі у двох словах розповім, що це таке, – продовжувала Катрін. – Усі на тебе зазіхатимуть, коли ти вродлива. Та й навіщо ж і бути гарненькою, отакою як ти, як не на те, щоб з тебе милувалися чоловіки? Ах, коли я вперше почула: "Ну, й красуня ж дівка!" – уся кров у мене спалахнула. Це було в Сокара, у самий розпал танців; дідусь, граючи на кларнеті, всміхнувся на це. "Тіволі" мені здався великим і красивим, мов те небо; він же, дитинко моя, весь освітлений лампами з дзеркалами, ну, просто, як у раю. Кавалери з Суланжа, Оссера і Віль-о-Фе бувають там

геть усі. З того вечора я назавжди полюбила те місце, де ці слова пролунали у мене в вухах, наче військова музика. Вічність віддаси, дитинко моя, щоб почути про себе такі слова від коханого!..

– Так, мабуть, – задумливо відповіла Пешіна.

– То приходь же туди почути це чоловіче благословення, воно тебе не промине! – вигукнула Катрін. – Далебі, коли дівчина така славна, як ти, є шанс натрапити на щасливий випадок!.. Син пана Люпена, Аморі, в якого золоті ґудзики на костюмі, міг би до тебе присвататися! Це ще не все! Якби ти знала, що там є проти нудьги! Ну, сокарівське варене вино примусить тебе забути найбільше горе! Уяви собі, що від нього бачиш усе, мов уві сні! Почуваєш себе куди легшою!.. Ти ніколи не пила вареного вина? Ну, значить, ти не знаєш життя!

Привілей дорослих час від часу полоскати собі горло склянкою вареного так збуджує цікавість дітей до дванадцятирічного віку, що Женев’єва якось обмокнула губи в склянку такого вина, прописаного лікарем її хворому дідові. Ця проба яскраво запам’яталася дівчинці як щось чарівне, чим і пояснюється та увага, яку збудила в ній Катрін і на яку розраховувала ця мерзенна дівка, щоб здійснити наполовину вже виконаний нею план. Безперечно, вона хотіла привести свою жертву, приголомшену недавнім падінням, у стан морального сп’яніння, такого небезпечного для сільських дівчат, уява яких, маючи обмежений матеріал, розпалюється з особливою силою, ледве знайде хоч найменший привід. Припасене нею на самий кінець варене вино мало остаточно запаморочити голову жертві.

– Що ж у нього кладуть? – спитала Пешіна.

– Різні речі,– відповіла Катрін, оглядаючись навколо, щоб побачити, чи не підходить її брат. – По-перше, всякі штуки з Індії, корицю, трави, що змінюють усе в тобі, мов чарами. Нарешті, тобі здається, що ти дістала все, що ти любиш! Ти щаслива! Тобі на все начхати.

– Я побоялась би випити вареного вина під час танців! – сказала Пешіна.

– Чого ж боятися! – вигукнула Катрін. – Тут нема жодної небезпеки: уяви собі всю тамтешню публіку. Усі пани на нас дивляться! Ах, такі дні дають сил знести багато горя! Глянути на все це, а потім померти, більше нічого не треба!

– Ах, якби пан та пані Мішо схотіли туди піти!.. – відповіла Пешіна з вогнем в очах.

– Ну, а твій дід Нізрон, – ти ж його не кинула, цього славного дідуся, – і він зрадіє, побачивши, як тобою захоплюються, наче королевою… Невже ти даєш перевагу оцим Мішо та всяким іншим армінакам перед своїм дідусем і нашими бургундцями? Це ж негаразд – відмовлятися від свого краю. А потім, що могли б Мішо сказати, коли дідусь поведе тебе на свято в Суланж?.. Ах, якби ти знала, що значить царювати над чоловіком, бути предметом його пристрасті, мати право сказати йому: "піди туди", як я кажу Годенові,– і він іде! "Зроби це" – і він робить!.. А ти, дитинко моя, просто створена, на те, щоб запаморочити голову якомусь міському кавалерові, от як сину пана Люпена… Тільки сказати, пан Аморі закохався в мою сестру Марі, тому що вона білява, а мене наче побоюється… Але ти, відтоді, як ці пани з павільйону тебе нарядили, ти просто маєш вигляд імператриці.

Спритно примушуючи забути Ніколя, щоб приспати недовірливість цієї наївної душі, Катрін тонко вливала в неї солодкий напій похвал. Сама того не знаючи, вона торкнулася потайної рани цього серця. Бувши не чим іншим, як бідною селянкою, Пешіна разом з тим становила приклад надзвичайно раннього розвитку, властивого багатьом натурам, приреченим так само передчасно закінчити свої дні, як вони розквітли. Своєрідний продукт чорногорської і бургундської крові, зачата й виношена в тривогах війни, вона безперечно зазнала впливу цих обставин. Тоненька, тендітна, смуглява, наче тютюновий листок, крихітна на зріст, вона була неймовірно сильна, хоч це зникало з уваги

селян, які нічого не знають про таємниці нервової будови. Нервам нема місця в системі сільської медицини.

У тринадцять років Женев’єва перестала рости, хоч зріст її ледве відповідав її вікові. Чи від природи, чи від впливу проміння бургундського сонця, колір обличчя її набрав темного й блискучого відтінку топаза, – темного забарвленням, блискучого через особливу властивість шкіри, що надає навіть молоденькій дівчині старечого вигляду. Медицина, мабуть, не наважиться твердити це. Ця передчасна старечість обличчя надолужувалася жвавістю, блиском, багатством світла, які обертали очі Пешіни на дві яскраві зірки. Як в усіх очей, що залиті сонцем і потребують, мабуть, посиленого захисту, повіки її були опушені віями майже надмірної довжини. Волосся синявочорне, тонке, довге, густе, товстими косами вінчало її чоло, вирізьблене, наче в античної Юнони. Ця розкішна діадема волосся, ці величезні вірменські очі, це небесне чоло панували на обличчі. Ніс, хоч і правильної форми в основі і з красивою горбинкою, закінчувався рухливими, як у коня, приплюснутими ніздрями. Пристрасть іноді роздувала їх, і обличчя набирало тоді шаленого виразу. Так само, як ніс, уся нижня частина обличчя здавалася незакінченою, наче глини не вистачило пальцям божественного скульптора. Між нижньою губою і підборіддям відстань була така невеличка, що, взявши Пешіну за підборіддя, неминуче довелося б торкнутися її губ; але зуби не давали змоги звернути увагу на цю ваду: ви могли б припустити існування окремих душ у цих невеличких, блискучих, гладеньких, красиво виточених, прозорих кісточок, які охоче виглядали з занадто великого рота, особливо підкресленого вигином, що надавав губам схожості з примхливо зігнутим коралом. Світло так вільно проходило крізь вушні раковини, що на сонці вони здавались рожевими. Колір обличчя, хоч і смуглявий, вказував на дивовижну ніжність шкіри. Коли, як казав Бюффон, любов зосереджена в дотику, то ніжність цієї шкіри мала бути дійовою і хвилюючою, як запах дурману. Груди, як і все тіло, вражали своєю худорлявістю; але спокусливо маленькі ніжки й ручки говорили про наявність підвищеної нервової сили і про живучість усього організму.

Ця суміш диявольських недосконалостей і божественних красот, гармонійна, незважаючи на стільки незгод, бо вона об’єднувалася дикою гордістю, цей виклик могутньої душі кволому тілу, написаний в очах, – усе це робило образ дівчинки незабутнім. Природа хотіла створити із цієї невеличкої істоти жінку, обставини ж її зачаття надали їй зовнішності й будови хлопчика. Глянувши на цю дивовижну дівчину, поет сказав би, що її батьківщина– Йємен, бо все в ній нагадувало африта й генія арабських казок. Обличчя Пешіни не обманювало. Душа її, насправді, відповідала вогненному поглядові, розум – її вустам, що сяяли чарівними зубками, думка – величному чолу, пристрасність – ніздрям, завжди готовим заржати. Отже, любов, як її розуміють серед палючих пісків, у пустелі, бурхливо хвилювала це двадцятирічне серце, навперекір тринадцяти рокам цієї дитини Чорногорії, що їй, як і рідній сніговій верховині, ніколи не судилося прикраситися весняними квітами.

Спостережливі люди тепер зрозуміють, чому Пешіна, в якої пристрасть виходила з усіх пор, збуджувала в розпусниках приспану надуживаннями уяву; цілком так само у вас течуть слинки за столом при вигляді потворних фруктів, вкритих червоточинами й чорними плямами, та, як з досвіду знає кожен ласун, наділених від природи, під їх шкірою, цілком особливою соковитістю та ароматом. Чому грубий чорнороб Ніколя переслідував цю істоту, гідну поета, коли вся долина жаліла її за хворобливу потворність? Чому старий Рігу запалав юнацькою пристрастю до неї? Хто з двох був молодий, і хто старий? Чи був молодий селянин такий же пересичений, як і старий лихвар? Як злилися дві вікові крайності в одній спільній зловісній примсі? Чи подібна сила, що закінчується, до сили, яка щойно зародилася? Людська зіпсутість – прірва, яку охороняють сфінкси: вона майже завжди виникає і завершується під знаком запитання, що лишається без відповіді.

Тепер повинен бути зрозумілим вигук: "Piccina!..", що вирвався у графині, коли вона торік побачила на дорозі Женев’єву, вражену видовищем коляски й жінки в такому одязі, як пані де-Монкорне. Ця дівчина, майже недоносок, сповнена чорногорською енергією, покохала високого, вродливого, шляхетного начальника егської охорони, але так,

як уміють кохати діти її віку, коли вони кохають, тобто з несамовитістю дитячого бажання, з силою юнацтва, самовідданістю, яка породжує в справжніх незайманих дівчат божественно-поетичні настрої. Отже, Катрін торкнулася своїми грубими руками найчутливіших струн цієї арфи, натягнутих до останньої межі. Танцювати на очах у Мішо, піти на свято в Суланж, сяяти на святі, бути увічненою в пам’яті обожнюваного володаря!.. Які думки! Вкласти їх в оцю вогнедишну голівку, чи не означало кинути палаючі жарини у висушену серпневим сонцем солому?

– Ні, Катрін, – відповіла Пешіна, – я негарна, худорлява, моя доля – сидіти в своєму кутку і лишатися в дівках, самотньою на світі.

– Чоловіки люблять худючих, – заперечила Катрін. – Ти бачиш, яка я, – сказала вона, показуючи свої руки. – Я подобаюсь Годенові, а він же справжнє жабеня; я подобаюсь поганенькому Шарлеві, що їздить з графом; а молодий Люпен боїться мене. Я тобі повторюю: тільки невеличкі чоловіки кохають мене й кажуть у Віль-о-Фе або Суланжі, побачивши, як я йду: "Яка красуня-дівка!". Ну, а ти будеш подобатися красеням-чоловікам…

– Ах, Катрін, якби це було правдою! – захоплено вигукнула Пешіна.

– А як же це не правда, раз що Ніколя, перший красень на весь кантон, без пам’яті від тебе; він тільки тобою й маячить, він загубив розум, а його ж кохають усі дівчата. Він хлопець хоч куди!.. Якщо ти надягнеш біле вбрання й жовті стрічки, ти будеш першою красунею у Сокара на пречисту, перед найдобірнішою віль-о-фейською публікою. Ну, що ж, хочеш?.. Стривай, я жала траву тут для наших корів; у мене в пляшці зосталося трошки вареного вина, що мені дав сьогодні вранці Сокар, – сказала вона, вловлюючи в очах Пешіни нестямний вираз, знайомий кожній жінці.– Я дівчина добра, ми поділимо його… тобі здасться, що тебе кохають…

Під час цієї розмови Ніколя, обираючи для своїх кроків кущики трави, безшумно прокрався до стовбура великого дуба, недалеко від того горбка, де його сестра посадила Пешіну. Катрін, час від часу оглядаючись навколо, нарешті, помітила брата, пішовши по пляшку з вареним вином.

– На, починай, – сказала вона дівчинці.

– Як пече! – вигукнула Женев’єва, віддаючи пляшку, з якої зробила два ковтки.

– Дурна! Дивись, – відповіла Катрін, одразу спорожнюючи саморобну пляшку. – От як його треба пити! Просто сонячний промінь загорівся всередині!

– А я ж мала віднести молоко пані Гайяр!.. – вигукнула Пешіна. – Ніколя мене так налякав...

– Ти, значить, не любиш Ніколя?

– Ні,– відповіла Пешіна. – І чого він ганяється за мною? Чи мало тут податливих дівчат?

– А коли ти, дитинко, миліша йому за всіх дівчат у долині…

– Тоді мені його шкода… – сказала вона.

– Одразу видно, що ти його ще не знаєш… – заперечила Катрін.

Катрін Тонсар, кажучи цю огидну фразу, з блискавичною швидкістю схопила Пешіну за талію, перекинула її на траву, позбавила всякої змоги чинити опір, притиснувши до землі спиною, і міцно тримала її в цьому небезпечному положенні. Помітивши свого ненависного переслідувача,

дівчинка стала кричати на повні груди і, ударом ноги в живіт відкинула Ніколя кроків на п’ять; тоді вона, як акробат, перевернулася через голову з моторністю, яка обманула розрахунки Катрін, і скочила, щоб тікати. Катрін, не підводячись з землі, простягла руку і вхопила Пешіну за ногу, від чого дівчинка, розтягнувшись на весь зріст, вдарилася обличчям об землю. Це страшне падіння й зупинило несамовитий крик мужньої чорногорки. Ніколя, що, незважаючи на силу удару, трохи опам’ятався, знову підбіг до дівчинки й хотів схопити свою жертву. У цій небезпеці дівчинка, хоч і одурманена вином, схопила Ніколя за горло і стиснула його, наче залізними лещатами.

– Вона мене задушить! До мене, Катрін! – закричав Ніколя голосом, що ледве проходив крізь глотку.

Пешіна теж пронизливо кричала. Катрін спробувала була заглушити її крик, затиснувши долонею рота дитині, але та вкусила її до крові. Саме на цю мить Блонде, графиня і абат з’явилися на узліссі.

– Он пани з замку, – сказала Катрін, допомагаючи Женев’єві підвестися.

– Хочеш жити? – хрипким голосом сказав Ніколя Тонсар дитині.

– То що? – спитала Пешіна.

– Скажи їм, що ми гралися, і я тобі пробачу, – похмуро сказав Ніколя.

– Скажеш, суко?.. – повторила Катрін, кинувши на дівчинку погляд, ще страшніший, ніж смертельна загроза Ніколя.

– Гаразд, коли ви залишите мене в спокої,– відповіла дівчинка. – А потім, я тепер уже не виходитиму з дому без ножиць.

– Ти будеш мовчати, а то я скину тебе в Авону, – сказала їй люта Катрін.

– Ви просто потвори! – закричав кюре, – вас треба було б тут же заарештувати й віддати під суд…

– Ах, так! А ви що поробляєте у себе в вітальнях? – спитав Ніколя, кинувши на графиню і Блонде погляд, від якого обоє вони здригнулися. – Ви бавитесь там, чи що? Ну, так-от, ліс і поле – наш дім, не весь же час нам працювати, ми теж бавимось!.. Запитайте в сестри й Пешіни.

– Як же ви тоді б’єтесь, коли це ви так бавитесь? – вигукнув Блонде.

Ніколя кинув на Блонде погляд убивці.

– Кажи ж! – сказала Катрін, беручи Пешіну за руку над ліктем і стискуючи її аж до синців, – це ж правда, що ми гралися?..

– Так, пані, ми гралися, – сказала дівчинка, яка остаточно ослабла від напруження сил і тепер ледве трималася на ногах, наче близька до непритомності.

– Чуєте, пані,– нахабно сказала Катрін, кинувши на графиню один з тих поглядів жінки на жінку, що варті удару кинджала.

Вона взяла під руку брата, і обоє вони пішли геть, нітрохи не обманюючись щодо враження, яке вони справили на цих трьох панів. Ніколя двічі обернувся і двічі зустрівся поглядом з Блонде, який виміряв з голови до ніг високого мерзотника, п’яти футів і восьми дюймів на зріст, з яскравим кольором обличчя, з чорним волоссям у крутих кучерях, широкого в плечах, фізіономія якого, загалом досить приємна, показувала на губах і навколо рота риски, що свідчили про жорстокість, властиву сладострасникам і ледарям. Катрін з порочною кокетливістю похитувала своєю білою у синю смужку спідницею.

– Каїн і його дружина! – сказав Блонде абатові.

– Ви не уявляєте, до чого ви праві,– відповів кюре Бросет.

– Ах, пане кюре, що вони мені зроблять? – сказала Пешіна, коли брат і сестра досить відійшли, щоб не могли почути її голосу.

Сполотніла, мов її хустина, графиня була охоплена таким переляком, що не чула ні Блонде, ні кюре, ні Пешіни.

– Це примусить тікати з раю земного… – сказала вона, нарешті.– Але насамперед врятуймо цю дівчину з їхніх пазурів.

– Ви мали рацію, дівчинка – ціла поема, жива поема! – прошепотів графині Блонде.

У цю мить чорногорка була в тому стані, коли тіло й душа димлять, так би мовити, над згарищем гніву, який спричинив крайнє напруження усіх духовних і фізичних сил. Це – невимовне, найвище піднесення душі, що з’являється під тиском фанатизму, опору або перемоги, любові або мучеництва. Вийшовши в жовтому з коричневим в’язаному платті з комірцем, який вона звичайно плісувала сама, вставши рано-вранці, дівчинка ще не звернула уваги на безладдя свого плаття, забрудненого в землю, і пом’ятого комірця. Помітивши, що волосся в неї розтріпалося, вона шукала свого гребінця. У цю першу хвилину її зніяковіння Мішо, теж притягнутий криками, з’явився на місце дії. Побачивши свого бога, Пешіна знову знайшла всю свою енергію.

– Він мене навіть не торкнувся, пане Мішо! – вигукнула вона.

Цей вигук, а також погляд і рух, які були красномовним коментарем до нього, в одну мить відкрили Блонде і абатові в більшій мірі, ніж розповіла графині пані Мішо, пристрасть цієї дивовижної дівчинки до начальника охорони, що нічого не помічав.

– Підлота! – вигукнув Мішо.

І мимовільним, безсилим жестом, що зривається і в божевільних, і в мудреців, він погрозив кулаком Ніколя, висока постать якого ще майоріла на фоні лісу, куди він зайшов з сестрою.

– Отож, ви не гралися? – сказав абат Бросет, кидаючи гострий погляд на Пешіну.

– Не мучте її,– сказала графиня, – і ходімо додому.

Пешіна, хоч і зовсім розбита, почерпнула в своїй пристрасті досить сили на те, щоб іти: її обожнюваний владар дивився на неї! Графиня йшла слідом за Мішо однією із стежок, відомих тільки браконьєрам і лісникам, якою двоє не могло йти поруч, але яка виводила просто до Авонської брами.

– Мішо, – сказала графиня в глибині лісу, – треба знайти якийсь спосіб визволити край від цього злісного мерзотника, бо дівчинці, може, загрожує смерть.

– По-перше, – відповів Мішо, – Женев’єва не буде виходити з павільйону; моя дружина візьме до себе племінника Вателя, який зараз прибирає алеї в парку; його ми замінимо хлопцем, жінчиним земляком, бо в Еги можна брати на службу тільки цілком надійних людей. З Гуно і Корнвеном, старим чоловіком годувальниці, корови в нас будуть під наглядом, а Пешіна не виходитиме з дому без провідника.

– Я скажу чоловікові, щоб він відшкодував вам цю зайву витрату, – промовила графиня, – але це не визволяє нас від Ніколя. Як нам це зробити?

– Спосіб, і найпростіший, вже знайдено, – відповів Мішо. – Ніколя має цими днями призиватись; замість того, щоб клопотатися про його

звільнення, генерал, на протекцію якого розраховують Тонсари, має тільки вплинути на комісію, щоб його швидше було забрано.

– Я сама поїду, коли буде треба, – сказала графиня, – до свого кузена де-Кастерана, нашого префекта, але до того часу я не буду спокійна…

Ці слова було сказано вже наприкінці стежки, що виходила на круглий майданчик. Підійшовши до гребеня рову, графиня не могла вдержатися від вигуку; Мішо підбіг підтримати її, думаючи, що вона вкололася об який-небудь сучок, але здригнувся з видовища, яке постало перед його очима.

Марі і Бонебо, сидячи на схилі рову, здавалося, жваво розмовляли, а насправді заховалися тут підслухувати. Вони, напевно, кинули своє місце в лісі, зачувши наближення людей і впізнавши панські голоси.

Прослуживши шість років у кавалерії, Бонебо, рослий, сухорлявий парубок, кілька місяців тому повернувся в Конші з повною відставкою, яку він дістав за свою погану поведінку; він міг би попсувати найкращих солдатів своїм прикладом. Він носив вуса та борідку у вигляді коми, і ця особливість, у поєднанні з військовою виправкою, якої набирає кожний солдат у казармі, зробила з Бонебо предмет захоплення всіх дівчат у долині. Він по-військовому коротко підстригав волосся на потилиці, завивав їх на тім’ї, кокетливо зачісував скроні й хвацьки зсував свого кашкета набакир. Нарешті, проти селян, що мало не всі ходили в лахмітті, як Муш та Фуршон, він здавався розкішним у своїх нанкових штанах, високих чоботях і куценькій курточці. Усі ці речі, куплені вже після звільнення з служби, мали на собі сліди вибракування й життя на селі, але в авонського лева був і далеко кращий, святковий костюм. Жив він, скажімо одверто, щедротами своїх приятельок, але цього ледве вистачало на його розваги, випивки та всілякі витрати, що випливали з його постійних відвідувань "Кав’ярні миру".

Незважаючи на його кругле, плоске і з першого погляду досить приємне обличчя, у мерзотнику цьому було щось зловісне. Він був косоокий, тобто одне око в нього не встигало за рухами другого; він не косив, але не завжди дивився обома очима, коли запозичити в малярства один з його термінів. Ця, правда, незначна, хиба надавала його поглядові похмурого й неспокійного виразу, який цілком відповідав рухові на його лобі та в бровах, що виказував якусь підлість характеру та схильність до ниць бажань.

У підлоті, як і в мужності, є кілька видів. Бонебо, який бився б, як найвідважніший солдат, не міг встояти проти своїх вад і примх. Лінивий, немов ящірка, діяльний тільки тоді, коли йому щось подобалось, без ніякої делікатності, задиркуватий і в той же час низький, здатний на все, що завгодно, і необачний, цей розбивач тарілок і сердець, коли скористуватися з солдатського вислову, знав одну втіху – накоїти чогось поганого або зробити комусь капость. У сільській глушині такий характер править за такий самий поганий приклад, як і в полку. Бонебо теж, як Тонсар і як Фуршон, хотів добре пожити й не робити нічого. Отже, він зліпив собі план, користуючись слівцем з лексикону Вермішелі та Фуршона. Використовуючи свою зовнішність з дедалі більшим успіхом і зі змінним щастям – свої таланти в грі на більярді, він як завсідник "Кав’ярні миру" мріяв колись оженитися з мадмуазель Аглаєю Сокар, єдиною дочкою дядька Сокара, власника того закладу, що, зберігаючи пропорцію, був у Суланжі тим самим, чим "Ранелаг"[87] у Булонському лісі.

Зробити кар’єру лимонадника, стати антрепренером публічного танцювального залу – це добро здавалось насправді маршальським жезлом для цього нероби. Усі звички, все життя й весь характер були так огидно написані на обличчі цього гультяя найнижчого сорту, що графиня не могла втриматися від вигуку, помітивши цю парочку, яка справила на неї таке враження, як коли б вона побачила гадюк.

Марі, до нестями закохана в Бонебо, стала б для нього красти. Ці вуса, ця розв’язність базіки, цей фатуватий вигляд так само впливали на

її серце, як хода, постава й манери якого-небудь де-Марсе подобаються гарненькій парижанці. У кожної суспільної сфери свої смаки! Ревнива Марі відкидала Аморі, цього другого провінційного фата: вона хотіла стати пані Бонебо!

– О-го-го! Гей, ви там! О-го-го! Ідіть-но сюди! – гукали здалека Катрін і Ніколя, помітивши Марі й Бонебо.

Цей лункий вигук пролетів по лісу, наче заклик якихось дикунів.

Побачивши цих двох істот, Мішо затремтів, бо дуже шкодував, що сказав таке. Коли Бонебо й Марі Тонсар почули розмову, з цього не могло вийти нічого доброго. Ця обставина, на перший погляд дрібна, при тих ворожих стосунках, що існували між Егами й селянами, могла мати таке ж вирішальне значення, як під час битви перемогу або поразку вирішує струмочок, який легко перестрибує пастух і який зупиняє артилерію.

Галантно уклонившись графині, Бонебо з виглядом переможця взяв під руку Марі і урочисто відійшов.

– Це тутешній "серцевий ключ"... – пошепки сказав графині Мішо, користуючись солдатським словом, що означає донжуана. – Він дуже небезпечна людина. Коли він програв двадцять франків на більярді, його можна умовити вбити Рігу! Його принаджує злочин так само, як і насолоди.

– На сьогодні досить з мене, – сказала графиня, беручи під руку Еміля. – Ходімо додому, панове.

Вона сумно кивнула пані Мішо, бачачи, як Пешіна увійшла в павільйон. Сум Олімпії опанував і графиню.

– Як, пані,– сказав абат Бросет, – невже ж труднощі здійснення добрих справ відвернуть вас від спроби робити їх? От уже п’ять років, як я сплю на твердому ліжку, живу в будинку без меблів, правлю службу божу у відсутності віруючих, виголошую промови в відсутності слухачів, тягну посаду вікарія без ніяких допоміжних доходів і додатків до платні, живу на шістсот франків державної плати, нічого не просячи в монсеньйора і віддаючи третину на благодіяння… І все ж я не впадаю в розпач! Якби ви знали, що таке мої тутешні зими, ви зрозуміли б усе значення цього слова! Мене підтримує одна тільки думка: врятувати цю долину, знову завоювати її для бога! Справа не в нас, пані, а в майбутньому. Коли ми поставлені для того, щоб говорити бідним: "Умійте бути бідними!", тобто: "Терпіть, покоряйтеся й працюйте!", то багатим ми повинні сказати: "Вмійте бути багатими!", тобто: "Будьте розумні в благодійності, благочесні й гідні того становища, яке визначив вам бог!". Зрозумійте, пані, ви тільки хранителі влади, яку дає багатство, і коли ви не підкоритесь своїм обов’язкам, ви не передасте його своїм дітям, як самі його одержали! Ви грабуєте своє потомство. Коли ви будете дотримуватися егоїзму співачки, що, звичайно, своєю безтурботністю поклала початок тому лихові, розміри якого лякають вас, ви знову побачите ешафоти, на яких загинули ваші попередники за гріхи своїх батьків. Потай творити добро в якомусь глухому кутку землі, як Рігу, наприклад, творить зло!.. – от вона, дійова молитва, угодна богові!.. Якби тільки по троє людей в кожній громаді бажали б добра, Франція, наша прекрасна батьківщина, була б врятована від тієї безодні, в яку ми котимося, в яку нас штовхає релігійний індеферентизм до всього, що нас не стосується. Насамперед змініться самі, змініть свої звичаї, і тоді ви зміните свої закони…

Глибоко зворушена цим поривом справді католицької любові до ближнього, графиня все ж відповідала: "Подивимось!", фатальною відповіддю багатіїв, яка має в собі досить обіцянок, щоб звільнити їх від потреби розкривати свої гаманці, а надалі дозволити їм лишатися, склавши руки перед усяким нещастям, під тим приводом, що воно вже сталось.

Почувши це слово, абат Бросет поклонився пані де-Монкорне і пішов алеєю, що виходила просто до Бланжійської брами.

"Отож, бенкет Валтасара так і залишиться вічним символом останніх днів касти, олігархії, царювання! – сказав він собі, зробивши кроків десять. – Господи! Коли твоя свята воля – визволити бідноту, наче той нестримний потік, щоб перебудувати людське суспільство, тоді мені зрозуміло, чому ти лишаєш багатіїв при їх сліпоті!".

XII. Отак, шинок – це парламент простого люду

Своїми несамовитими вигуками стара Тонсарша притягла кількох людей із Бланжі, які поцікавилися дізнатися, що сталося в шинку; бо відстань між селом і шинком не більша за відстань між шинком і Бланжійською брамою. Одним із цих цікавих був якраз і старий Нізрон, дід Пешіни, який, віддзвонивши до другого Angelus, прямував обкопати кілька рядів виноградника на своєму останньому клаптику землі.

Цей зігнутий трудами старий виноградар, з блідим обличчям і срібним волоссям, який втілював у собі всю чесність громади, був у добу революції головою якобінського клубу у Віль-о-Фе і присяжним у революційному трибуналі округу. Жан-Франсуа Нізрон, вироблений з того ж дерева, що й апостоли, колись був портретом, завжди однаковим під усіма пензлями, того святого Петра, якому всі художники незмінно дають чотирикутний простолюдський лоб, густі природні кучері робітника, мускулатуру пролетаря, колір обличчя рибалки, здоровий ніс, напівглузливий рот, що підсміюється із нещастя, й, нарешті, загальну будову тіла силача, що рубає хмиз у сусідньому лісі на готування обіду в той час, як доктринери диспутують.

Такий був у сорок років, на початку революції, цей чоловік, твердий, як залізо, чистий, як золото. Захисник народних прав, він повірив у республіку, коли прогриміло це слово, може, ще колосальніше, ніж ідея. Він повірив у республіку Жан-Жака Руссо, у братерство людей, у

взаємний обмін найкращими почуттями, у визнання заслуг, у людську безсторонність, одне слово, в усе, що невеличкий простір округу, на зразок Спарти, робить можливим, а пропорції великої імперії роблять химерою. Він віддав своїм ідеям свою кров, пославши на захист кордонів свого єдиного сина; він зробив більше, він віддав їм свої майнові інтереси, останню жертву егоїзму. Племінник і єдиний спадкоємець бланжійського кюре, цей всемогутній сільський народний трибун міг би відібрати спадщину красуні Арсени, гарненької служниці небіжчика; але він вшанував волю заповідача й примирився зі злиднями, що прийшли до нього так само швидко, як падіння – до його Республіки.

Ніколи жодна копійка, жодна прутинка, що належали комусь іншому, не потрапили в руки цього чистого душею республіканця, який зробив би Республіку прийнятною, коли б міг бути їй зразком. Він відмовився купувати національні маєтки: він не визнавав за Республікою права на конфіскацію. У відповідь на вимоги Комітету громадського порятунку він хотів, щоб доблесть громадян зробила для своєї батьківщини ті чудеса, які шулери влади хотіли робити з допомогою золота. Цей античний муж прилюдно викривав Гобертена-батька в його таємних зрадах, його потураннях та злодійствах. Він дорікав доброчесному Мушону, народному представникові, уся доброчесність в якого попросту зводилася до нездібності, як і в стількох людей, які, сповнені по горло найвеличезнішими політичними можливостями, що їх коли-небудь надавала нація своїм обранцям, одне слово, озброєні силою цілого народу, не вилучили з неї стільки величі, скільки зумів її знайти Рішельє в слабкості короля. Через усе це громадянин Нізрон став докором для занадто багатьох людей. Бідолаху скоро поховали під лавиною забуття з такими страшними словами: "Він нічим невдоволений!", словами тих, хто нажився під час заворушення.

Цей новий "селянин з Дунаю" повернувся під свою покрівлю в Бланжі, побачив, як одна по одній руйнувались його надії, подивився, як його Республіка закінчилася в обозах імператора, і остаточно впав у злидні на очах у Рігу, який лицемірно зумів довести його до них. Знаєте, чому? Жан-Франсуа Нізрон ніколи не хотів нічого прийняти від Рігу. Ці

неодноразові відмови дали зрозуміти власникові спадщини, як глибоко зневажав його племінник кюре. Ця холодна зневага увінчалась тією страшною загрозою щодо онучки, про яку абат Бросет розповів графині.

Старий створив собі власну історію дванадцяти років французької Республіки, сповнену тільки самими грандіозними подіями, що зробили цю героїчну добу невмирущою. Огидні вчинки, масові вбивства, грабунки цей чесний чоловік волів не помічати; він завжди захоплювався подвигами, самопожертвою, самовідданістю матросів "Месника", грошовими внесками на вівтар батьківщини, патріотичним поривом прикордонного населення і продовжував жити своїми мріями, заколисуючи себе ними.

Революція мала багатьох поетів, схожих на старого Нізрона, які творили свої поеми або всередині країни, або в арміях, потай або проти сонця, подвигами, похованими в хмарах урагану, подібно до того, як за часів Імперії поранені, забуті на полі бою, вигукували, вмираючи: "Хай живе імператор!". Ця велич переважно властива Франції. Абат Бросет поважав ці нешкідливі переконання. Старий же простодушно прив’язався до кюре за одну тільки фразу, сказану священиком: "Справжня республіка в євангелії". Старий республіканець носив хрест, одягався у півчервоне-півчорне вбрання, був у церкві поважний та серйозний і існував з потрійних обов’язків, які поклав на нього абат Бросет, бажаючи підтримати цю чудесну людину не так для того, щоб дати їй жити, як для того, щоб не дати їй вмерти з голоду.

Цей стариган, бланжійськцй Арістід, розмовляв небагато, як і всі шляхетні жертви омани, що кутаються в мантію покірливості долі, але ніколи не проминав нагоди таврувати зло; селяни боялися його, як злодії бояться поліції. Він не бував і шести разів на рік у "Великих-ГУ-синіх", хоч його там завжди зустрічали з пошаною. Старий проклинав відсутність любові до ближнього у багатіїв, їх егоїзм обурював його, і це ніби пов’язувало його з селянами. Через це про нього й казали: "Дядько Нізрон не любить багатіїв, він – з наших".

Як вінець громадянської доблесті, це бездоганне життя здобуло по всій долині слова: "Наш чесний дядько Нізрон, нема людини, справедливішої за нього". Часто обираний третейським суддею у різних спірних справах, він уособлював чудесний образ сільського старійшини.

Цей старий, винятково охайний, хоч і вбогий, завжди носив штани до колін, товсті суконні панчохи, підбиті залізом черевики, сюртук так званого французького крою з великими ґудзиками, який ще зберігають старі селяни, і крислатий фетровий капелюх; але в будні на ньому був одяг з синього сукна, до того вкритого латками, що він скидався на килим. Гордість людини, що почувала себе вільною і гідною цієї свободи, надавала його обличчю, його ході якоїсь шляхетності: одне слово, він носив одяг, а не лахміття!

– Ну, що у вас тут скоїлося надзвичайного, бабусю? Я вас чув з дзвініці,– спитав він.

Старому розповіли про випадок з Вателем, говорячи всі разом, за сільським звичаєм.

– Якщо ви не рубали дерева, Ватель неправий; а коли ви дерево зрубали, то зробили два погані вчинки, – сказав дядько Нізрон.

– Випийте-но скляночку вина, – сказав Тонсар, подаючи старому повну склянку вина.

– Ну що ж, пішли? – спитав Вермішель судового виконавця.

– Так. Обійдемося без дядька Фуршона, захопимо коншського помічника мера, – відповів Брюне. – Іди вперед, а я маю ще передати в замок один документ: дядько Рігу виграв свій другий процес, я оголошу вирок.

І пан Брюне, підживившись двома чарками горілки, знову сів на свою сіру кобилу, спочатку розпрощавшись з дядьком Нізроном, бо всі в долині поважали цього старого.

Ніяка наука, навіть статистика, не може дати поняття про більш ніж телеграфічну швидкість, з якою поширюються новини на селі, і про те, як вони передаються крізь ті пустельні простори, подібні до степів, що існують ще у Франції на сором нашим адміністраторам і капіталістам. Сучасна історія знає, як найславетніший банкір, загнавши своїх коней між Ватерлоо і Парижем (усім відомо, навіщо! – він придбав усе, що втратив імператор: владу), випередив фатальну звістку лише на кілька годин. Отже, за годину після сутички між старою Тонсар і Вателем у "Великих-ГУ-синіх" зібралося ще кілька завсідників.

Першим прийшов Курткюїс, в якому ви ледве впізнали б веселого лісника, червонощокого ледаря, якому дружина варила вранці каву з молоком, як було видно з викладу попередніх подій. Постарілий, схудлий, змарнілий, він давав усім страшний, ні для кого не повчальний, приклад.

– Він хотів стрибнути вище голови, – відповідали тим, хто висловлював співчуття колишньому сторожеві, обвинувачуючи Рігу. – Він хотів стати поміщиком!

Дійсно, Курткюїс, купуючи маєток Башльрі, мріяв пройти в поміщики і не раз цим вихвалявся. А тепер його жінка нишпорила, збираючи гній! І вона, і Курткюїс підводилися до світу, копали свій багато угноєний город, знімали з нього по кілька врожаїв, і все ж грошей вистачало тільки на сплату процентів Рігу по остачі боргу. Дочка їх, що служила в Оссері, присилала їм свою платню, але, незважаючи на стільки зусиль, незважаючи на цю підтримку, вони після внеску платежу зоставалися без мідного ліарда в кишені. Пані Курткюїс, яка колись дозволяла собі час від часу пляшку вареного вина з грінками, тепер не пила нічого, крім води. Курткюїс звичайно не наважувався заглянути в "Великі-ГУ-сині", побоюючись лишити там три су. Позбувшись своєї влади, він позбувся й безплатного частування в шинку і кричав, як усі дурні люди, про

невдячність. Нарешті, як мало не в усіх селян, вражених демоном власництва, у нього в міру збільшення роботи зменшувалося харчування.

– Курткюїс набудував занадто багато стін, – казали ті, хто заздрив його становищу. – Перед тим, як паркани ставити, треба було стати хазяїном.

Старий обробив і угноїв три арпани землі, куплені в Рігу; сад, прилеглий до будинку, вже починав давати плоди, і він побоювався, як би його не відняли! Одягнутий, немов Фуршон, він, що колись носив черевики й мисливські гетри, ходив тепер у сабо і обвинувачував власників Егів, які були причиною його злиднів. Ця гризота надавала маленькому товстунові з колись сміхотливим обличчям похмурого й тупого вигляду, що робило його схожим на хворого, підточуваного якоюсь отрутою або хронічною недугою.

– Що це з вами, пане Курткюїс? Чи вам, може, підрізав хтось язичка? – спитав Тонсар, бачачи, що старий мовчить у відповідь на розповідь про битву, яка тільки що сталась.

– А було б шкода, – сказала Тонсарша. – Він не має чого скаржитися на повитуху, яка підрізала йому язичка; вона зробила добру операцію.

– Примерзне бовкало, коли тільки й думаєш, як би його покінчити з паном Рігу, – сумно відповів цей постарілий старий.

– Ет! – сказала стара Тонсар, – у вас гарненька дочка, сімнадцяти років; коли вона має розум, ви легко погодитесь із цим старим джиґуном…

– Ми її послали в Оссер, до матері пана Маріота, от уже два роки, щоб охороняти її від усякого нещастя, – сказав він. – Краще з голоду подохну, ніж…

– Ну й дурень! – вигукнув Тонсар. – Гляньте-но на моїх дочок, чи повмирали вони? А коли хто не скаже, що вони чисті, як ті ікони, тому доведеться мати справу з моєю рушницею.

– Тяжко дійти до цього! – вигукнув Курткюїс, хитаючи головою. – Нехай уже мені краще заплатять за постріл в одного із цих армінаків…

– А далеко краще врятувати свого батька, ніж труситися над своєю чеснотою, – заперечив шинкар.

Тонсар відчув легкий удар, яким дядько Нізрон торкнувся його плеча.

– Негаразд ти кажеш! – сказав старий. – Батько – храни тель честі в своїй родині. Отакою своєю поведінкою ви накликаєте на нас загальну зневагу; через вас і обвинувачують народ, що він не заслуговує свободи! Народ має давати багатіям приклад громадянської доблесті й честі. А ви продаєтесь Рігу за золото, ви всі, скільки вас є! Коли дочок своїх не віддаєте йому, то віддаєте свою честь! Це погано!

– Погляньте-но, до чого дійшов Курткюїс! – сказав Тонсар.

– Поглянь, до чого дійшов я! – відповів дід Нізрон. – Я сплю спокійно, і голок у мене в подушці нема.

– Хай собі каже, Тонсар, – голосно прошепотіла йому на вухо його жінка, – ти ж добре знаєш, що це пунктик бідного дідуся.

В цей час Бонебо, Марі й Катрін з братом з’явились у роздратуванні, початок якому поклала невдача Ніколя, а повідомлення про план, задуманий Мішо, остаточно завершило. Отже, увійшовши в батьків шинок, Ніколя пустив люту лайку на адресу подружжя Мішо та мешканців замку.

– От і жнива! Ну, та я звідси не піду, не прикуривши своєї люльки об їхні скирти! – вигукнув він, дужо вдаряючи кулаком по столу, до якого присів.

– Не треба так брехати на людях, – сказав йому Годен, вказуючи на діда Нізрона.

– Коли він балакатиме, я зверну йому шию, як тому курчаті,– відповіла Катрін. – Пожив він своє, цей старий лепетень! Кажуть – доброчесний. Просто така в нього вдача, і все.

Дивовижне й цікаве видовище являли всі ці витягнуті голови, усі ці люди, скупчені в халупі, на дверях якої вартувала стара Тонсар, щоб забезпечити відвідувачам таємницю їх розмов.

Із усіх цих облич – у Годена, залицяльника Катрін, може, було найстрашніше, хоч воно й менше за всі інші впадало в вічі. Годен, скнара без золота, найлютіший з усіх скнар, бо перед тим, хто сидить на своїх грошах, чи не треба поставити того, хто шукає їх? Один дивиться в себе, другий з страшною пильністю дивиться вперед; Годен подав би вам тип найпоширеніших селянських облич.

Цей чорнороб, маленький чоловічок, звільнений від військової служби, як не придатний для неї за зростом, худий з природи, і схудлий від роботи та безглуздого удержування, від якого гинуть на селі несамовиті працівники на зразок Курткюїса, мав обличчя розміром з кулачок, освітлене парою жовтих з зеленими прожилками та коричневими цяточками очей, де жадоба наживи доходила до хтивості, але без жаги, бо бажання, що колись клекотіло, тепер застигло, наче лава. Шкіра в нього була натягнута на скронях, темних, як у мумії. Його ріденька борідка пробивалася крізь зморшки, немов стерня на борознах. Годен ніколи не пітнів, усі соки його розсмоктувалися в організмі. Його волосаті, криві, нервові й невтомні руки, здавалося, були зроблені з старого дерева. Хоч йому не минуло й двадцяти семи років, виднілося вже сиве

волосся в його чорній шевелюрі з червоним відблиском. Він носив блузу, в розрізі якої чорніла сорочка грубого полотна, яку він, мабуть, не знімав понад місяць і сам прав у Туні. Його дерев’яні черевики були залатані старим залізом. Тканину його штанів не можна було визначити під безліччю підштопок та латок. Нарешті, голова його була вкрита найжахливішим кашкетом, безперечно підібраним у Віль-о-Фе на смітнику якогось заможного дому.

Досить прозірливий, щоб правильно оцінити шанси на багатство, скриті в Катрін, – він хотів стати наступником Тонсара по "Великих-ГУ-синіх"; отже він використовував усю свою хитрість і всі свої здібності, щоб привабити дівчину; він обіцяв їй багатство й таку ж необмежену свободу, якою користувалась Тонсарша; він обіцяв, нарешті, своєму майбутньому тестеві величезний прибуток з його шинку у п’ятсот франків щороку, аж до остаточної сплати боргу, який розраховував сплатити векселями, маючи про це особливу розмову з паном Брюне. Ковальський підмайстер за основною професією, цей карлик працював у каретника, коли в того бувало багато роботи; звичайно ж він наймався на важку, але добре оплачувану поденщину. Хоч у нього було близько тисячі восьмисот франків, покладених у Гобертена, про що ніхто в окрузі не мав і підозри, він жив, як справжній жебрак, наймаючи комірку на горищі у свого хазяїна й підбираючи колоски в жнива. Він носив зашиту в поясі своїх святкових штанів розписку Гобертена, яка щороку поновлювалась і зростала в своїй сумі завдяки нараховуванню процентів і новим заощадженням.

– Ну, й начхати мені на це! – вигукнув Ніколя, відповідаючи на обережне зауваження Годена. – Коли вже треба, щоб я був солдатом, хай краще висівки в кошику вип’ють мою кров одразу, ніж отак віддавати її краплинку по краплинці… Зате я визволю наш край від одного з армінаків, яких сам диявол випустив на нас…

І він розповів про змову, нібито вигадану проти нього Мішо.

– Де ж ти хочеш, щоб Франція брала своїх солдатів?.. – сказав натхненно сивий старий, підводячися з місця і стаючи перед Ніколя серед глибокого мовчання, що настало після цієї страшноїзагрози.

– Відслужиш свій строк і повернешся, – сказав Бонебо, покручуючи вуса.

Бачачи, що тут зібралися всі найгірші негідники краю, старий Нізрон похитав головою і вийшов із шинку, раніше заплативши пані Тонсар один ліар за випиту склянку вина. Коли чесний чоловік виніс свої кроки на сходи, рух вдоволення, який пробіг в оцих зборах п’яниць, сказав би тому, хто б його побачив, що всі ці люди здихалися живого докору власного сумління.

– Ну, що ж ти про всі ці діла скажеш, гей, ти, Куцане? – спитав Водуайє, який щойно прийшов і якому Тонсар встиг розповісти про випадок з Вателем.

Курткюїс, якому мало не всі давали це насмішкувате прізвисько, цмокнув язиком об піднебіння, ставлячи свою склянку на стіл.

– Ватель помилився, – відповів він. – На материному місці я б роздряпав собі боки, ліг би в ліжко, прикинувся б хворим, насів би на Оббивальника та його сторожа й зажадав би з них двадцять екю на лікування. Пан Саркюс присудить…

– В усякому разі Оббивальник заплатив би, щоб не було зайвих розмов, – зауважив Годен.

Колишній польовий сторож Водуайє, людина п’яти футів і шести дюймів на зріст, з побитим віспою обличчям, запалим ротом і випнутою нижньою щелепою, мовчав з виглядом сумніву.

– Ну, – спитав Тонсар, приваблений шістдесятьма франками, – чого ти закопилився, йолопе ти? Матір мою побито на двадцять екю, чому ж їх не здерти при такій нагоді! Галасу ми наробимо на триста франків, а пан Гурдон може сміливо заявити їм там, в Егах, що в матері вивихнуто стегно.

– Можна й насправді його вивихнути, – зауважила шинкарка, – в Парижі так роблять.

– Я занадто багато чув про королівських чиновників, щоб повірити, що справа піде так, як вам хочеться, – сказав, нарешті, Водуайє, який часто допомагав суддям і колишньому жандармові Судрі.– Поки йдеться про Суланж, ще як-не-як; пан Судрі тут представник влади, а він не дуже прихильний до Оббивальника. Але Оббивальник і Ватель, коли, ви на них нападете, будуть захищатися всіма способами й скажуть: "Жінка винна, в неї було дерево, інакше вона дала б оглянути свою в’язку ще на дорозі, а не тікала б; коли з нею сталося нещастя, хай скаржиться тільки на свій злочин". Ні, це справа непевна.

– А хіба поміщик оборонявся, коли я його притиснув? – сказав Курткюїс. – Він мені сплатив.

– Коли хочете, я піду в Суланж, – сказав Бонебо, – і пораджуся з секретарем суду паном Гурдоном; ви сьогодні ж ввечері знатимете, чи пахне тут смаженим.

– Тобі б тільки вигадати який-небудь привід, аби покрутитися навколо цієї товстої гиндички, Сокарової дочки, – відповіла йому Марі Тонсар, так плеснувши його по плечу, що аж у грудях у нього загуло.

У цей час зачувся куплет бургундської різдвяної пісеньки:

А скоро він дістав нагоду,

Як чудо сотворив

І на весіллі просту воду

Мадерою зробив.

Усі впізнали голос дядька Фуршона, якому цей куплет безперечно припав до вподоби, а Муш підспівував йому дискантом,

– Ну, й нализалися ж вони! – гукнула стара Тонсар своїй невістці.– Твій батько червоний, як пічка, а хлопця хитає, як лозу.

– Привіт! – вигукнув старий. – Багато тут усякої погані набралося!.. Привіт! – сказав він своїй внучці, спіймавши її в обіймах Бонебо. – "Привіт тобі, займана Маріє, сатана з тобою, проклята ти в жонах" і так далі… Привіт чесній компанії! Приструнчили вас! Можете розпрощатися із своїми снопами! Є новини. Казав же я вам, що поміщик вас із світу зживе. Ну, от він вас і пошмагає законом!.. От що значить боротися з панами! Пани наробили стільки законів, що мають їх на всяку нагоду.

Шановний оратор раптом страшенно гикнув, від чого його думки набрали іншого напряму.

– Якби Вермішель був тут, я дихнув би йому просто в пику, він мав би тоді уявлення, що таке алікантське вино! Ну, й вино! Якби я не був бургундцем, я б хотів бути іспанцем! Божественне вино! Напевно, папа цим самим вином справляє обідню! Ну й винище! Я знов молодий!.. Слухай, Куцане, якби твоя жінка була тут… я б її знайшов молодою! Куди там нашому вареному до іспанського!.. Варт зробити революцію заради того тільки, щоб потрусити льохи!..

– Яка ж новина, татусю? – спитав Тонсар.

– Годі з вас жнив: Оббивальник заборонить вам збирати колоски.

– Заборонить збирати колоски!.. – закричали відвідувачі шинку в один голос з перевагою пронизливих нот чотирьох жінок.

– Так, – сказав Муш, – він привезе постанову, оголосить її через Груазона, розклеїть по кантону, і тільки тим, хто матиме посвідки про бідність, можна буде збирати колоски.

– І гарненько зрозумійте ще те, – сказав Фуршон, – що хапальники з чужих громад не будуть допущені.

– Отак! Отак! – сказав Бонебо. – Ні моя мати, ні я, ні твоя мати, Годен, не зможемо тут збирати колоски? Оце так жарти начальства! Я їм дуже набрид!.. От! Чи не з пекла виліз цей генерал-мер!..

– Ну, а ти, Годен, як і раніш, збиратимеш колоски? – спитав Тонсар підмайстра каретника, який розмовляв дуже зблизька з Катрін.

– В мене нічого нема, я бідняк, – відповів той. – Я буду вимагати собі посвідки.

– Отже, що батькові дано за видру, моє маляточко? – говорила вродлива шинкарка Мушеві.

Хоч і знемагаючи від трудного травлення, з поглядом, затуманеним від двох пляшок вина, Муш, сидячи на колінах у Тонсарші, схилив голову на шию тітці й ухильно прошепотів їй на вухо:

– Не знаю, але в нього є золото!.. Коли ви беретеся цілий місяць годувати мене досхочу, я, може, й розшукаю його тайничок. Є в нього одна така місцинка.

– У батька є золото!.. – сказала Тонсарша на вухо чоловікові, що панував своїм голосом над загальним шумом від палкої суперечки, в якій взяли участь всі відвідувачі.

– Цить! Груазон! – вигукнула стара.

У шинку одразу настала глибока тиша. Коли Груазон був уже досить далеко, стара Тонсар подала знак, і знову почалася суперечка у питанні, чи збирати, як раніш, колоски без усяких посвідок про бідність.

– А все ж доведеться вам підкоритися, – сказав дядько Фуршон, – бо Оббивальник поїхав до префекта просити в нього солдатів на підтримування порядку. Вас переб’ють, як тих собак… Ми й насправді собаки!.. – прокричав старий, намагаючись перебороти неповороткість, якою скувало йому язик іспанське вино.

Ця друга заява Фуршона, хоч яка безглузда вона була, нагнала на присутніх задумливість: їм вірилося, що уряд здатен без жалю їх перебити.

– Такі ж заколоти були біля Тулузи, де я стояв у гарнізоні,– сказав Бонебо, – ми пішли вперед: селян порубали, поарештовували… Ну ж і сміху було, як вони пробували боротися з військами! Десятьох засуджено на каторгу, одинадцятьох – в тюрму; розправилися з ними, чого там!.. Солдат солдатом і лишиться, а ви всі шпаки, вас можна порубати, й край!

– Ну, – сказав Тонсар, – чого ж ви всі сполошилися, наче стадо козенят? Що можна відняти в моєї матері або в моїх дочок?.. Посадять у в’язницю?.. Що ж, посидимо і в в’язниці. Оббивальникові всієї округи в тюрму не засадити. До того ж, вони далеко краще годуються на королівські гроші, ніж у себе дома, арештанти оті, та й взимку їм тепліше.

– Усі ви дурні! – промичав дядечко Фуршон. – Краще потрошку обсмоктувати пана, ніж прямо нападати на нього! Однаково вас всіх замотають! Коли каторга вам мила, тоді справа інша. Там, правда, менше роботи, ніж на полі, а зате – неволя.

– А може, – сказав Водуайє, який виявився одним з найщиріших порадників, – буде краще, щоб хтось із нас не пошкодував своєї шкури й визволив наш край від цього лютого звіра, що зробив собі нору біля Авонської брами…

– Покінчити Мішо?.. – сказав Ніколя. – На це я піду.

– У цьому замало пуття, – вимовив Фуршон. – Це нам, дітки мої, занадто дорого обійдеться. Нам найкраще прибіднюватися, галасувати, що голодуємо: пани з Егів схочуть нам допомогти, і ви на цій справі матимете більше, як на збиранні колосків.

– Усі ви жалюгідні кротолови! – вигукнув Тонсар. – Хай справа дійде до сутички з судом і військами, не зашлють же цілий край на каторгу, а потім ми знайдемо і в Віль-о-Фе і серед давніх панів людей, готових за нас заступитися.

– Це дійсно так, – сказав Курткюїс. – Це ж тільки один Оббивальник скаржиться на нас; пани де-Суланж, де-Ронкероль та інші задоволені! Здумати тільки, що, якби цей кірасир був хоробрішим та дав себе вбити разом з іншими, я б і тепер так само щасливо жив біля своєї Авонської брами, де він мені все перевернув догори дном, так що й нічого не впізнати.

– Ні, війська не пошлють заради якогось одного мерзотника-пана, що посварився з цілим краєм! – сказав Годен. – Це його провина! Він хоче тут все перемішати, всіх повалити; уряд йому скаже: зась!

– Уряд інакше й не каже, він зобов’язаний так казати, наш бідний уряд, – сказав Фуршон, зненацька охоплений ніжністю до уряду. – Мені шкода його, отой бідний уряд… Нещасний він, без копійки за душею, як і ми… А це ж безглуздо для уряду, який сам робить гроші. Ах, якби я був урядом!

– Але, – вигукнув Курткюїс, – мені казали у Віль-о-Фе, що пан де-Ронкероль говорив у Зборах про наші права.

– Це писано в газетині пана Рігу, – сказав Водуайє, що умів, як колишній польовий сторож, читати й писати, – я сам читав…

Незважаючи на свої вдавані ніжності, старий Фуршон, як багато простих людей, що в них здібності загострювалися від сп’яніння, стежив зірким оком і чуйним вухом за цією суперечкою, якій надавали особливої цікавості окремі розмови по кутках. Раптом він, підвівшись, виступив на середину кімнати.

– Послухайте старого, він п’яний, – сказав Тонсар, – у нього тепер дві хитрості: і своя, і вина…

– Ще й іспанського!.. Це вже буде три, – перервав його Фуршон, вибухаючи сміхом фавна. – Дітки мої, не треба бити просто в лоб, ви на це занадто слабкі; візміться-но за цю справу хитренько!.. Вдавайте мертвих, лежіть, як ті собаки. Маленька пані вже досить налякана, ну, незабаром усе прийде до мети, вона поїде звідси, а Оббивальник помчить за нею, бо це його пристрасть. От план. Але, щоб прискорити їх від’їзд, моя порада – відняти від них їхнього порадника, їхню головну силу, нашого шпигуна, нашу мавпу.

– Кого ж це?

– Ет, це клятий кюре, – сказав Тонсар, – виловлювач гріхів, який хоче годувати нас причасними облатками…

– Так, то правда! – вигукнув Водуайє.– Ми були щасливі без кюре. Треба покінчити з цим богоїдом, от де наш ворог!

– Шмаркач, – продовжував Фуршон, наділяючи абата Бросета прізвиськом, яким той був зобов’язаний своєму кволому виглядові,– міг

би, мабуть, спокуситися якою-небудь бестією в спідниці, бо він занадто додержується вже всіх постів. А ми зчинили б такий галас, якби він спіймався на гарячому, що єпископ мусив би його перекинути в інше місце. От коли зрадів би по-диявольськи наш добряк Рігу… Якби Курткюїсова дочка погодилася розлучитися із своєю оссерською пані,– вона, при її красі, та ще вдавши святошу, могла б врятувати вітчизну. Раз-два, і все!

– А чому б тобі не взятися за цю справу? – шепнув Годен Катрін. – Тобі дали б цілий кошик золотих, щоб замазати скандал, і ти одразу ж стала б тутешньою хазяйкою…

– Чи будемо ми збирати колоски, чи не будемо? – сказав Бонебо. – Мені ж начхати на вашого абата. Я з Коншів, а в нас там нема попа, щоб ворушити наше сумління своїм бубонцем.

– Стривайте, – запропонував Водуайє,– треба сходити розпитати старого Рігу, який знається на законах, чи може Оббивальник заборонити нам збирати колоски; і він нам скаже, чи є в нас на це право. Коли ж Оббивальник робить за законом, тоді доведеться, як сказав наш старий, піти на хитрощі…

– Без крові не обійдеться, – похмуро сказав, підводячись, Ніколя, випивши цілу пляшку вина, яке весь час підливала Катрін, щоб перешкодити йому говорити. – Коли ви мене послухаєтесь, ми покінчимо з Мішо! Але всі ви трухлятина й погань!

– Тільки вже не я! – вигукнув Бонебо. – Якби я знав, що ви притримаєте свої язики, я б взявся послати на той світ Оббивальника!.. От була б втіха всадити йому сливу в пузо! За одним разом помстився б я всій смердючій офіцерні!

– Так, так, – вигукнув Жан-Луї Тонсар, який почасти вважався за сина Гобертена; він тільки недавно зайшов у шинок слідом за дядьком Фуршоном.

Цей хлопець, що кілька місяців залицявся до гарненької служниці Рігу, успадкував від свого батька вміння підстригання живоплотів та грабових алей і всякого іншого підстригання. Буваючи в заможних домах, він розмовляв з хазяями й прислугою, набирався від них думок, які зробили з нього, людини з сімейними здібностями, пройдисвіта. І справді, далі можна буде побачити, що, звернувши свої погляди на служницю Рігу, Жан-Луї цілком виправдував добру думку про його прозірливість.

– Ну, що ти маєш, пророче? – сказав шинкар синові.

– Я скажу, що ви граєте на руку нашим буржуа, – заявив Жан-Луї.– Полякати власників Егів, щоб утвердити за собою свої права, – це добре, але виганяти їх звідси й примушувати продати Еги, як хочуть усі буржуа з долини, – це проти наших інтересів. Якщо ви сприятимете поділові великих маєтків, звідки ж візьмуться володіння на продаж під час майбутньої революції? Ви б тоді мали землю за безцінь, як одержав її Рігу; коли ж ви її сунете в горлянку нашим буржуа, буржуа вам вихаркнуть її назад дуже виснаженою й за високу ціну; ви працюватимете на них, як усі, хто тепер працює на Рігу. Гляньте-но на Курткюїса!..

Цей виступ був занадто глибоко політичним, щоб дійти до розуму п’яних людей, які всі, крім Курткюїса, збирали гроші, щоб мати свою частку в егському пирозі. Отже, Жан-Луї дали змогу базікати, продовжуючи, як і в палаті депутатів, свої приватні розмови.

– Ну й гаразд, будете машинами для Рігу! – вигукнув Фуршон, який один зрозумів свого внука.

У цей час повз шинок проходив егський мельник Ланглюме; красуня Тонсарша гукнула на нього.

– Чи правда, пане помічник мера, – сказала вона, – що нам заборонять збирати колоски?

Ланглюме, маленький веселий чоловічок, з білим від борошна обличчям, одягнутий у сіробіле сукно, піднявся східцями, і селяни одразу ж набрали серйозного вигляду.

– Як вам сказати, діти мої, і так, і ні! Біднота збиратиме, але вжиті заходи підуть вам на користь...

– Як це так? – спитав Годен.

– Але ж коли всім чужим біднякам буде заборонено збиратися сюди, – відповів мельник, примружуючи очі на нормандський лад, – та вам самим ніхто не перешкодить піти по інших місцях, якщо тільки всі інші мери не зроблять так само, яке бланжійський.

– Отож, це правда? – загрозливо сказав Тонсар.

– Ну, а я, – сказав Бонебо, надягаючи набакир свого кашкета й помахуючи горіховим прутиком, – піду в Конші попередити друзів.

І ловелас долини пішов, насвистуючи солдатську пісеньку:

Ти ж знаєш гвардійських гусарів,

Чи знаєш ти їхню сурму?

– Поглянь-но, Марі, якою це дивною стежкою вирушив у Конші твій дружок! – гукрула внучці стара Тонсар.

– Він пішов до Аглаї! – сказала Марі, кинувшись до дверей. – Треба мені хоч раз як слід задати цій качці!

– Слухай-но, Водуайє,– звернувся Тонсар до колишнього польового сторожа, – піди до дядька Рігу: ми будемо знати, що робити; він наш оракул, а слина його нам нічого не коштуватиме.

– Знову дурість! – тихенько вигукнув Жан-Луї.– Він усіх продасть. Анет добре мені казала, що його небезпечніше слухатися, ніж самого чорта.

– Раджу вам бути розумними, – додав Ланглюме, – бо генерал поїхав у префектуру з приводу ваших неподобств, і Сібіле казав, що він честю присягався дійти до Парижа, до хранителя печаті, до короля, до всієї лавочки, якщо треба буде, щоб впоратися зі своїми селянами.

– Його селянами! – закричали навколо.

– Оце так! Ми, виходить, вже не собі належимо?

На це запитання Тонсара Водуайє вийшов, прямуючи до колишнього мера.

Ланглюме, теж виходячи, обернувся на східцях і відповів:

– Стадо нероб, хіба в вас є прибутки, що хочете бути собі хазяїнами?..

Хоч і сказане жартома, це глибоке зауваження присутні зрозуміли приблизно так само, як коні розуміють удар батога.

– Ач який! Самі хазяїни!.. А скажи-но, синку, після твоєї ранкової справи тобі, мабуть, не мій кларнет сунуть у руки між великим пальцем та чотирма іншими… – сказав Фуршон до Ніколя.

– Не чіпляйся до нього, а то він може так нам’яти тобі черево, що ти все вино назад віддаси! – грубо відрізала Катрін своєму дідові.

XIII. Сільський лихвар

З погляду стратегічного Рігу займав у Бланжі таке ж становище, як на війні передовий пост: він стежив за Егами, і стежив добре! Поліція ніколи не матиме таких шпигунів, які служать ненависті.

При появі генерала в Егах Рігу, безперечно, мав на нього деякі розрахунки, – що їх розладнав шлюб Монкорне з однією з Труавіль, – бо він, здається, хотів покровительствувати цьому великому землевласникові. Наміри його були такі очевидні, що Гобертен вважав за потрібне ввести його в пайку, залучивши до змови, задуманої проти Егів. Перед тим, як погодитися на цю частку і на певну роль у змові, Рігу, за власним його виразом, побажав притиснути генерала до стіни.

Коли графиня вже оселилася в Егах, у парадне подвір’я замку одного дня в’їхав маленький плетений візок, пофарбований на зелене. Пан мер у супроводі своєї дружини виліз із візка і пройшов садовим ґанком. У вікні Рігу помітив графиню. Цілком віддана єпископові, релігії й абатові Бросету, який поспішив випередити свого ворога, графиня звеліла через Франсуа передати, що "пані нема дома".

Ця зухвалість, гідна поміщиці, народженої в Росії, примусила бенедиктинця пожовтіти. Якби графиня поцікавилася глянути на людину, про яку кюре говорив: "Це навіки проклятий, він, щоб відсвіжитися, занурюється в несправедливість, наче в ванну", – вона, може, не наважилася б покласти між мером і замком ту холодну і обдуману ненависть, яку плекали ліберали до роялістів, до того ж подвоєну збуджуючим сусідством села, де спомин про рану самолюбству весь час роз’ятрюється.

Кілька подробиць про цю людину та її характер будуть мати те значення, що, висвітлюючи її участь у змові, яка у двох її спільників мала назву "великої справи", змалюють, крім того, надзвичайно цікавий тип – тип сільського жителя, властивий тільки Франції і ще не зачеплений жодним пензлем. До того ж – в цій людині ніщо не позбавлене для нас інтересу; ні її дім, ні те, як вона розпалює вогонь у каміні, ні її манера їсти, її звички, її думки – усе якнайбільше послужить для історії цієї долини. Нарешті, цей ренегат розкриє нам користь демократії, бо одночасно є і теорією її і практикою, її альфою і омегою, її найвищим досягненням.

Ви, може, пригадаєте кількох великих майстрів скупості, уже змальованих у кількох попередніх "Сценах"? По-перше, провінційного скупця, дядька Гранде із Сомюра, наділеного скупістю, як тигр – лютістю; далі дисконтера Гобсека, єзуїта в бога золота, який мав насолоду від самої могутності і смакував сльози нещастя, джерело якого він добре знав; далі, барона Нюсінжена, що підносив грошові шахрайства на рівень політичних ідей. Нарешті, ви, безперечно, пам’ятаєте портрет дрібного домашнього скнарства, старого Гошона з Іссудена, й іншого скупця за родинною спадковістю, – маленького ла-Бодре з Сансера? Так ось, людські почуття, особливо скупість, відзначаються такими різноманітними відтінками в різних верствах нашого суспільства, що лишався ще один вид скупця на полицях анатомічного театру вивчення людських характерів. Лишався Рігу – скупець-егоїст, тобто сповнений ніжності до власного добробуту, черствий і холодний до інших, – одне слово, церковний скряга, чернець, який був ченцем, щоб витискувати сік з лимону, що зветься життєвим добробутом, і повернувся в мир, щоб хапати громадські гроші. Пояснімо насамперед незмінне щастя, яке він знаходив під власною покрівлею.

Селище Бланжі, тобто шістдесят будинків, описані Блонде в його листі до Натана, розкинулося на височині, по лівому березі Туни. З огляду на те, що при кожному будиночку є свій сад, село це чарівно мальовниче. Кілька будинків зійшли до самої води. На вершині цієї просторої височини стоїть церква, а поруч з нею – колишній будинок священика і, як по багатьох селах, з боку вівтаря, до неї прилягало кладовище.

Блюзнір Рігу не проминув купити цей священицький будинок, колись поставлений доброю католичкою, мадмуазель Шуень, на спеціально придбаній для цього ділянці землі. Сад в уступах, звідки відкривався краєвид на землі Бланжі, Суланжа й Серне, розташовані між двома панськими парками, відокремлював колишній будинок священика від церкви. З другого боку будинку лежали луки, які купив останній бланжійський кюре незадовго до смерті, а тепер обніс муром недовірливий Рігу.

Мер відмовився повернути будинок за його початковим призначенням, а тому громада була вимушена купити селянську хату поруч з церквою; довелося потратити п’ять тисяч франків на розширення та ремонт цієї хати і на влаштування невеличкого садка, що мав спільну стіну з ризницею, через що, як і раніше, встановився безпосередній зв’язок між священицьким будинком і церквою.

Ці два будинки, поставлені на одній прямій лінії з церквою, з якою вони здавалися зв’язаними своїми садками, вікнами виходили на земельну ділянку, обсаджену деревами, яка тим успішніш виконувала роль бланжійського майдану, що проти нового священицького житла граф поставив громадський будинок, призначений для приміщення канцелярії мера, квартири польового сторожа і тієї школи братів "Християнської доктрини", відкриття якої так даремно домагався абат Бросет. Отже, будинки колишнього бенедиктинця і молодого священика не тільки прилягали до церкви, зв’язані або роз’єднані нею, а й спостерігали один за одним. До того ж, усе село шпигувало за абатом Бросетом. Головна вулиця, починаючись біля Туни, звивисто піднімалася до церкви. Виноградники, селянські сади, маленький гайок вінчали цей бланжійський пагорб.

Будинок Рігу, найкрасивіший на селі, був споруджений з характерного для Бургундії великого булижника, вмазаного в густий розчин жовтого вапна, сміливо вигладженого на всю широчінь лопаткою муляра, що створювало трохи хвилясту поверхню, крізь яку де-не-де виглядав переважно чорний булижник. Облямівка чистого вапна, без

будь-якої домішки каменю, створювала навколо кожного вікна обрамування, яке час помалював тонкими примхливими тріщинками, як на старих стелях. Грубо збиті віконниці були вкриті тривкою зеленою фарбою. Низькорослий мох з’єднував одну з одною шиферні дошки на даху. Це був найтиповіший бургундський будинок; подорожні бачать тисячами подібні, проїжджаючи цією частиною Франції.

Невеличкі двері вели в коридор, з половини якого починалися дерев’яні сходи. При вході в нижній поверх видно було двері у велику залу в три вікна, що дивилися на майдан. Кухня, розташована під сходами, виходила вікнами на старанно бруковане подвір’я з брамою на вулицю. Такий був нижній поверх.

У другому поверсі було три кімнати, а над ними маленьке приміщення на горищі.

Дров’яний і каретний хліви, а також стайня під прямим кутом прилягали до кухні. Над цими легкими будовами було влаштовано сіновал, комору на фрукти і кімнату для прислуги.

Пташня, корівня й повітка для свиней були звернуті фасадом до будинку.

Сад, площею приблизно в арпан, обнесений стіною, був типовим садом кюре, тобто повним шпалерних і фруктових дерев, виткого винограду, з доріжками, посипаними піском та обсадженими низькими деревцями, і квадратними грядами городини, удобреними кінським гноєм.

Вище до будинку прилягала друга обсаджена деревами ділянка, обнесена живоплотом, достатня, щоб дві корови могли знайти корм в усяку пору року.

Всередині будинку зал, обшитий деревом заввишки по лікоть, був обклеєний старими шпалерами. Горіхові меблі, потемнілі від старості й оббиті ручною вишивкою, гармоніювали з дерев’яною обшивкою стін і дерев’яною ж підлогою. На стелі виступали три пофарбовані сволоки, а проміжки між ними були підшиті дошками. Камін горіхового дерева з дзеркалом над ним у якійсь чудернацькій рамі не мав ніяких прикрас, крім двох мідних яєць на мармурових підставках; яйця ці рознімалися навпіл, і перевернута верхня половина являла розетку підсвічника.

Ці двокінцеві підсвічники, оздоблені ланцюжками, винахід часів Людовіка XV, тепер трапляються досить рідко. Біля стіни, проти вікон, на зеленій із золотом тумбочці, стояв звичайний, але чудовий годинник. Завіскам, що порипували на залізних прутиках, було років із п’ятдесят; їх бавовняна тканина в клітку, схожа з матрацною обшивкою, де чергувалося рожеве з білим, мала індійське походження. Буфет і обідній стіл доповнювали цю обстановку, яка, до речі, утримувалась у винятковій чистоті.

Біля каміну стояло величезне крісло, спеціальне сидіння Рігу. У кутку, над маленькою конторкою, що правила йому за письмовий стіл, висів на найпростішому цвяшку камінний міх, – джерело добробуту Рігу.

Із цього стислого опису, стиль якого суперничає з оголошенням про продаж майна, легко здогадатися, що обстановка двох кімнат, які належали панові й пані Рігу, мала зводитися лише до найпотрібнішого; але було б помилкою думати, що ця нечисленність могла виключити добротність речей. Наприклад, найвимогливіша чепуруха прекрасно відчула б себе у ліжку Рігу, з прекрасними тюфяками, з простиралами з тонкого полотна, з периною, яку колись купила благочесна богомолка для якогось абата, і з дебелими завісками, що були надійним захистом від найменшого вітерця. Таке ж було все, як побачимо далі.

Цей скнара насамперед привів свою дружину, яка не вміла ні читати, ні писати, ні рахувати, до цілковитої слухняності. Від управительства в небіжчика ця бідна істота скінчила служницею свого чоловіка, варила й

прала йому з найменшою лише допомогою дуже гарненької дівчини, на ім’я Анет, дев’ятнадцяти років віком, яка так само підкорялась Рігу, як і її пані, і одержувала тридцять франків на рік.

Висока, сухорлява й худа пані Рігу, жінка з жовтим обличчям і червоними плямами на вилицях, з головою, незмінно пов’язаною фуляровою хусткою, у тій самій спідниці цілий рік, не виходила з дому на дві години в місяць і всю діяльність свою присвячувала тим дрібним турботам, які захоплюють служницю, віддану обслуговуваному домові. Найпрозірливіший спостерігач не знайшов би в ній і слідів тієї розкішної талії, рубенсівської свіжості, пишної гладкості, чудесних зубів і дівочих очей, які колись привернули на юну дівчину увагу кюре Нізрона. Єдині пологи, які привели на світ її дочку, пані Судрі-молодшу, вкрали її зуби, спричинили випадіння вій, потьмянили очі і згубили колір обличчя. Здавалося, що перст божий покарав коханку священика. Як і всі багаті сільські хазяйки, вона втішалася видовищем своїх шаф, набитих шовковими вбраннями, почасти тільки скроєними, почасти ж пошитими і ні разу не надягнутими; мереживами, коштовними речами, що служили їй тільки на те, щоб збуджувати гріх заздрощів і мрії про її найшвидшу смерть у молоденьких служниць Рігу. Це була одна з тих істот, напівжінок, напівтварин, які народжуються, щоб жити інстинктами. При безкорисливості колишьої красуні Арсени заповіт покійного кюре Нізрона на її користь був би незрозумілим без однієї ні цікавої пригоди, яка викликала його і яку слід розповісти у повчання багатотисячному племені спадкоємців.

Дружина старого пономаря, пані Нізрон, осипала знаками уваги дядька свого чоловіка, бо спадщина, яку чекали від сімдесятидворічного діда і яка оцінювалася у сорок тисяч ліврів, мала дати родині єдиного спадкоємця матеріальний добробут, нетерпляче очікуваного покійною пані Нізрон, в якої, крім сина, була ще маленька дочка, чудова дівчинка, жартівлива, невинна, із тих створінь, які, може, тому такі досконалі, що їм не судилося довго жити, бо вона вмерла чотирнадцяти років від блідої немочі, як звуть у народі недокрів’я. Мандрівний вогник священицького будинку, ця дитина йшла до двоюрідного діда, наче додому до себе,

вона там робила погоду; дівчинка дуже любила Арсену, гарненьку служницю, яку її дід дістав змогу взяти до себе у 1789 році, коли перші бурі революції внесли певну вільність у життя духовенства. Арсена, племінниця старої економки кюре, була покликана на зміну їй, бо, почуваючи наближення смерті, старенька мадмуазель Пішар, безперечно, хотіла передати свої права красуні Арсені.

У 1791 році, в той самий час, коли кюре Нізрон дав у себе притулок панотцеві Рігу і братові Жану, маленька Нізрон дозвовила собі дуже невинний жарт. Бавлячися з Арсеною та іншими дівчатами в гру, яка полягає в тому, щоб по черзі ховати якусь річ, яку всі інші шукають, а той, хто ховав, вигукує: "Гаряче!" або "Холодно!", залежно від того, чи наближаються до схованої речі, чи відходять від неї,– маленька Женев’єва надумалась заховати камінний міх із зала в ліжко Арсени. Міх не знайшли; гра закінчилась. Женев’єва, заведена додому своєю матір’ю, забула повісити міх на цвяшок. Арсена і її тітка шукали міх Цілий тиждень, а потім його перестали шукати, обходячись без нього; старий кюре роздував вогонь сарбаканом[88], що був зроблений у ті часи, коли сарбакани були у великій моді, і безперечно належав якомусь придворному Генріха III. Нарешті, якось увечері, за місяць до своєї смерті, економка після обіду, на якому були абат Мушон, родина Нізронів і кюре із Суланжа, знову зняла плач Ієремії з приводу зниклого міха, не маючи змоги пояснити його зникнення.

– Як! Та він вже два тижні в ліжку Арсени, – сказала маленька Нізрон, вибухаючи сміхом. – Якби ця ледарка колись поправляла своє ліжко, вона б його знайшла…

У 1791 році з такого приводу всі могли вибухнути сміхом; але після цього сміху настало найглибше мовчання.

– Тут нема нічого смішного, – сказала економка. – Відтоді, як я захворіла, Арсена ночує біля мого ліжка.

Незважаючи на це пояснення, кюре Нізрон кинув на пані Нізрон та її чоловіка нищівний погляд священика, який запідозрив змову. Економка вмерла. Панотець Рігу зумів так спритно використати ненависть кюре, що абат Нізрон позбавив спадщини Франсуа Нізрона на користь Арсени Пішар.

У 1823 році Рігу завжди користувався, з почуття вдячності, сарбаканом для роздування вогню, не знімаючи міх з його цвяшка.

Пані Нізрон, яка шалено любила дочку, не пережила її: мати й дитина вмерли у 1794 році. Після смерті кюре громадянин Рігу сам взявся за справи Арсени, одружившися з нею.

Колишній послушник абатства, прив’язаний до Рігу, як собака до свого хазяїна, перетворився одночасно на конюха, садівника, скотаря, лакея і управителя цього сладострасного Гарпагона[89] Арсена Рігу, видана в 1821 році заміж без посагу за місцевого прокурора, своєю зовнішністю трохи нагадувала вульгарну красу матері й мала потайний характер батька.

Тепер, у віці шістдесяти семи років, Рігу ні разу не хворів і ніщо, здавалося, не загрожувало цьому здоров’ю, насправді нахабному. Високого на зріст, сухого, з очима, оточеними темними колами й майже чорними повіками, ви, коли він уранці давав змогу побачити свою зморшкувату, червону й пупирчасту шию, тим сміливіше могли б порівняти з кондором, що його дуже довгий, прищипнутий біля кінчика ніс своїм кривавим забарвленням ще збільшував цю подібність. Його майже лиса голова привела б у жах знавців френології опуклістю своєї потилиці – ознакою деспотичної волі. Сіруваті очі, майже закриті кволими плівками повік, були наче призначені для лицемірства. Два пасма волосся невизначеного кольору й такі ріденькі, що не ховали шкіри, розвівалися над широкими й високими вухами без закраїни, – риса, що вказує на жорстокість по лінії тільки моралі, коли не становить ознаку божевілля. Дуже великий рот з тонкими губами своїми, спущеними кутиками, загнутими у вигляді якихось ком, де стікали соки чи пінилася

слина, коли він їв або розмовляв, – виказував невтомного їдця і запеклого п’яницю. Геліогабал мав бути саме таким.

Його незмінний костюм складався з довгого синього сюртука з коміром військового крою, з чорного галстука, штанів і широкого жилета чорного сукна, його черевики на товстій підошві були споряджені цвяхами зовні, а зсередини – короткими шкарпетками, які зимовими вечорами в’язала йому дружина. Анет і її пані в’язали й панчохи для пана.

Рігу був на ім’я Грегуар. Друзі його ніяк не хотіли відмовитися від різних каламбурів, які дозволяла початкова буква Г його імені, хоч, внаслідок надмірного користування, вони за тридцять років дуже зносились. Його найчастіше вітали "Грігу" (Г. Рігу), тобто скнара.

Хоч цей начерк і змальовує характер Рігу, ніхто ніколи не уявить, до чого, при цілковитій відсутності опору і в повній самоті, колишній бенедиктинець підніс мистецтво егоїзму, уміння добре пожити й сластолюбність в усіх її видах. Насамперед, він завжди обідав сам, причому йому прислужували його дружина і Анет, які самі обідали, разом з Жаном, після нього, на кухні, поки він перетравлював свій обід і просипав свій хміль, проглядаючи новини.

На селі не знають назв газет, вони всі звуться новинами.

Обід, як і сніданок та вечеря, завжди складався з найсмачніших страв і був приготовлений з тим знанням справи, що відрізняє економок кюре між усіх інших куховарок. Пані Рігу двічі на тиждень власноручно збивала масло. Вершки входили, як складова частина, в усі соуси. Городина збиралася так, щоб прямо з грядок попасти в каструлю. Звикши їсти зелень та городину, які пережили своє друге проростання, виставлені проти сонця в заразі вулиць, у бродильному середовищі крамниць, обприскувані фруктівниками, які надають їм таким способом лише найбільш обманливої свіжості,– парижани не знають дуже тонкої

чарівності, яку містять у собі ці продукти, що їм природа дала минущі, але могутні властивості, коли їх їсти, так би мовити, "живцем".

Суланжський м’ясник доставляв тільки найкраще м’ясо, побоюючись втратити такого покупця, як грізний Рігу. Вирощена вдома птиця повинна була мати виняткову делікатність смаку.

Ця, доведена до святенності, дбайливість охоплювала всі речі, призначені служити Рігу. Коли туфлі цього витонченого телеміта[90] були з грубої шкіри, то високоякісна ягняча шкірка йшла на їх підкладку. Коли він носив сюртук з товстого сукна, то тільки тому, що воно не торкалося тіла, бо сорочка його, випрана й вигладжена вдома, була виткана найумілішими пальцями Фрісландії. Його дружина, Анет і Жан пили місцеве вино, вино, яке Рігу лишав із свого врожаю; але в його особистому льосі, повному, як бельгійський льох, найдобірніші бургундські вина стояли поруч з бордоськими, шампанськими, русійонськими, ронськими й іспанськими винами, купленими за десять років уперед і розлитими в пляшки братом Жаном. Привезені з островів лікери мали своє походження від мадам Анфу[91]; лихвар запасся ними до кінця днів своїх під час продажу якогось бургундського замку.

Рігу їв і пив не гірше за Людовіка XIV, як відомо, одного з найбільших відомих ласунів, і це відкриває значність витрат на більш ніж сластолюбне життя. Обережний і скритний у своїй потайній марнотратності, він торгувався за кожну дрібницю, як уміє торгуватися тільки духовенство. Замість незліченних заходів обережності, щоб уникнути обману при купівлі, хитрий чернець лишав у себе зразок товару і вимагав підписати угоду; а коли його вина або припаси одержувалися з іншого місця, він застерігав, що при найменшій ваді відмовиться прийняти товар.

Жан, завідувач фруктового саду, навчився зберігати найкращі сорти фруктів, відомих у департаменті. Рігу на Великдень їв яблука, груші, а іноді й виноград.

Ніколи жодний пророк, здатний зійти за бога, не знав такої сліпої покори, як Рігу в найменших своїх примхах. Рух його густих чорних брів кидав його дружину, Анет і Жана у смертельний трепет; він міцно тримав у руках цих трьох рабів безліччю дрібних обов’язків, що обплітали їх, наче ланцюгами. Щохвилини ці нещасні почували себе під гнітом якоїсь обов’язкової роботи, або догляду хазяїна; вони під кінець дійшли до того, що знаходили певну чарівність у цих безперервних роботах; вони більше не нудьгували. Усі троє мали благополуччя цієї людини за єдиний і головний зміст своїх завдань.

З 1795 року Анет була десятою гарненькою служницею, взятою Рігу, який похвалявся дістатися до домовини на перекладних із молоденьких дівчат. Прийшовши до нього в шістнадцять років, Анет у дев’ятнадцять років мала одержати розрахунок. Кожна із цих служниць, дуже старанно вибраних в Оссері, Кламсі й Морвані, приваблювалась обіцянкою прекрасного майбутнього; але пані Рігу вперто жила! І завжди, через три роки, якась сутичка, викликана зухвалістю служниці щодо бідної пані, незмінно закінчувалась її звільненням.

Анет, справжній досконалий витвір витонченої краси, дотепна, пікантна, цілком заслуговувала герцогської корони. У неї був і розум; Рігу нічого не знав про її зв’язки з Жаном-Луї Тонсаром, і це вказувало на його захоплення цією гарненькою дівчиною, єдиною, якій її честолюбність підказала лестощі як засіб для засліплення цієї рисі.

Цей Людовік XV без престолу не задовольнявся однією гарненькою Анет. Притискуючи селян заставними на землі, куплені ними понад їх кошти, він обернув на свій сераль всю долину від Суланжа і на п’ять льє далі за Конші в напрямі до Ля-Брі, розплачуючись лише відстрочуванням позовів за минущі скарби, які поглинають багатство стількох стариків.

Це блаженне життя, що дорівнювало життю відкупщика Буре, не коштувало йому майже нічого. З допомогою своїх білих негрів Рігу рубав ліс, обробляв землю, збирав свої дрова, сіно, хліб. Для селянина його праця – річ незначна, особливо проти обіцяного йому відстрочення

платежу. Рігу, роблячи невеликі накидки за відстрочення на кілька місяців, притискував своїх боржників, вимагаючи від них різних послуг, справжньої панщини, на яку вони йшли, думаючи, що нічого не платять, бо не виймали грошей з кишені. Так Рігу іноді виплачувалося набагато більше за основну суму боргу. Глибокодумний, як чернець, мовчазний, як бенедиктинець-літописець, хитрий, як священик, скритний, як усякий скнара, ніколи не виходячи за межі права, – цей чоловік був би Тіверієм у Римі, герцогом Рішельє за Людовіка XIII, був би Фуше, якби мав честолюбність піти в Конвент; але він мав розум стати Лукуллом без пишноти, сладострасним скнарою. Щоб чим-небудь заповнити свій розум, він широко віддавався безмежній ненависті. Він робив усякі неприємності генералові графу де-Монкорне. Селян він примушував рухатися з допомогою невидимих ниток, смикання яких розважало його, наче партія в шахи, де пішаки жили, де скакали коні, де сурмили такі, як Фуршон, слони, де проти сонця сяяли схожі на тури феодальні башти, а королева підступно робила шах королю. Щодня, підвівшися з ліжка, Рігу із свого вікна бачив пихаті покрівлі Егського замку, димарі його павільйонів, його чудесні брами й говорив собі: "Усе це впаде! Я висушу ці струмки, я вирубаю ці тінисті гаї". У нього була велика і маленька жертва. Обдумуючи руйнування замку, ренегат плекав мрію вбити дрібними шпильковими уколами абата Бросета.

Щоб закінчити портрет цього колишнього ченця, досить сказати, що він ходив до церкви, шкодуючи про живучість своєї дружини і одверто висловлюючи бажання примиритися з церквою, тільки стане вдівцем. Він шанобливо вклонявся при зустрічах з абатом Бросетом і м’яко розмовляв з ним, ніколи не виходячи з себе. Взагалі всі люди, що належать до церкви або вийшли з її лона, мають терпіння комахи: вони зобов’язані йому додержуванням зовнішньої пристойності, освітою, якої вже двадцять років так не вистачає величезній більшості французів, навіть тим, хто вважає себе добре вихованим. Усі ченці, які були вигнані революцією з монастирів і пішли на цивільне поприще, своєю стриманістю й спокоєм довели ту перевагу, якої надає духовна дисципліна синам церкви, навіть тим, хто кидає її лоно.

Ще в 1792 році, ознайомившись із справою про заповіт, Гобертен зумів виміряти усю хитрість, яку ховало жовчне обличчя спритного лицеміра; отже, він зробив його своїм кумом, причастившися разом з ним у капищі золотого тельця. З часу заснування "Банкірського дому Леклерка" він порадив Рігу вкласти туди п’ятдесят тисяч франків, давши на них свою гарантію. Рігу став тим впливовішим вкладником, що дав своєму капіталові збільшуватися завдяки ростові процентів. В описувану пору частка участі Рігу у торговельному домі ще становила сто тисяч франків, хоч він у 1816 році взяв близько ста вісімдесяти тисяч, щоб вкласти їх у державні облігації, маючи з них сімнадцять тисяч франків прибутку. Люпен знав за Рігу сто п’ятдесят тисяч франків, розданих невеликими сумами під заставу значних маєтків. Цілком явно Рігу мав у землях приблизно чотирнадцять тисяч франків прибутку чистими грішми. Отже, загалом виходило у Рігу явних прибутків приблизно сорок тисяч франків. Що ж до всього його багатства, то це був х, який жодними правилами пропорції не можна було визначити цілком так само, як один тільки чорт знав справи, що він їх робив разом з Ланглюме.

Цей страшний лихвар, який гадав прожити ще двадцять років, придумав для своїх операцій цілком тверді правила. Він нічого не позичав селянинові, якщо той не купував хоч би трьох гектарів землі і не вносив принаймні половину вартості. Видно, що Рігу добре збагнув хибу законів про відчуження земель у застосуванні їх до дрібних земельних ділянок і ту небезпеку, якою загрожує державній казні і приватній власності надмірне подрібнення земельних маєтків. Переслідуйте-но селянина, який захопив у вас борозну, коли їх у нього всього п’ять! Далекозорість приватного інтересу завжди випередить на двадцять п’ять років далекозорість збориська законодавців. Який урок для країни! Закон завжди виходить з видатного розуму геніальної людини, а не дев’ятисот голів, що, хоч би які вони були великі, негайно звужуються в своєму обсязі, ледве зіллються в юрбу. Дійсно, чи не містить у собі правило Рігу шуканого принципу того закону, який поклав би край безглуздю земельної власності, доведеної до половин, третин, чвертей, десятих частин центіара[92], як в аржантейській громаді, де налічується тридцять тисяч окремих ділянок?

Подібні операції потребували наявності саме такого широкого кумівства, яке тяжіло над цим округом. До того ж, Рігу давав Люпенові приблизно третину всіх актів, які щороку робилися в його конторі, а тому мав у суланжському нотаріусі відданого кума. Отже, цей шахрай міг приписувати в договір про позику, при укладенні якого завжди була присутня дружина боржника, коли він був одружений, і всю суму незаконних процентів. Селянин, у захопленні від того, що йому доведеться платити не більше, як п’ять процентів річних до кінця строку позички, завжди розраховував покінчити з нею шаленою працею і угноюванням землі, що тільки збільшувало цінність застави для Рігу.

Звідси й ідуть обманливі казки, породжені тим, що дурні економісти звуть дрібним землеробством, результат політичної помилки, з якої ми мусимо віддавати французькі гроші Німеччині на купівлю там коней, бо наша країна вже більше їх не вирощує,– помилки, яка так зменшить у нас продукцію рогатої худоби, що м’ясо незабаром стане цілком неприступним не тільки для простого люду, а й для дрібної буржуазії. (Див. "Сільський священик".)

Чимало поту проливалося, отож, між Коншами і Віль-о-Фе на Рігу, якого всі поважали, тоді як робота, дорого оплачувана генералом, єдиним, хто вливав гроші в місцевий край, коштувала йому проклять і ненависті, на які приречені багатії. Хіба такі факти не лишаться нез’ясованими без погляду, кинутого на медіократію? Фуршон мав рацію: буржуазія посіла місце дворянства. Дрібні власники, тип яких був представлений Курткюїсом, були кріпаками Тіверія Авонеької долини так само, як у Парижі промисловці без капіталу – наймити великих банків.

Судрі наслідував приклад Рігу на просторі від Суланжа на п’ять льє за Віль-о-Фе. Ці два лихварі поділили округ.

Гобертен, який мав поле для своїх хижацьких схильностей у вищих сферах, не тільки не конкурував із своїми спільниками, а й перешкоджав віль-о-фейським капіталам ставати на цей плодоносний шлях. Можна

здогадатися тепер, який вплив цей тріумвірат Рігу, Судрі й Гобертена мав під час виборів на виборців, добробут яких цілком залежав від їх ласки.

Ненависть, розум і гроші – такий був страшний трикутник, яким визначався найближчий ворог Егів, що невтомно стежив за генералом і був у повсякчасних зносинах з шістдесятьма або вісімдесятьма дрібними землевласниками, родичами або свояками селян, які боялися цього ворога, як бояться кредитора.

Рігу стояв вище за Тонсара; один жив з крадіжок натурою, другий жирів з узаконених грабежів. Обоє любили добре пожити, – то була однакова натура під двома виглядами: одна природна, друга ж – відшліфована монастирським вихованням.

Коли Водуйає вийшов з "Великих-ГУ-синіх", щоб порадитися з колишнім мером, було близько четвертої. В цю годину Рігу обідав.

Бачачи, що хвіртку замкнено, Водуайє заглянув понад завіски й вигукнув:

– Пане Рігу, це я, Водуайє…

Із брами вийшов Жан і через хвилину впустив Водуайє, кажучи йому:

– Пройди в сад; у пана гості.

Цими "гістьми" був Сібіле, який під приводом потреби домовитися щодо вироку суду, щойно оголошеного Брюне, розмовляв з Рігу про зовсім інші речі. Він застав лихваря за закінченням десерту.

На квадратному столі, який виблискував білою скатертю, бо, не дуже дбаючи про працю своєї дружини та Анет, Рігу вимагав щодня міняти білизну, управитель побачив плоску чашку суниць, абрикоси, персики, винні ягоди, мигдаль, – достаток усіх плодів цієї пори року, сервірованих

у білих фарфорових тарілках, на виноградному листі, мало не так само кокетливо, як в Егах.

Побачивши Сібіле, Рігу попросив його замкнути засувки внутрішніх дверей, прироблені на кожних дверях як для того, щоб охороняти від холоду, так і для того, щоб заглушати звуки, і запитав управителя, яка це невідкладна справа примусила його прийти серед білого дня, тоді як вони могли цілком спокійно поговорити про все вночі.

– Справа в тому, що Оббивальник обіцявся поїхати в Париж до хранителя печаті; він може наробити вам багато неприємностей, вимагати звільнення вашого зятя, віль-о-фейських суддів і голови, особливо, як прочитає вирок, щойно винесений на вашу користь. Він обурений, він хитрий, у нього в особі абата Бросета є порадник, здатний помірятися з вами та з Гобертеном… Священики мають такий вплив… Монсеньйор єпископ дуже любить абата Бросета. Пані графиня сказала, що хоче побачитися зі своїм кузеном префектом, графом де-Кастераном, з приводу Ніколя. Мішо починає остаточно розбиратися в нашій грі.

– Ти боїшся, – тихо сказав лихвар, кидаючи на Сібіле погляд, який через підозру, що охопила його, втратив свою звичайну тьмяність і став страшним. – Ти приміряєш, чи не вигідніш тобі перейти на бік пана графа де-Монкорне?

– Я не дуже виразно бачу, де ж я візьму, коли ви поділите Еги, ті чотири тисячі франків, які я щороку чесно відкладаю уже протягом п’яти років, – одверто сказав Сібіле. – Пан Гобертен мені в свій час понадавав якнайкращих обіцянок; наближається розв’язка, буде напевне бійка: одна справа обіцяти, а друга – виконати свою обіцянку після перемоги.

– Я з ним поговорю, – спокійно відповів Рігу. – А поки, от що б я відповів, якби оправа мене обходила: "Уже п’ять років, як ти приносиш панові Рігу щороку по чотири тисячі франків, і ця славна людина дає тобі сім з половиною процентів, що становить сьогодні двадцять сім тисяч

франків на твоєму рахунку завдяки наростанню процентів; але, через те, що є угода з приватними підписами між тобою і Рігу, то егський управитель буде звільнений у той самий день, коли абат Бросет покладе вказану угоду перед очі Оббивальника, особливо після анонімного листа, що з’ясує йому твою двоїсту роль. Отже, тобі краще полювати разом з нами, не вимагаючи собі заздалегідь шматка здобичі, тим більше, що пан Рігу, зовсім не зобов’язаний за законом платити тобі по сім з половиною процентів і нараховувати проценти на проценти, міг би зробити реальну пропозицію про уплату тобі тільки номінальної суми – двадцяти тисяч франків; і перед тим, як ти дочекаєшся помацати їх своїми руками, твою справу, продовжену тяганиною, буде ще розглядати віль-о-фейський суд. Поводячися з розумом, ти після того, як пан Рігу стане власником твого егського павільйону, зможеш пустити в оборот твої тридцять тисяч франків разом з іншими тридцятьма тисячами, які тобі міг би довірити Рігу, а це було б тим вигідніш тобі, що селяни накинуться на поділені ділянками егські землі, наче гайвороння на падло". От що міг би тобі сказати пан Гобертен; я ж не маю чого розмовляти з тобою, це мене зовсім не обходить... Гобертен і я маємо підставу бути невдоволеними цим сином народу, який б’є рідного батька, і ми здійснимо свою думку. Може, друг Гобертен і має в тобі потребу, я ж не потребую нікого, бо всі мені віддані. Ну, а щодо хранителя печаті, то їх же досить часто змінюють, тоді як ми завжди лишаємося тут.

– Ну, одне слово, ви сповіщені,– сказав Сібіле, почуваючи себе побитим, наче осел.

– Сповіщений про що? – лукаво спитав Рігу.

– Про наміри Оббивальника, – покірно відповів управитель. – Він помчав у префектуру, вкрай оскаженілий.

– Нехай собі мчить! Якби пани Монкорне не ламали коліс, що стали б робити каретники?

– Я принесу вам сьогодні тисячу екю на одинадцяту годину ввечері…– сказав Сібіле. – Але вам, далебі, слід би трохи просунути мої справи, відступивши мені кілька ваших прострочених застав… з тих, що дали б мені змогу одержати дві-три гарні ділянки землі…

– В мене є застава Курткюїса, та я сам не хочу його чіпати, бо він найкращий стрілець у департаменті; коли ж я передам її тобі, ти зробиш вигляд, що притискуєш цього бідняка в інтересах Оббивальника, отже ми вбили б двох зайців одразу; Курткюїс буде здатний на все, побачивши себе нижче за Фуршона. Він остаточно вимотався на своїй Башльрі; він добре угноїв землю, обсадив усю огорожу саду шпалерами. Ця садибка коштує чотири тисячі франків; граф охоче дасть їх тобі за три арпани землі, сусідньої з його мисливськими ділянками. Якби Курткюїс не був розмазнею, він міг би виплачувати свої проценти самою тільки дичиною.

– Ну що ж, то перепишіть на мене цей борг, я дещо матиму на цій справі. Будинок і сад дістануться мені майже за ніщо; граф купить три арпани.

– Яку ж частку ти даси, мені?

– Господи! Ви здатні видоїти й бика! – вигукнув Сібіле. – А я щойно витягнув в Оббивальника наказа впорядкувати збирання колосків згідно з законом…

– Ти цього домігся, синку? – сказав Рігу, який кілька днів тому подав Сібіле думку про ці утиски, рекомендувавши порадити їх генералові.– Тепер ми його тримаємо, він загинув; але недосить тримати його за один кінець мотузки, треба обв’язати його з усіх боків, наче пачку тютюну! Відсунь засувки, синку; скажи дружині дати мені каву та лікер, а Жанові звели запрягати. Я поїду в Суланж. До вечора! Здоровий був, Водуайє,– сказав колишній мер, побачивши колишнього польового сторожа. – Ну, що там такого?

Водуайє розповів про все, що діялося в шинку, і спитав думки Рігу про законність розпоряджень, задуманих генералом.

– Право в нього на це є,– рішуче заявив Рігу. – Пан у нас суворий; абат Бросет – пройдисвіт; ваш кюре підказує генералові усі ці заходи, бо ви не ходите в церкву, нечестивці ви! А я от ходжу! Бог же існує!.. Ви стерпите все, Оббивальник завжди буде мати гору.

– Гаразд, а збирати колоски ми будемо!.. – сказав Водуайє з рішучістю, характерною для бургундців.

– Без посвідок про бідність? – спитав лихвар – Кажуть, що він поїхав у префектуру по військо, щоб привести вас у покору…

– Ми будемо збирати колоски, як і раніше, – повторив Водуайє.

– Збирайте!.. Пан Саркюс розсудить, чи правильно ви робите, – сказав лихвар з таким виразом, ніби обіцяв збирачам колосків покровительство мирового суду.

– Ми будемо збирати колоски, і сила за нами!.. Або Бургундія вже більш не буде Бургундією! – сказав Водуайє.– Коли в жандармів шаблюки, то в нас – коси, і ми побачимо!

О-пів на п’яту широка зелена брама колишнього церковного будинку розчинилася на своїх завісах і гнідий кінь на повідку в Жана завернув на майдан. Пані Рігу і Анет, вийшовши за хвіртку, дивилися на маленький, пофарбований у зелений колір плетений візок з шкіряним верхом, де на м’яких подушках сидів хазяїн.

– Не запізнюйтесь же, – сказала Анет, трохи накопиливши губки.

Усі жителі села, що вже знали про грізні накази, які готував мер, побачивши, як їхав Рігу, виходили за поріг або чекали на головній вулиці, вважаючи, що він їде в Суланж захищати їх.

– Ну що ж, мадам Курткюїс, наш колишній мер, мабуть, поїхав нас захищати, – сказала стара праля, дуже зацікавлена у питанні про лісові порубки, бо чоловік її продавав хмиз, накрадений у Суланжі.

– Господи боже мій! Серце в нього обливається кров’ю при вигляді, що в нас коїться; йому ж це так само тяжко, як і іншим, – відповіла бідна жінка, яка тремтіла від одного імені свого кредитора, але зі страху вихваляла його.

– Ах, що й казати, негаразд вже з ним зробили! Доброго дня, пане Рігу, – сказала праля, якій Рігу вклонився, як і своїй боржниці.

Коли лихвар переїхав Туну, через яку перебиралися вбрід в усяку пору року, Тонсар, вийшовши із свого шинку, сказав Рігу на кантональному тракті:

– Ну, як, дядьку Рігу, Оббивальник, мабуть, хоче обернути нас на своїх собак?

– Це ми ще побачимо! – відповів лихвар, підстьобуючи свого коня.

– Він зуміє нас захистити, – сказав Тонсар групі жінок і дітей, що юрмилися навколо нього.

– Він так само думає про вас, як повар думає про піскарів, чистячи пательню, щоб їх засмажити, – заперечив Фуршон.

– Прикуси собі язика, коли ти п’яний!.. – сказав Муш, смикаючи діда за блузу і штовхаючи його під схил, до підніжжя тополі.– Якби цей

шибеник-чернець почув таке, ти б уже не продавав йому більш своїх слів так дорого…

І справді, коли Рігу поїхав у Суланж, то до цього його спонукала грізна звістка, яку приніс егський управитель, і яка, на його думку, була загрозлива для таємної коаліції авонської буржуазії.

Частина друга

I. Вище товариство Суланжа

Приблизно в шести кілометрах від Бланжі, висловлюючись офіційною мовою, і на такій же відстані від Віль-о-Фе, на пагорбі, відгалуженому від довгого пасма, паралельного іншому пасму, під яким протікає Авона, розташовано амфітеатром маленьке місто Суланж, прозване "красенем", може, з більшим правом, ніж Мант.

Біля підніжжя цього пагорба річка Туна розливається по глинистому грунту, на площу близько тридцяти гектарів, у кінці якого суланжські млини, споруджені на численних острівцях, складають мальовничу групу, таку чарівну, як міг би тільки вигадати архітектор по розбиванню садів. Зросивши суланжський парк, де вона напуває красиві струмки та штучні озера, Туна впадає прекрасним каналом в Авону.

Замок Суланж, один з найгарніших у Бургундії, перебудований за Людовіка XIV за малюнками Мансара, звернутий фасадом до міста. Отже, і замок, і місто взаємно показують один одному таке ж блискуче, як і винтончене видовище. Кантональний тракт лежить між містом і ставком, який місцеві жителі трохи запишно величають Суланжським озером.

Маленьке місто – одна з природних композицій, винятково рідкісних у Франції, де краси в цьому роді зовсім нема. Тут ви, насправді, знайдете красу Швейцарії, як казав у своєму листі Блонде, красу околиць

Невшателя. Веселі виноградники, що оперізують Суланж, завершують цю подібність, проте, без Юри та Альп; на вулицях, розташованих одна над однією по пагорбах, небагато будинків, бо кожний з них має свій сад, що в своїй сукупності дає ту масу зелені, на яку такі бідні столиці. Блакитні або червоні дахи у поєднанні з квітами, деревами та обвитими зеленню терасами створюють краєвиди, різноманітні й повні гармонії.

Старовинна середньовічна церква, побудована з каміння щедротами власників Суланжа, які приберегли собі спочатку каплицю біля хорів, а далі підземну каплицю, їх фамільний склеп, відкривається, як і храм у Лонжюмо, порталом – величезною аркадою, вкритою різьбленими квітковими вінками й прикрашеною статуетками, обрамованою двома стовпами з гостроверхими нішами. Цей вхід, досить часто повторюваний у маленьких середньовічних церквах, випадково уцілілих від розгрому кальвіністів, вінчається тригліфом, над яким височить скульптура богоматері з маленьким Ісусом на руках. Бокові стіни складаються ззовні з п’ятьох опуклих стрільчастих арок і освітлені вікнами з вітражами. Абсида спирається на аркові контрафорси, гідні кафедрального собору. Дзвіниця, розташована на одному з кінців хрестовидної будови, являє квадратну башту з дзвонами нагорі. Церкву цю видно здалеку, бо вона стоїть на найвищій частині великого майдану, під яким проходить шлях.

Досить широкий міський майдан оточують своєрідні будови, усі різних епох. Багато напівдерев’яних, напівкам’яних, з балками, облицьованими шифером, походять ще із середніх віків. Інші – суціль кам’яні, з балконами, сходять угору такими любими серцю наших прадідів коньками, що датуються XII століттям. Деякі привертають погляд древніми, виступними сволоками з примхливими фігурами, виступи яких утворюють навіси і які нагадують той час, коли буржуазія була тільки торговельною. Найрозкішніший з усіх – старовинний суд, будинок з ліпним фасадом, в одній лінії з церквою, яку він прекрасно доповнює. Проданий як національне майно, будинок цей купила міська громада, яка відвела його під мерію і розташувала в ньому мировий суд, де засідав пан Саркюс з моменту заснування посади мирових суддів.

Цей побіжний начерк дає нам певне уявлення про суланжський майдан, усередині прикрашений чарівним фонтаном, який вивіз із Італії в 1520 році маршал де-Суланж і який не осоромив би великої столиці. Безперервний водяний струмок, подаваний з джерела на самому вершку пагорбка, розкидається чотирма біло-мармуровими амурами, які в руках держать черепашки, а головами своїми підпирають кошик, повний винограду.

Освічені мандрівники, які побувають там, коли вони приїдуть після Блонде, зможуть пізнати цей майдан, прославлений Мольєром і іспанським театром, який так довго панував на французькій сцені і завжди доводитиме, що комедія народилась у жарких країнах, де життя проходить на громадському майдані. Суланжський майдан тим більше нагадує цей класичний майдан, цілком тотожний в усіх театрах, що дві головні вулиці, які перерізують його саме проти фонтану, створюють куліси, такі потрібні панам і слугам для зустрічей та втеч. На розі однієї з цих вулиць, що зветься Фонтанною, виблискує гербовий щит нотаріуса Люпена. Будинок Саркюса, будинок збирача податків Гербе, будинки Брюне, секретаря суду Гурдона і брата його, лікаря, головного лісничого старого пана Жандрена-Ватбле, – усі будинки, утримувані дуже чисто їх хазяїнами, які сприймали серйозно прізвисько свого міста, розташовані недалеко від майдану, в аристократичному кварталі Суланжа.

Будинок пані Судрі,– бо владна індивідуальність колишньої покоївки мадмуазель Лагер цілком заступила главу міста, – будинок цей, цілком сучасний за стилем, спорудив багатий виноторговець, уродженець Суланжа, який, наживши гроші в Парижі, приїхав у 1793 році скуповувати хліб для свого рідного міста. Тут його як спекулянта вбив натовп, нацькований вигуками мерзотника-муляра, дядька Годена, з яким у нього вийшли неприємності в зв’язку з його честолюбною будівельною вигадкою.

Ліквідація цієї спадщини, яку палко заперечували бідні родичі, загаялася до того, що в 1798 році Судрі, повернувшися в Суланж, зміг купити за тисячу екю дзвінкою монетою палац виноторговця і спочатку

віддав його внайми департаментові під приміщення для жандармерії. У 1811 році мадмуазель Коше, з якою Судрі радився в усіх справах, гаряче повстала проти дальшого відновлення договору про найми, вважаючи будинок непридатним для життя від позашлюбного співжиття, як вона казала, з казармами. Місто Суланж з допомогою департаменту спорудило тоді спеціальний будинок для жандармерії на близькій до мерії вулиці. Бригадир очистив свій будинок, відновив його початковий блиск, затьмянений стайнями й розквартируванням жандармів.

Цей одноповерховий будинок з дахом, прорізаним мансардами, має три фасади: один – на майдан, другий – на озеро і третій – у сад. Четвертою своєю стіною він звернутий у подвір’я, що відокремлює житло подружжя Судрі від сусіднього будинку, зайнятого крамарем, на ім’я Ватбле, одним з представників другорозрядного товариства й батька красуні пані Плісу, про яку буде розказано нижче.

У кожному маленькому місті є своя красуня, як і свій Сокар і своя "Кав’ярня миру".

Кожен здогадується, що до фасаду на озеро вздовж кантонального тракту прилягає невисока тераса з садком, обнесена кам’яною балюстрадою. Із цієї тераси спускаються в сад сходами, на кожному східці яких стоять апельсинові, гранатові, миртові та інші декоративні дерева, на що потрібна десь наприкінці саду оранжерея, яку пані Судрі вперто зве "ранжереєю". З майдану в будинок увіходять ґанком в кілька східців; за звичаєм невеликих міст дворова брама, призначена для господарських потреб, для хазяйського коня і екстраординарних приїздів, відчиняється досить рідко. Усі звичайні відвідувачі, приходячи пішки, йдуть ґанком.

Стиль будинку Судрі дуже строгий; його кам’яні стіни складені з так званою проріззю; вікна його обрамовані по черзі великим і дрібним ліпним орнаментом, у дусі прикрас на павільйонах Габріеля та Пероне на площі Людовіка XV. Подібне оздоблення в такому невеличкому місті надає монументального вигляду цьому прославленому будинкові.

Проти нього, на другому розі майдану, розташована славетна "Кав’ярня миру", своєрідні особливості якої, зокрема її чудесний "Тіволі", вимагатимуть від нас у дальшому менш побіжного опису, ніж будинок Судрі.

Рігу дуже рідко приїжджав у Суланж, бо звичайно всі їздили до нього – нотаріус Люпен, як і Гобертен, Судрі, як і Жандрен; так його всі боялися. Але з кількох потрібних тут начерків тих осіб, про яких у краї казали: "Це вище суланжське товариство", можна побачити, що всяка людина з такою освітою, яку мав колишній бенедиктинець, наслідувала б у даному разі приклад Рігу.

З усіх цих фігур найоригінальнішою, ви самі передчуваєте, була пані Судрі, особа якої на те, щоб бути добре відтвореною, вимагає дуже майстерного пензля.

Пані Судрі дозволяла собі натяки на рум’яна за прикладом мадмуазель Лагер; але це легке забарвлення поступово перетворилось, у силу звички, на цілі млинці фарби, які наші предки так образно звали "каретними колесами". З огляду на те, що зморшки на її обличчі ставали все глибші та численніші, мерша надумалася заповнити їх фарбою. Лоб її також надто жовтів, а скроні стали сильно блищати, отже, вона клала грунт білилами й легенькими блакитними розводами зображала ніжні прожилки молодощів. Це фарбування надавало виключної жвавості її й без того шахрайським очам, внаслідок чого її маска здалась би стороннім більше ніж дивною; але звикле до цього штучного блиску місцеве товариство вважало пані Судрі дуже красивою жінкою.

Це завжди декольтоване здоровило виставляло напоказ свою спину й груди, набілені та налаковані – і те, й те – тим же способом, як і обличчя; на щастя, під приводом надання грайливості розкішним мереживам, вона трохи закривала ними цю хімічну продукцію. Вона завжди носила ліф на китовому вусі, з дуже низько спущеним мисом, скрізь прикрашений бантиками, навіть на самому мисі!.. Її спідниця видавала кричущі звуки, стільки на ній було шовку та оборок.

У цей вечір її опорядження, що виправдувало слово "шати", яке скоро перестане бути зрозумілим, було зроблене з дорогого дама, бо в пані Судрі була сотня суконь, одна багатша за іншу, які всі походили з неосяжного й розкішного гардеробу мадмуазель Лагер і всі були нею перешиті за останньою модою 1808 року. Завите й напудрене волосся білявого парика, здавалося, піднімало її пишний чепчик з бантами такого ж червоновишневого атласу, як і стрічки її сукні.

Якщо ви схочете уявити під цим ультракокетливим чепчиком страхітливо негарне мавпяче обличчя, на якому оголена, мов у Смерті, кирпа відокремлювалася м’ясистим та волосатим широким простором від рота з штучною щелепою, звідки виходили звуки, подібні до звуків мисливського рога, – вам буде важко зрозуміти, чому вище товариство міста й увесь Суланж, в одне слово, вважали красунею цю провінційну королеву; хіба що ви згадаєте невеличкий трактат, який нещодавно написала ex professo одна з найрозумніших жінок нашого часу про мистецтво досягти краси в Парижі, маючи під рукою усі тамтешні аксесуари.

І справді, пані Судрі, по-перше, жила серед розкішних подарунків, які назбирала її пані і які колишній бенедиктинець звав fructus belli[93]. Далі, вона використовувала свою негарність, перебільшуючи її і набираючи того вигляду й манер, які знає тільки Париж і таємниця яких лишається навіть у найвульгарнішої, завжди більш або менш мавпоподібної парижанки. Вона дуже затягувалася, підкладала величезний тюрнюр, носила у вухах діамантові серги, а пальці її були унизані каблучками. Нарешті, понад її корсетом, між двома громаддями, натертими перлинними білилами, виблискував хрущ, зроблений з двох топазів з алмазною голівкою, – подарунок дорогої пані, про який точилися розмови в усьому департаменті. Вона, як і її небіжчиця пані, завжди носила сукні, що залишали оголеними руки, і обмахувалася віялом із слонової кості, з малюнками Буше й двома трояндочками замість застібок.

Виходячи з дому, пані Судрі завжди тримала над головою справжню парасольку XVIII століття, тобто паличку, на верху якої розгортався

зелений кружок з зеленою ж оборкою. Коли вона гуляла по своїй терасі, перехожий, подивившися на неї здаля, міг би прийняти її за фігуру з картини Ватто.

У цьому салоні, оббитому червоним дама, з завісками з дама на білій шовковій підкладці, камін в якому був уставлений китайськими речами добрих часів Людовіка XV, з повним камінним прибором у лілiях, підтримуваних в повітрі амурами, – у цьому салоні, наповненому меблями золоченого дерева на ланячих ніжках, ставало зрозумілим, що мешканці Суланжа могли казати про хазяйку дому: "красуня пані Судрі!". Ось чому її дім став національною гордістю цієї столиці кантону.

Коли вище товариство цього маленького міста вірило в свою королеву, то й сама королева також вірила в себе. Завдяки явищу, що буває нерідко і що його часто-густо марнолюбство матері й марнолюбство автора виявляють перед нашими очима до літературних творів, як і до дочок на виданні,– дівчина Коше за ці сім років так добре розчинилася в пані мерші, що не тільки сама забула про своє колишнє становище, а й цілком щиро вважала себе дамою з товариства. Вона так виразно пам’ятала посмикування головою, відтінки фальцету, жести й звичаї своєї пані, що, перейнявши багату обстановку, зараз же перейняла й нахабність. Вона знала свій XVIII вік, анекдоти з життя вельмож і всі їх споріднення, як свої п’ять пальців. Ця лакейська ерудиція давала їй тему для розмов, що тхнули передпокоями палацу. Тут її розум субретки сходив за розум найвищої проби. З морального погляду пані мерша була, якщо хочете, фальшивим алмазом; але хіба алмаз, в очах дикуна, не вартий брильянта?

Ця жінка зуміла знайти собі догідливу ласку та обожнювання, як колись обожнювали її пані, серед людей її товариства, які цілий тиждень знаходили в неї обіди або каву й лікери, коли приходили на десерт, – випадок, досить частенький. Жодна жіноча голова не змогла б встояти проти веселої сили цього безперервного фіміаму. Взимку цей салон, добре натоплений і добре освітлений восковими свічками, заповнювали перші багатії міста, що оплачували компліментами добірні лікери та

вишукані вина з льохів дорогої пані. Постійні відвідувачі та їх дружини, справжні користувачі усієї цієї розкоші, отже, економили на опаленні та освітленні власних будинків. Отож, чи знаєте ви, які розмови лунали на п’ять льє навколо і навіть у Віль-о-Фе?

– Пані Судрі прекрасно приймає своїх гостей, – говорилося там, коли мова заходила про департаментську знать, – дім її завжди відкритий, у неї почуваєш себе чудово. Вона вміє блиснути своїм багатством! Вона вміє посмішити, і який у неї прекрасний срібний посуд! Таких домів ніде не знайти, крім Парижа!..

Срібний посуд, подарований мадмуазель Лагер генеральним відкупщиком Буре, чудесний посуд роботи славетного Жермена пані Судрі буквально вкрала. Зараз же після смерті мадмуазель Лагер, вона просто перетягла його до себе в кімнату, і цього срібла не могли вимагати спадкоємці, що не знали, з яких саме скарбів складається спадщина.

З певного часу дванадцять або п’ятнадцять осіб, що становили суланжське вище товариство, говорили про пані Судрі як про близьку подругу мадмуазель Лагер, обурюючись при слові "покоївка" і твердячи, що пані Судрі принесла себе в жертву співачці, поділивши своє життя з цією великою актрисою.

Дивовижна й безперечна річ! Всі ці ілюзії, обернувшись на реальність, поширились у пані Судрі аж до галузей сердечних виявів: вона деспотично панувала над своїм чоловіком.

Жандарм, вимушений любити жінку, на десять років старшу за нього, що повновладно розпоряджалася його майном, підтримував її в думці про її красу, нарешті, сприйнятій і нею самою. А проте, тим, хто йому заздрив і говорив про його щастя, жандарм іноді бажав, щоб вони потрапили на його місце; бо для приховування своїх грішків він вдавався до запобіжних

заходів, до яких звичайно вдаються з молодою коханою жінкою, і тільки в останні дні він зміг ввести в дім гарненьку служницю.

Трохи гротескний портрет цієї королеви, численні повторення якого ще зустрічалися в ті часи в провінції, одні – в більш або менш дворянському середовищі, інші – в високих фінансових колах, наприклад, вдова генерального відкупщика в Турені, яка прикладала собі до щік кусні пареної телятини, – цей портрет, написаний з натури, був би незакінчений без брильянтів, в які він оправлений, без головних придворних, короткий опис яких цілком потрібен хоч би лише для того, щоб показати, які небезпечні подібні ліліпути і що являють собою провідники громадської думки в глушині маленьких міст. Не слід помилятися: є селища на зразок Суланжа, що, не бувши ні містечком, ні селом, ні маленьким містом, все ж мають властивості й міста, й села, й містечка. Обличчя їх мешканців зовсім інші, як у надрах славних, добротних і злючих провінційних міст; сільське життя відбивається на їх звичаях, і це змішування барв породжує справді оригінальні постаті.

Після пані Судрі найважливішою особою був нотаріус Люпен, повірений в справах родини де-Суланжів, бо нема рації згадувати про головного лісничого дев’яносторічного Жандрена-Ватбле, який уже був на дорозі до смерті й після появи пані Судрі не виходив з дому; але, колись царювавши в Суланжі як людина, що посідала своє місце від часів Людовіка XV, він ще говорив у хвилини прояснення про юрисдикцію Мармурового стола[94].

Хоч і зустрічаючи свою сорок п’яту весну, Люпен, свіжий та рожевий, завдяки опасистості, яка наливає кабінетних людей, ще співав романси; отже й зберігав ще елегантний костюм салонного співця. Він здавався мало не парижанином у своїх старанно вичищених чоботах, ясножовтих жилетах, вузьких сюртуках, пишних шовкових галстуках і модних штанях. Він завивав собі волосся у суланжського перукаря, що виконував обов’язки міської газети, і перебував на становищі любовного удачника, через зв’язки з пані Саркюс, дружиною Саркюса-багатого, що, без порівняння, відіграла в його житті таку ж роль, як італійські походи для

Наполеона. Тільки він один часто бував у Парижі, де був прийнятий у Суланжів. Зате ви одразу б здогадалися про високий ступінь його впливу як фата і судді щодо елегантності, тільки послухавши його манеру розмовляти. Він оцінював усяку річ з допомогою єдиного слова в трьох модифікаціях, художницького слова "мазанина".

Людина, меблі, жінка – усе могло бути "мазаниною", далі, в вищому ступені недосконалості, "мазанням", і, нарешті, у найвищому ступені – "мазюканням". "Мазюкання" – це те саме, що в митців "порожнє місце", верх зневаги. Просто "мазанину" ще можна було виправити, "мазання" вже було безнадійне; але "мазюканню", о! йому краще було зовсім не виходити з небуття! У похвалі він вдавався повторно до слова "чарівно!". "Чарівно!" визначало перший ступінь його задоволення. "Чарівно! Чарівно!" – ви могли ще бути спокійні. Але "Чарівно! Чарівно! Чарівно!" – тут треба було забирати драбину, бо верх досконалості досягнуто.

Нотар, – бо він сам себе звав нотарем, чорнильною душею і паперозберігачем, глузуванням піднімаючи себе над своє становище, – нотар лишався в межах словесної галантності у своїх відносинах з пані мершею, яка почувала певну прихильність до Люпена, хоч він був білявий та носив окуляри. Коше завжди любила тільки вусатих, брюнетів, з кущами на фалангах пальців, одне слово, – Алкідів. Але вона робила виняток для Люпена з причини його елегантності і, крім того, вона вважала, що її тріумф у Суланжі був би неповним без обожнювача; проте, на велике горе Судрі, обожнювачі королеви не наважувалися надавати своєму поклонінню форми перелюбу.

Голос у нотаря був альт; він іноді демонстрував його взірець у кутках або на терасі; такий спосіб нагадувати про свій аматорський талант, – підводний камінь, об який розбиваються усі люди з аматорським талантом і, на жаль, навіть з генієм!

Люпен одружився із спадкоємницею в дерев’яних черевиках та синіх панчохах, єдиною дочкою торговця сіллю, який розбагатів під час революції, коли продавці контрабандної солі наживали величезні бариші

завдяки загальній протидії податкові на сіль. Люпен розсудливо лишав свою дружину у власному домі, до якого Крихітку прив’язувала платонічна пристрасть до дуже вродливого першого клерка без ніяких статків, крім платні, на прізвище Бонак, що в другорозрядному товаристві відігравав ту ж роль, яку патрон його – у вищому.

Пані Люпен, жінка без усякої освіти, з’являлася лише в найурочистіші дні, в образі величезної бургундської бочки, яка була наряджена в оксамит і закінчувалася маленькою голівкою, втиснутою в плечі непевного відтінку. Ніяким способом не можна було утримати її пояс на його природному місці. Крихітка наївно заявляла, що розсудливість забороняє їй носити корсети. Одне слово, ніяка уява поета або, правильніше, винахідника не знайшла б на спині Крихітки й сліду спокусливого вигину, утворюваного хребцями в усіх жінок, які справді є жінками.

Крихітка, кругла, як черепаха, належала до розряду безхребетних самиць. Цей страшний розвиток клітковини, безперечно, цілком забезпечував спокій Люпена щодо маленької пристрасті величезної Крихітки, яку він нахабно звав Крихіткою, ні в кому не збуджуючи сміху.

– Власне, що таке ваша дружина? – якось запитав його Саркюс-багатий, не перетравивши "мазюкання", сказаного Люпеном на адресу випадково куплених Саркюсом меблів.

– Моя дружина не схожа на вашу, вона ще не визначилась, – відповів він.

Під своєю товстою оболонкою Люпен приховував тонкий розум; він мав розсудливість мовчати про своє багатство, в усякому разі таке ж значне, як у Рігу.

Синок пана Люпена, Аморі – приводив у розпач свого батька. Цей єдиний син, один з донжуанів долини, не бажав наслідувати кар’єру

батька; він зловживав своїм становищем єдиного сина, роблячи страшні спустошення у татовій касі, ніколи, проте, не виснажуючи поблажливості свого батька, який при кожній вихватці сина казав: "Я теж був таким самим!". Аморі ніколи не з’являвся у пані Судрі, яка його допікала (sic!), бо вона, згадавши звички покоївки, надумалася була зайнятися вихованням цього молодого хлопця, всі розваги якого зосереджувалися на більярді "Кав’ярні миру". Там часто бувала найгірша компанія Суланжа і навіть Бонебо. Він марнував свої деньочки (слівце пані Судрі) і відповідав на всі умовляння батька тим самим приспівом: "Пошліть мене в Париж, мені тут нудно!..".

Люпен закінчував любовну кар’єру (на жаль!), як усі вродливці,– зв’язком мало не подружнім. Його загальновідомою пристрастю була дружина другого судового виконавця мирового суду пані Єфемі Плісу, від якої він не мав жодних таємниць. Прекрасна пані Плісу, дочка крамаря Ватбле, царювала у другорядному суланжському товаристві так само, як пані Судрі в вищому. Плісу, нещасливий суперник Брюне, належав, отже, до другорозрядного суланжського товариства, бо поведінка його дружини, яку, за чутками, він схвалював, – коштувала йому зневаги вищого.

Коли Люпен був у вищому товаристві музичним талантом, то лікар, пан Гурдон, був там ученим… Про нього казали: "У нас тут є першокласний учений". Так само, як пані Судрі (яка добре на цій справі розумілася, бо вона пускала вранці до своєї пані Піччіні й Глюка і одягала мадмуазель Лагер для Опери) переконувала всіх навколишніх і навіть самого Люпена, що він міг би зробити собі щастя своїм голосом, точно так само вона шкодувала, що лікар не публікує своїх ідей.

Пан Гурдон чесно повторював думки Бюффона і Кюв’є про земну кулю, що навряд чи могло піднести його як ученого в очах суланжців; але він збирав колекцію мушлів та гербарій і вмів робити пташині опудала; нарешті, він поставив славну мету заповідати свій природничий кабінет місту Суланжу: відтоді Гурдон в усьому департаменті набув слави великого натураліста, наступника Бюффона.

Цей лікар, схожий на якогось женевського банкіра, бо мав той же педантизм, холодний вигляд і пуританську чистоту, не маючи його грошей і рахівничого розуму, дуже ласкаво показував свій прославлений кабінет, що складався з ведмедя і байбака, загиблих під час переходу через Суланж; всіх гризунів департаменту: польових, лісових і домашніх мишей, землерийок, щурів тощо; усіх цікавих птахів, вбитих у Бургундії, серед яких красувався альпійський орел, добутий на Юрі. Гурдон був також власником колекції лускокрилих, – слово, яке примушувало чекати якісь чудиська, і, при вигляді їх, вигукувати: "Та це ж метелики!", – прекрасного скупчення закам’янілих черепашок, з колекцій, заповіданих йому кількома померлими друзями, і, нарешті, мінералів Бургундії та Юри.

Ці багатства, розкладені в скляних шафах, шухляди яких ховали колекцію комах, забирали весь другий поверх будинку Гурдона й справляли певний ефект примхливістю ярликів, чарівністю барв і зібранням стількох речей, що не приваблюють нічиєї уваги в природі і збуджують захоплення під склом. Для огляду кабінету пана Гурдона призначалися особливі дні.

– У мене, – казав він цікавим, – п’ятсот орнітологічних експонатів, двісті ссавців, п’ять тисяч комах, три тисячі черепашок і сімсот мінералогічних взірців.

– Скільки в вас було терпіння! – казали йому дами.

– Треба ж робити щось для свого краю, – відповідав він.

І він добував величезну користь із цих останків такою фразою: "Я все це відписав місту". І відвідувачі захоплювалися його філантропією! Йшла мова про те, щоб відвести весь третій поверх мерії після смерті лікаря під Музей Гурдона.

– Я розраховую на вдячність моїх співгромадян, щоб ім’я моє було зв’язане з цим музеєм, – відповідав він на таку пропозицію, – бо не смію сподіватися на встановлення в ньому мого мармурового бюсту…

– Як же це так! Та це ж найменше, що може бути для вас зроблено, – заперечували йому. – Хіба ви не слава Суланжа?!

І людина ця, нарешті, стала себе вважати однією з бургундських знаменитостей; найповніший прибуток дають не державні папери, а самолюбність. Цей учений, користуючись граматичним методом Люпена, був щасливим, щасливим, щасливим!

Секретар мирового суду Гурдон, маленький, кволий чоловічок, в якого всі риси обличчя збиралися навколо носа, так що ніс здавався вихідним пунктом для лоба, щік і губ, які прикріплялися до нього, цілком так само, як влоговини гори тягнуться від її вершка, вважався одним з видатних поетів Бургундії, свого роду Піроном[95]. Завдяки цій подвійній славі обох братів, про них казали в департаментському центрі:

– У нас у Суланжі є два брати Гурдони, обидва дуже визначні люди, які посіли б видатне місце і в Парижі.

Секретар суду був першокласним гравцем у більбоке, і ця манія породила в нього іншу манію – оспівати цю гру, що робила фурор у XVIII столітті. Манії в медіократів часто йдуть парами. Гурдон-молодший породив свою поему за царювання Наполеона. Чи не каже вам це, до якої здорової та розсудливої школи він належав? Люс де-Лансіваль, Парні, Сен-Ламбер, Руше, Віже, Андрійо, Бершу були його героями[96]. Деліль був для нього богом, аж поки вище суланжське товариство не зняло питання, чи не перевершує Гурдон Деліля, після чого секретар з перебільшеною ввічливістю завжди звав його паном абатом Делілем.

Поеми, написані між 1780 і 1814 роками, були скроєні за однією моделлю, і поема, присвячена більбоке, дасть виразне уявлення про всі.

Вони були в певному роді фокусом. "Налой"[97] слід вважати Сатурном цього недоношеного покоління жартівливих поем, мало не всіх на чотири пісні, бо доведення їх обсягу до шести визнавалося перевантаженням сюжету.

Поема Гурдона, названа "Більбокеїдою", точно підкорялась поетиці департаментських творів, незмінних у своїх тотожних правилах; вони в першій пісні містять опис оспівуваного предмета, починаючись, як у Гурдона, зверненням, прикладом якого можуть бути такі рядки:

Оспівую я гру, ніжнішу ігор шумних

Для юних і старих, для дурнів і розумних,

Де кулю на вістря досвідчена рука

Одною з двох дірок ізльоту натика,

Цю чарівну ігру, з нудьги найкращі ліки,–

Їй заздрить Паламед[98], вигадник той великий.

О музо радощів, амурів та забав,

Спустися в суд, де я, слуга Феміди й прав,

На гербовий папір свої заношу рими,

Розваж мене…

Визначивши гру, описавши найкрасивіші з відомих більбоке; давши зрозуміти, яку важливу роль колись відіграла вона в розвитку "Зеленої мавпи" й інших токарних майстерень; з’ясувавши, нарешті, яке

відношення має ця гра до статики, Гурдон закінчував свою першу пісню таким висновком, що вам нагадає заключні рядки першої пісні всіх таких поем:

Мистецтво і сама божественна Наука

Отак примушують служить собі предмет,

Що, крім пустих розваг, не знав ще інших мет.

Другу пісню, присвячену, як завжди, описові різноманітних способів поведінки з предметом і переваг, які можна мати з ним біля жінок і в світі, цілком вгадають любителі цієї вченої літератури з однієї наведеної нижче цитати, яка змальовує гравця, що вправляється на очах коханого предмета:

Погляньте – он гравець, серед юрби німої,

Очей не зводячи із кулі кістяної,

Чекає, щоб прийшла найвлучніша з хвилин,

Пильнує точності найменших рухів він.

Ось тричі куля та параболу зробила,

Торкнулась ідола, мов запашне кадило.

Але незграбний диск враз на кулак упав,–

Страждання в пальці він цілунком вгамував.

Невдячний! Хоч тобі і поболіло трішки,

Зате вдостоєний ти був її усмішки!

Саме ця картина, гідна Вергілія, збудила питання про вищість Деліля над Гурдоном. Слово "диск", яке заперечував поважний Брюне, дало матеріал для дискусій, що тривали одинадцять місяців; але Гурдон-учений на одному з вечорів, коли з обох сторін пристрасті розпалилися мало не до червоного, знищив партію антидискістів таким своїм зауваженням:

– Місяць, який поети звуть диском, насправді – куля.

– Звідки ви знаєте? – відповів Брюне. – Ми ж завжди бачимо тільки один його бік.

Третя пісня містила в собі обов’язкову розповідь, славетний анекдот про більбоке. Усі знають напам’ять цей анекдот; він зв’язаний з одним видатним міністром Людовіка XVI; але згідно з формулою, освяченою газетою "Деба" в роки з 1810 по 1814 для вихваляння цього сорту громадських робіт, "анекдот запозичив нову чарівність у поезії і у красот, яких автор зумів надати йому".

Четверта пісня, де підсумовувався весь твір, закінчувалася такими сміливими рядками, що не підлягали опублікуванню у 1810–1814 роках, але побачили світ у 1824 році, після смерті Наполеона:

Так смів співати я в часи тривоги й бою.

Якби народи всі, щоб пробудити сміх,

Не знали іншого, крім чарівних утіх,–

Бургундія тоді з віків журби своєї

Знов повернулась би до днів Сатурна й Реї!

Ці чудові вірші були надруковані в виданні першому і єдиному, що вийшло з-під верстата віль-о-фейського друкаря Бурньє.

Сто передплатників, пожертвувавши по три франки, зміцнили поемі невмирущість небезпечного прикладу, і це було тим красивіше, що кожен із цієї сотні чув її в усіх деталях близько ста разів.

Пані Судрі щойно скасувала більбоке, яке лежало на столику в салоні і протягом семи років давало привід до цитат; вона, нарешті, відкрила, що це більбоке було її конкурентом.

Щодо автора, який вихвалявся повнотою свого портфелю, то щоб змалювати його, досить сказати, в яких словах він оголосив вищому суланжському товариству про одного з своїх суперників.

– Чи знаєте ви дивну новину? – сказав він років за два перед цим. – В Бургундії є ще один поет! [99] Так, – продовжував він, бачачи загальне здивування, що розлилося на обличчях, – він з Макона. Але вам ніколи не уявити, що він робить? Він підносить хмари в віршах…

– А проте вони досить високі і в небі,– зауважив дотепник дядько Гербе.

– Це якась тарабарщина! Озера, зірки, хвилі!.. Ні одного розсудливого образу, ні повчального задуму; він зовсім не знає початків поезії. Він зве небо його буденною назвою, він простодушно каже "місяць" замість нічного світила. От до чого може довести нас бажання бути оригінальним! – гірко вигукнув Гурдон. – Бідний хлопець! Бути бургундцем і оспівувати воду, – просто жаль бере! Якби він порадився зі мною, я б вказав йому найчудесніший в світі сюжет, поему про вино – Вакхеїду, – для якої я вже почуваю себе тепер занадто старим.

Великий поет ще й досі не знає про найбільший із своїх тріумфів (та і йому він зобов’язаний своїм бургундським походженням): заполонити увагу міста Суланжа, яке не знає нічого про сучасну плеяду, навіть імен!

Сотня Гурдонів співала за часів Імперії, а цю пору обвинувачують у зневажанні літератури!.. Подивіться у "Вісник книжкової торгівлі", і ви в ньому побачите поеми Про Токарний верстат, Гру в шашки, Трик-трак, Географію, Друкарську оправу, Комедію тощо, не кажучи вже про такі прославлені шедеври Деліля про Жаль, Уяву, Розмову або Бершу про Гастрономію, Танцоманію тощо. Може, років через п’ятдесят будуть сміятися з тисячі поем, що підуть слідом за "Роздумами", "Східними піснями" тощо. Хто може передбачити зміни смаків, примхи моди й повороти людського духу? Покоління, приходячи, геть змітають навіть сліди усіх ідолів, яких вони знайшли на своєму шляху, і відливають собі нових богів, які в свою чергу будуть повалені.

Красивий сивенький дідусь Саркюс був одночасно відданий Феміді й Флорі, тобто законознавству і своїй теплиці. Він уже дванадцять років обдумував твір під назвою "Історія інституту мировых суддів", "політична й судова роль яких зазнала ряду змін, – казав він, – бо вони були всесильні за кодексом від брюмера IV року, а тепер цей, такий цінний для держави, інститут втратив усяке значення внаслідок невідповідності платні з такою відповідальною посадою, яку слід би зробити беззмінною". Відомий як людина великого розуму, Саркюс вважався державним діячем у салоні пані Судрі; неважко здогадатися, що він просто був найнуднішим. Про нього казали, що він розмовляє, наче з книги читає; Гобертен обіцяв йому орден Почесного легіону, але відносив це нагородження до того часу, коли сам як наступник Леклерка сяде депутатом на лавах лівого центру.

Збирач податків Гербе, дотепник, важкий товстун з маслянистим обличчям, з фальшивим чубком, золотими сергами у вухах, що вічно воювали з коміром його сорочки, віддав данину помології[100]. Пишаючись, що володіє найкращим фруктовим садом в окрузі, він знімав перші плоди через місяць після того, як вони з’являлися в Парижі; у своїх

тепличках він розводив найтропічніші рослини, як-от: ананаси, гладкошкірі персики й горошок. Він з гордістю підносив пані Судрі букет полуниць, коли в Парижі вони коштували десять су за кошик.

Нарешті, в особі аптекаря, пана Вермю, Суланж мав свого хіміка, який був трохи більше хімік, ніж Саркюс – державний діяч, Люпен – співак, Гурдон-старший – учений, а брат його – поет. Проте вище міське товариство мало цінувало Вермю, а для другорозрядного він зовсім не існував. Першим інстинкт, можливо, вказував на справжню вищість цієї задумливої людини, яка не казала й слова та всміхалась на дурниці так глузливо, що до вченості її ставилися дуже підозріло, sotto voce [101] ставлячи її під запитання; щодо других, то вони не затруднювали ними своєї уваги.

Вермю був жертвою в салоні пані Судрі. Ніяке товариство не може бути повним без жертви, без якої-небудь істоти, що збуджує жаль, глузування, зневагу або покровительство. Насамперед, Вермю, вічно зайнятий розв’язуванням наукових питань, приходив з розпущеним галстуком, в незастебнутому жилеті, в якомусь зеленому, завжди брудному сюртуку. Нарешті, він подавав привід до жартів своїм обличчям, таким кислим, що дядько Гербе запевняв, начебто він зрештою перейняв фізіономію своїх покупців.

У провінції, у відсталих кутках на зразок Суланжа, аптекарі ще бувають предметом жартів, у дусі жартів з "Пурсоньяка"[102]. Ці шановні промисловці дають тим більший привід до цього, що вимагають особливої винагороди за виклики додому.

Цей маленький чоловічок, обдарований терпінням хіміка, не вмів здолати (цим словом користуються в провінції, щоб визначити знищення влади в домі) своєї дружини, жінки чарівної, веселої й до того ж прекрасної картярки (вона могла програти сорок су, нічого не кажучи), яка паплюжила свого чоловіка, переслідувала його своїми глузуваннями й виставляла його дурнем, здатним виціджувати із своїх лійок тільки саму нудьгу. Пані Вермю, одна з тих жінок, які виконують по маленьких

містах роль "душі товариства", вносила в цей скромний світ багато солі, правда, тільки кухонної, але ж якої солі! Вона дозволяла собі трохи сміливі жарти, але їх їй пробачали; вона дуже мило казала кюре Топену, сивоволосому сімдесятирічному дідові:

– Цить, хлопчиську!

У суланжського мельника, який мав п’ятдесят тисяч франків щорічного прибутку, була єдина дочка, яку Люпен намічав у дружини своєму синові Аморі, з того часу, як вратив надію одружити його з мадмуазель Гобертен, а голова суду Жандрен намічав цю дівчину своєму синові, реєстратору в управлінні застав нерухомого майна, другому претендентові.

Цей мельник, якийсь Саркюс-Топен, був місцевим Нюсінженом; казали, що він тричі мільйонер, але він не хотів брати участь в яких-небудь комбінаціях, був цілком поглинутий розмелюванням хліба, зосереджуванням цієї справи в своїх руках, і відзначався цілковитою відсутністю ввічливості або гарних манер.

Дядько Гербе, брат поштмейстера в Коншах, мав приблизно десять тисяч франків річного прибутку, крім прибутку від збирання податків. Гурдони були багаті: лікар був одружений з єдиною дочкою головного лісничого старого Жандрена-Ватбле, смерті якого чекали з дня на день, а секретар був одружений з племінницею і єдиною спадкоємницею кюре абата Топена, товстого попа, що засів у своїй парафії, наче щур у сирі.

Цей спритний служитель церкви, цілком відданий вищому товариству, лагідний і ласкавий з другорозрядним, по-апостольському поважний щодо бідноти, користувався загальною любов’ю в Суланжі; родич з мельником та Саркюсами, він був своєю людиною в окрузі і належав до авонської медіократії. Він завжди обідав у гостях, наводячи економію, ходив по весіллях і йшов звідти до початку балу, ніколи не розмовляв про політику, виконував треби, кажучи: "Це моє ремесло!". В

його справи не втручалися, кажучи про нього: "У нас гарний кюре!". Єпископ, який знав суланжських обивателів, не переоцінюючи цього кюре, вважав себе щасливим, що має в подібному місті людину, яка не відлякує населення від релігії, вміє наповнювати церкву й виголошувати свої проповіді перед куняючими чепцями.

Обидві дами Гурдон, – бо в Суланжі, як у Дрездені та інших німецьких столицях, люди вищого товариства починають розмову із слів: "Як здоров’я вашої дами?", кажуть: "З ним не було його дами", "Я бачив його даму й панну" тощо; парижанин зчинив би тут скандал і був би обвинувачений у неосвіченості, сказавши: "жінки", "ця жінка" тощо; у Суланжі так само, як у Женеві, Дрездені й Брюсселі, існують тільки дружини; там, правда, не пишуть, як у Брюсселі, на вивісках: "Дружина такого-то, але звертання "пані ваша дружина" цілком неминуче; отже, – обидві дами Гурдон, кажемо ми, могли бути зіставлені лише з тими жалюгідними статистами другорозрядних театрів, яких добре знають парижани, що часто сміються з цього сорту артистів, і щоб закінчити малюнок цих дам, досить буде сказати, що вони належали до розряду славних метеликів; навіть найменш освічені обивателі знайдуть навколо себе зразки цього основного типу створінь.

Не варт і казати, що дядько Гербе чудесно розумівся на фінансових справах, а Судрі цілком міг би посісти пост військового міністра. Отже, кожний із цих добрих буржуа не тільки відзначався якою-небудь властивою тільки йому примхою, такою потрібною для існування провінціала, а й ще кожний без суперників обробляв власне поле на поприщі марнославства.

Якби Кюв’є побував тут, не називаючи себе, суланжське вище товариство переконало б його, що він дуже мало знає проти Гурдона-лікаря. "Нуррі[103] з його приємним ріденьким голосочком, – говорилося тут з покровительственною поблажливістю, – був би ледве гідним вторити нотареві – суланжському солов’ю". Що ж до автора "Більбокеїди", яка друкувалася в цей час у Бурньє, нікому не вірилося, щоб у Парижі знайшовся поет такої сили, бо Деліль уже вмер!

Ця така соковита, самовдоволена провінційна буржуазія могла, отже, взяти гору над усіма громадськими величинами. Отож, тільки уява людей, що в своєму житті деякий час пробули в такому маленькому місті, здатна відтворити вираз глибокого самозадоволення, розлитий на обличчях цих обивателів, які вважають себе сонячним сплетенням Франції, всі озброїлися неймовірною здібністю робити всякі капості і в своїй мудрості декретували, що один з героїв Еслінга – боягуз, що пані де-Монкорне – інтриганка з темним минулим, що абат Бросет – дрібний честолюбець, і знали вже через два тижні після покупки Егів про міщанське походження генерала, названого ними Оббивальником.

Якби Рігу, Судрі й Гобертен жили у Віль-о-Фе, вони неодмінно посварилися б, їх претензії неминуче стикнулися б; але, з бажання долі, бланжійський Лукулл відчував потребу в самотності, щоб на повну втіху віддаватися лихварству та любострастю; пані Судрі виявилась досить розсудливою для того, щоб зрозуміти, що вона не може панувати ніде, крім Суланжа, а Віль-о-Фе став осередком діяльності Гобертена. Люди, які розважаються вивченням природи соціальних явищ, погодяться, що недоля переслідувала генерала де-Монкорне, даючи йому стількох розрізнених ворогів, які відбували еволюції своєї влади й свого марнолюбства на такій відстані, що не давала цим світилам стикатись і удесятеряла їх можливість робити шкоду.

При всьому тому, якщо всі ці гідні буржуа, горді своїм достатком, вважали своє товариство щодо приємності далеко вищим за товариство Віль-о-Фе і з комічною поважністю повторювали вислів долини: "Суланж – це місто втіх і гарного товариства", було б необачно припустити, що авонська столиця примирилася з цією вищістю. Салон Гобертена посміювався in petto з салону Судрі. З манери, з якою Гобертен говорив: "Ми місто комерційне, місто ділове, ми маємо дурість нудьгувати, наживаючи грошенята!", не важко було відчути легенький антагонізм; між Землею та Місяцем. Місяць вважав, що він корисний Землі, а Земля командувала Місяцем. Разом з тим Місяць і Земля жили в якнайповнішій згоді. На масляній усе вище суланжське товариство виїжджало завжди гуртом на чотири бали, які давали Гобертен, Жандрен, збирач податків

Леклерк і королівський прокурор, молодий Судрі. Щонеділі прокурор з дружиною і пан та пані Гобертен з дочкою Елізою приїжджали обідати до суланжських Судрі. Коли бував запрошений пан супрефект і приїжджав попоїсти "чого бог послав" коншський поштмейстер Гербе, Суланж дивувався чотирьом департаментським екіпажам біля під'їзду будинку Судрі.

II. Змовники у королеви

Під'їжджаючи до Суланжа о-пів на шосту, Рігу знав, що знайде всіх завсідників салону Судрі на своєму посту. У мера, як у всьому місті, обідали о третій годині за звичаєм минулого століття. Від п'ятої до дев'ятої суланжська знать збиралася обмінятися новинами, сказати свої політичні спічі, прокоментувати події з приватного життя усієї долини й поговорити про Еги, які були темою для розмови принаймні протягом години щодня. Обов'язком кожного було поділитися своїми відомостями про події в замку, і, до того, відомо було, що це зробить приємність хазяям дому.

Після цього обов'язкового огляду подій сідали за бостон – єдину гру, яку королева знала. Коли товстун дядько Гербе передражнив пані Ізору, дружину Гобертена, висміюючи її манірні пози, відтворюючи її тоненький голосок, губки бантиком і дівочі звички; коли кюре Топен розповів анекдот із свого репертуару; коли Люпен повідомив про яку-небудь пригоду з віль-о-фейського життя, а пані Судрі була засипана нудотними компліментами, – тоді говорилося: "Ми напрочуд приємно пограли в бостон".

Занадто егоїстичний, щоб давати собі труд проїхати дванадцять кілометрів для того, щоб послухати дурниці завсідників цього дому й побачити мавпу, наряджену старою жінкою, Рігу, за своїм розумом і освітою набагато вищий від всієї цієї дрібної буржуазії, з'являвся тут лише в тих випадках, коли справи приводили його до нотаріуса. Він звільнив себе від усяких зносин з сусідами, посилаючись на свої справи,

свої звички й здоров’я, які не дозволяли йому, за його словами, повертатися вночі шляхом вздовж якого туманилася Туна.

Проте цей високий і сухий лихвар дуже імпонував товариству пані Судрі, що почувало в ньому тигра з сталевими пазурами, лукавство дикуна, мудрість, народжену в монастирі й достиглу під промінням золота, з якими Гобертен ніколи не наважувався вступати в сутичку.

Як тільки плетений візок проїхав "Кав’ярню миру", Урбен, слуга Судрі, який розмовляв з шинкарем, сидячи на лаві під вікнами їдальні, закрив долонею очі, щоб краще побачити, який це екіпаж.

– Це дядько Рігу!.. Слід відчинити йому браму. Потримайте його коняку, Сокар, – по-панібратському сказав він шинкареві.

І Урбен, колишній кавалерист, який, не змігши стати жандармом, після відставки пішов служити до Судрі, пройшов у будинок відчинити браму.

Сокар, особа така прославлена в долині, поводився, як бачите, дуже просто; але те саме буває і з багатьма іншими славетними людьми, які мають люб’язність ходити, чхати, спати, їсти цілком так само, як і звичайні смертні.

Сокар, геркулес від народження, міг піднімати одинадцять центнерів; удар його кулака, впавши на спину людині, розтрощував їй спинний хребет; він перекручував залізні штаби, зупиняв за задок запряжений віз. Слава про цього Мілона Кротонського долини гриміла на весь департамент, де про нього складалися кумедні казки, як і про всіх знаменитостей. У Морвані, наприклад, переказували, що він якось приніс на своїй спині якусь бідну жінку з її ослом та мішком на ринок; що він з’ів цілого бика й випив чверть бочки вина за день тощо. Лагідний, як дівчина на виданні, Сокар, низенький товстун зі спокійним обличчям, широкий у плечах і широкий у грудях, в яких його легені роздувалися наче

ковальські міхи, розмовляв тоненьким голосом, чистота якого вражала тих, хто чув його вперше.

Як Тонсар, репутація якого визволяла від доказів жорстокості, як усі люди, що чимось визначались у громадській думці, Сокар ніколи не показував своєї всепереможної фізичної сили, якщо його не просили про це друзі. Він узяв коня під вузду, коли тесть прокурора повернув до під'їзду.

– Чи все у вас дома гаразд, пане Рігу? – спитав славетний Сокар.

– Потрошку, старий… – відповів Рігу. – Ну, а Плісу з Бонебо і Віоле з Аморі завжди підтримують твій заклад?

Запитання це, зроблене в тонах благодушності й цікавості, не було з тих пустих запитань, які вищі випадково кидають нижчим. У хвилини свого дозвілля Рігу завжди обдумував найдрібніші деталі, а на це зближення Бонебо, Плісу й жандарма Віоле дядько Фуршон уже вказував Рігу, як на підозріле.

За кілька програних йому екю Бонебо міг виказати жандармові всі селянські таємниці або поговорити з ним, не надаючи значення своїй балаканині після двох-трьох зайвих кухлів пуншу. Але доноси мисливця на видр могли бути підказані спрагою, і Рігу звернув на них увагу тільки в зв'язку з Плісу, якому його становище повинне було намовити певне бажання чинити опір намовам, спрямованим проти Егів, хоч би тільки для того, щоб отримати підмазку від тієї чи іншої партії.

Кореспондент страхових товариств, які стали з'являтись у Франції, агент компанії страхування від військової повинності, судовий виконавець одразу набрав кілька погано оплачуваних посад, які тим важче сприяли щасливому розв'язанню його грошових справ, що він сам хворів на любов до більярда й вареного вина. Він так само, як і Фуршон, дуже ревно віддавався мистецтву нічого не робити і чекав щастя від малоймовірного

випадку. Він глибоко ненавидів місцеве вище товариство, але розумів його силу. Плісу прекрасно знав організовану Гобертеном буржуазну тиранію; він переслідував глузуваннями суланжських і віль-о-фейських багатіїв, в одній своїй особі втілюючи всю опозицію. Без кредитів, без коштів, він не здавався страшним; отож, Брюне, у захваті від такого нічого не вартого конкурента, покровительствував йому, щоб він не продав свою посаду якомусь завзятому молодому чоловікові, на зразок Бонака, з яким довелось би поділити клієнтуру кантону.

– З милості цього народця справи потрошку йдуть, – відповів Сокар, – от тільки моє варене вино щось стали підробляти!

– Треба тягти в суд, – сентенційно сказав Рігу.

– Це могло б мене занадто далеко затягти, – відповів шинкар, несвідомо граючи словами.

– Ну, а між собою вони дружно живуть, твої відвідувачі?

– Вони, звичайно трохи кастильці, та гравці такий народ, що все один одному пробачать.

В салоні мера всі стовпилися біля того з вікон, що виходило на майдан. Впізнавши батька своєї невістки, Судрі вийшов його зустріти на ґанок.

– Ну, дорогий куме, – спитав колишній жандарм, користуючись цим словом в його першому значенні,– чи не захворіла Анет, що ви віддаєте нам себе на вечір?

За старою жандармською звичкою, мер одразу ж брався за саму суть справи.

– Ні, тут тхне сваркою, – відповів Рігу, торкаючись вказівним пальцем руки, яку простягнув Судрі.– Ми про все поговоримо, бо це зачіпає й наших дітей…

Судрі, гарний чоловік, одягнутий, ніби він ще служив у жандармерії, у синє з чорним комірцем і високі чоботи з шпорами, проводив Рігу під руку до своєї імпозантної половини. Двері були відчинені на терасу, де прогулювалися завсідники, втішаючись літнім вечором, що надавав ще більшої чарівності прекрасному пейзажеві, який, за вже прочитаним начерком, можуть намалювати собі люди з уявою.

– Давно ми з вами не бачилися, дорогий Рігу, – сказала пані Судрі, беручи руку колишнього бенедиктинця і виходячи з ним на терасу.

– Шлунок мій погано травить, – відповів старий лихвар. – Подивіться-но, обличчя в мене майже таке ж червоне, як у вас…

Поява Рігу на терасі збудила, як і слід було чекати, вибух веселих привітань серед усіх присутніх.

– Ссст… Ригу-не!.. От вам ще один каламбур! – вигукнув збирач податків Гербе, простягаючи руку Рігу, який вклав в неї свій вказівний палець.

– Непогано! Непогано! – сказав маленький мировий суддя Саркюс. – Він і справді не від того, щоб постригти овець, наш бланжійський пан.

– Пан! – з гіркотою відповів Рігу. – Я вже давно не півень у своєму селі.

– А курочки кажуть зовсім не те, старий грішнику! – вигукнула пані Судрі, грайливо вдаряючи Рігу своїм віялом.

– Як ми себе почуваємо, мій дорогий метр? – сказав нотар, вітаючи свого головного клієнта.

– Так собі,– відповів Рігу, знову вкладаючи свій вказівний палець у руку нотареві.

Цей жест, яким Рігу зводив потиск руки до найхолоднішого вияву привітання, одразу змалював би всю цю людину тим, хто зовсім не знав її.

– Пошукаємо куток, де б ми могли спокійно поговорити, – сказав колишній чернець, глянувши на Люпена й пані Судрі.

– Повернімося в вітальню, – відповіла королева. – Ці пани, – додала вона, вказуючи на Гурдона-лікаря й Гербе, – сперечаються про другорядний предмет.

Пані Судрі поцікавилася предметом суперечки; Гербе, завжди готовий до дотепу, сказав їй: "Це предмет другорядний". Королева прийняла це за науковий термін, і Рігу всміхнувся, почувши ці слова, повторювані з претензійним виглядом.

– Яких нових справ ще понаробив Оббивальник? – спитав Судрі, сідаючи поруч з дружиною і обіймаючи її за талію.

Як і всі старі жінки, пані Судрі багато пробачала за публічний вияв ніжності.

– Цього разу, – відповів Рігу, знижуючи голос, щоб подати приклад обережності,– він поїхав у префектуру добиватися виконання вироку й просити військової сили.

– Отут йому і край! – сказав Люпен, потираючи руки. – Буде бійка.

– Буде бійка? – зауважив Судрі.– Як знати. Коли його друзі – префект і генерал – пришлють ескадрон кавалерії, селяни ні на яку бійку не підуть… Можна ще, як-не-як, перемогти суланжських жандармів, але спробуйте-но встояти проти кавалерійської атаки!

– Сібіле чув, як він говорив щось далеко небезпечніше, от чому я й приїхав, – продовжував Рігу.

– О, бідна моя Софі! – сентиментально вигукнула пані Судрі.– До яких рук потрапили Еги! От що дала нам революція: хвальків у генеральських еполетах! Не важко, здається, було здогадатися, що коли пляшку перевернуто, то гуща попсує все вино…

– Він має намір поїхати в Париж і інтригувати в хранителя печаті про цілковиту зміну складу суду.

– А, – сказав Люпен, – він збагнув небезпеку.

– Якщо зятя мого призначать заступником департаментського прокурора, тут нічого не заперечиш, а на його місце віч посадить якогось відданого йому парижанина, – продовжував Рігу. – Якщо він доб’ється місця в департаментському суді для пана Жандрена і призначення нашого слідчого Гербе головою оссерського суду, він переплутає нам всі карти!.. Жандармерія вже за нього, коли ж за нього буде й місцевий суд і він збереже при собі таких порадників, як абат Бросет і Мішо, нам буде не мед; він може нам наробити чимало шкоди.

– Як це так, що за п’ять років ви не зуміли покінчити з абатом Бросетом? – спитав Люпен.

– Ви його не знаєте; він обережний, наче той дрозд, – відповів Рігу. – Він – не чоловік, оцей священик, він не звертає ніякої уваги на жінок; я не знаю за ним жодного захоплення, він неприступний. Зате генерал через свою дражливість подає приводи весь час. Людина з пороком завжди слуга своїх ворогів, коли ті вміють використати цю слабку струнку. Сильні тільки ті, хто керує своїми пороками, а не ті, хто йде в них на повідку. У селян усе в порядку, наші не дають дихнути абатові, але поки що з ним нічого не можна зробити. Так само і з Мішо; такі люди, як вони, занадто досконалі, треба, щоб господь бог прибрав їх до себе…

– Треба б їм підсунути служниць, що добре намилюють сходи, – сказала пані Судрі, збуджуючи в Рігу легкий, але різкий рух, який роблять дуже хитрі люди, почувши про якісь хитрощі.

– В Оббивальника є ще одне слабке місце: він кохає свою дружину, і його можна схопити з цього боку…

– Треба знати, чи дасть він хід своїм намірам, – сказала пані Судрі.

– А як? – спитав Люпен. – От де запитання!

– Ви, Люпен, – продовжував владний Рігу, – вирушите в префектуру відвідати чарівну пані Саркюс, і це сьогодні ж ввечері! Ваша справа – добитися від неї, щоб чоловік переказав їй усе, що Оббивальник говорив і робив у префектурі.

– Мені доведеться там переночувати, – відповів Люпен.

– Тим краще для Саркюса-багатого, він від цього тільки виграє,– зауважив Рігу. – Вона ще не зовсім мазанина, пані Саркюс…

– О, пане Рігу! – манірничаючи, вигукнула пані Судрі.– Хіба жінки бувають коли "мазаниною?"

– Щодо неї ви маєте рацію! Вона зовсім не фарбує себе перед дзеркалом, – відповів Рігу, якого завжди дратувала виставка древніх скарбів колишньої дівиці Коше.

Пані Судрі, яка вважала, що вона обмежується тільки натяком на рум’яна, не зрозуміла цього ущипливого натяку й спитала:

– Невже жінки можуть фарбуватися?

– Щодо вас, Люпен, – продовжував Рігу, лишаючи без відповіді цю наївність, – повертайтеся завтра вранці до дядечка Гобертена; ви його попередьте, що ми з кумом, – сказав він, ляскаючи Судрі по стегну, – приїдемо до нього перекусити, хай чекає нас на сніданок о полудні. Введіть його в курс справ, щоб кожен з нас міг обміркувати свої думки, бо йдеться ж, нарешті, про те, як покінчити з цим проклятим Оббивальником. Їхавши до вас, я казав собі, що непогано було б так посварити Оббивальника з судом, щоб хранитель печаті розсміявся йому в вічі, коли він з’явиться просити про переміщення по особовому складу суду у Віль-о-Фе…

– Хай живе духовенство! – вигукнув Люпен, ляскаючи Рігу по плечу.

Пані Судрі зараз же прийшла ідея, яка могла спасти на думку тільки колишній покоївці оперної діви.

– Якби, – сказала вона, – ми змогли заманити Оббивальника на суланжське свято й напустити на нього таку вродливу дівчину, щоб він втратив голову, – він, може, полагодив би з цією дівчиною, а ми посварили б його з дружиною, з’ясувавши їй, що син червонодеревця завжди повертається до своїх колишніх смаків…

– О, моя красуне! – вигукнув Судрі.– В тобі самій більше розуму, ніж в усій поліцейській префектурі Парижа!

– Ця ідея доводить, що мадам – наша королева так само розумом, як і красою, – сказав Люпен.

Люпен був нагороджений гримасою, яка в вищому суланжському товаристві беззастережно вважалася за усмішку.

– Було б ще краще, – продовжував Рігу, що довго лишався в задумі,– якби справа могла закінчитися скандалом…

– Протокол і скарга, справа в суді виправної поліції,– вигукнув Люпен. – О, це було б дуже добре!

– Яка це була б радість, – наївно сказав Судрі,– побачити графа де-Монкорне, офіцера великого хреста Почесного легіону, командора ордена Святого Людовіка, генерал-лейтенанта, обвинуваченого хоч би в замаху на честь дівчини в публічному місці, скажімо…

– Він занадто кохає свою дружину! – розсудливо сказав Люпен, – його ніколи до цього не довести.

– Це – не перешкода, але я не бачу в усьому окрузі жодної дівчини, здатної звести святого; я її шукаю для мого абата! – вигукнув Рігу.

– А що ви скажете про красуню Гатьєну Жібуляр з Оссера, за якою божеволіє син Саркюса? – спитав Люпен.

– Це була б єдина, – відповів Рігу, – але вона для нашої мети непридатна; вона уявляє, що їй досить тільки з’явитися, щоб усі прийшли в захват; вона не дуже привітна, а потрібне чортеня, пройда… Однаково, хай вона прийде.

– Так, – сказав Люпен, – чим більше він побачить дівчат, тим більше надій на успіх.

– Нелегко буде заманити Оббивальника на ярмарок! А коли він і приїде на свято, то чи піде він на наш шинковий бал у "Тіволі"? – сказав колишній жандарм.

– Причини, яка перешкодила б йому поїхати, в цьому році вже нема, мій друже, – відповіла пані Судрі.

– Яка ж це причина, моя красуне? – спитав Судрі.

– Оббивальник намагався оженитися з мадмуазель де-Суланж, – сказав нотар, – йому відповіли, що вона ще занадто молода, і він образився. Ось чому пани де-Суланж і де-Монкорке, ці давні друзі, бо обидва служили в імператорській гвардії, до того один до одного охололи, що навіть перестали бачитися. Оббивальник не побажав більше зустрічати Суланжів на ярмарку, але цього року вони на нього не поїдуть.

Звичайно родина Суланжів проводила в своєму замку липень, серпень, вересень і жовтень; але в описуваний час генерал командував артилерією в Іспанії, в армії герцога Ангулемського, а графиня супроводжувала його. При облозі Кадікса граф де-Суланж отримав, як відомо, маршальський жезл, що сталося в 1826 році. Отже, вороги Монкорне могли припускати, що пожильці Егів не завжди будуть ставитися зі зневагою до свята пречистої і що їх неважко буде залучити в "Тіволі".

– Усе це так! – вигукнув Люпен. – На вас, дядечку, – сказав він, звертаючись до Рігу, – лежить тепер завдання влаштувати, щоб він приїхав на ярмарок, а ми вже зуміємо добре його підкувати…

Суланжський ярмарок, що відбувається п’ятнадцятого серпня, являє одну з цікавих відзнак міста Суланжа і багатший за всі ярмарки на тридцять льє навколо, навіть у головному місті департаменту. У Віль-о-Фе ярмарку зовсім не буває, бо його храм, день святого Сільвестра, припадає на зиму.

З 12 по 15 серпня торговці сповнюють Суланж і споруджують у два паралельні ряди оті дощаті бараки й будиночки із сірою парусиновою покрівлею, що надають жвавого вигляду цьому звичайно безлюдному майданові. Ті два тижні, що тривають ярмарок і свято, становлять свого роду період жнив для маленького міста Суланжа. Свято це має вагу й чарівністю старовини. Селяни, як говорив дядько Фуршон, не часто розлучаються із своїми громадами, до яких вони прикуті працею. На всьому просторі Франції фантастичні виставки нашвидкуруч поставлених на ярмарковому майдані крамниць, груди товарів із речей першої

потреби або марнолюбства селян, які, до того ж, не мають інших видовищ, періодично приваблюють уяву жінок і дітей. Отже, починаючи з 12 серпня, суланжська мерія розклеювала по всьому віль-о-фейському окрузі афіші за підписом Судрі, які обіцяли покровительство властей крамарям, мандрівним акробатам, всіляким чудодіям, оголошували про тривалість ярмарку і про найпривабливіші видовища.

На цих афішах, одну з яких, як вище згадувалося, просила у Вермішелі Тонсарша, завжди був прикінцевий рядок:

"Тіволі" буде ілюмінований різнокольоровими ліхтарями.

Місто справді обрало собі на залу громадських балів "Тіволі", побудований Сокаром в одному з таких же кам’янистих садів, як і весь пагорб, на якому стоїть Суланж, де мало не всі сади розташовано на привозній землі.

Ця властивість грунту пояснює особливий смак суланжського вина, білого, сухого, солодкуватого, схожого на три мало не схожі один до одного сорти– мадеру, вувре, йоганісбергер, – цілком споживаного в самому департаменті.

Чудесне враження, яке справляли бали Сокара на уяву жителів цієї долини, примушувало їх всіх пишатися своїм "Тіволі". Ті з місцевих мешканців, хто поширював свою відвагу аж до подорожі в Париж, говорили, що тамтешній "Тіволі" нічим не перевищує суланжський, крім розмірів. А Гобертен сміливо віддавав перевагу балам Сокара перед балами паризького "Тіволі".

– Подумаємо про все це, – сказав Рігу. – Парижанинові, що пише по газетах, скоро набридне його приємне проводження часу; і всіх їх можна б, з допомогою слуг, привабити на ярмарок. Я про це подбаю. Сібіле, – хоч його кредит падає страшенно швидко, – міг би все ж підказати своєму хазяїнові, що це спосіб набути популярності.

– Дізнайтеся, чи жорстока із паном прекрасна графиня, усе це має значення для жарту, який треба зіграти з ним в "Тіволі", – сказав Люпен Рігу.

– Ця жіночка, – вигукнула пані Судрі,– занадто парижанка, щоб не зуміти й кіз нагодувати і сіно зберегти!

– Фуршон влаштував свою внучку Катрін Тонсар до Шарля, молодшого лакея Оббивальника; у нас скоро будуть вуха в самому замку, – відповів Рігу. – Чи впевнені ви в абаті Топені?.. – спитав він, побачивши, що входить кюре.

– Абата Мушона і його ми тримаємо в руках, як я тримаю Судрі! – сказала пані Судрі, погладжуючи чоловіка по підборіддю й приказуючи: – Бідний котику, ти ж не нещасливий.

– Якщо я зможу організувати скандал з цим святенником Бросетом, я розраховую на них!.. – тихо сказав Рігу, підводячись із місця, – але я не знаю, чи візьме місцевий дух гору над духом священства. Ви не знаєте, що це таке. Я сам, хоч зовсім не дурний, не відповідаю за себе, коли серйозно захворію. Я безперечно знову примирюся з церквою.

– Дозвольте нам на це сподіватися, – сказав кюре, заради якого Рігу навмисно підніс голос.

– На жаль, помилка, яку я зробив, одружившись, перешкоджає цьому примиренню, – відповів Рігу. – Не можу ж я вбити пані Рігу!

– А поки що подумаємо про Еги, – сказала пані Судрі.

– Так, – відповів колишній бенедиктинець. – А знаєте, я вважаю нашого кума з Віль-о-Фе набагато сильнішим за нас усіх. Мені здається, що Гобертен хоче Еги для себе самого і всіх нас пошиє в дурні,– сказав Рігу.

По дорозі сільський лихвар обстукав паличкою своєї розсудливості темні місця, які в Гобертена звучали глухо.

– Але Еги не дістануться нікому з нас трьох, замок треба зруйнувати дощенту! – вигукнув Судрі.

– Тим більше, що я не здивуюся, коли там виявиться приховане золото, – тонко сказав Рігу.

– Та ну?

– Так, в епоху колишніх воєн власники замків під час частих облог і раптових нападів закопували свої гроші, щоб колись знову їх дістати, а ви знаєте, що маркіз де-Суланж-Отмер, на якому припинилась молодша гілка роду, був однією з жертв змови Бірона. Графиня де-Море одержала маєток за конфіскацією.…

– От що знати історію Франції! – вигукнув жандарм. – Ви маєте рацію, нам вже час домовитися з Гобертеном про нашу справу.

– А коли він буде крутити, – додав Рігу, – ми його притиснемо…

– Він тепер досить багатий, – сказав Люпен, – щоб бути чесним.

– Я відповідаю за нього, як за саму себе, – заперечила пані Судрі.– Це найчесніша людина в королівстві.

– Ми віримо в його чесність, – продовжував Рігу, – але не слід нічим нехтувати поміж друзями… До речі, я підозрюю в Суланжі одного чоловічка в бажанні стати поперек…

– Кого це? – спитав Судрі.

– Плісу, – відповів Рігу.

– Плісу! – вигукнув Судрі,– цю мізерну шкапу! Брюне тримає його на повідку, а дружина – на прикормі, спитайте Люпена! ’

– Що він може зробити? – сказав Люпен.

– Він хоче, – продовжував Рігу, – повідомити Монкорне, заручитися від нього протекцією і дістати собі місце…

– Це ніколи йому стільки не дасть, скільки має його жінка в Суланжі,– сказала пані Судрі.

– Він усе розповідає своїй жінці, коли напідпитку, – зауважив Люпен, – ми все знатимемо вчасно.

– Прекрасна пані Плісу не має секретів від нас, – відповів йому Рігу. – Гаразд, ми можемо бути спокійні.

– До того ж, вона така ж дурна, як гарна, – продовжувала пані Судрі.– Я б з нею нізащо не помінялася: бо якби я була чоловіком, я завжди давала б перевагу жінці, негарній, та розумній, перед красунею, яка не вміє порахувати до двох.

– Ах, – відповів нотар, покусуючи собі губи, – зате вона вміє примусити порахувати до трьох.

– Фат! – вигукнув Рігу, прямуючи до дверей.

– Ну, значить, – сказав Судрі, проводжаючи кума, – до завтра, зрання.

– Я по вас заїду… Ах, от що, Люпен, – сказав він нотареві, який вийшов разом з ним звеліти, щоб осідлали його коня, – постарайтесь,

щоб пані Саркюс дізналася про все, що вчинить проти нас у префектурі наш Оббивальник…

– Коли вона цього не зможе дізнатися, хто ж тоді зуміє?.. – відповів Люпен.

– Пробачте, – сказав Рігу і лукаво посміхнувся, дивлячися на Люпена, – я бачу тут стільки дурнів, що забув, що серед них є розумний.

– Справді, я й сам не знаю, як я серед них не здурів, – наївно відповів Люпен.

– Чи правда, що Судрі завів собі покоївку?..

– Атож! – відповів Люпен. – От уже з тиждень, як пан мер побажав підкреслити достоїнство своєї дружини, порівнюючи її з маленькою бургундочкою у віці старого бугая, і ми ще не розуміємо, як він влаштовується з пані Судрі, бо в нього вистачає сміливості дуже рано лягати…

– Я завтра про це дізнаюсь, – відповів сільський Сарданапал, силкуючись усміхнутися.

Обидва глибокі політики потиснули один одному руки на прощання.

Рігу, не бажаючи опинитися вночі на дорозі, бо, незважаючи на свою недавню популярність, він завжди був обережним, сказав своєму коневі: "Вперед, громадянине!". Жарт, що його син 1793 року завжди пускав проти революції. У народних революцій нема лютіших ворогів, ніж люди, яких вони піднесли.

– Він не робить довгих візитів, наш дядько Рігу, – сказав секретар суду Гурдон пані Судрі.

– Недовгі, та приємні,– відповіла вона.

– Як і його життя, – зауважив лікар. – Ця людина зловживає буквально всім.

– Тим краще, – відгукнувся Судрі,– мій син швидше скористається спадщиною.

– Він привіз вам новини про Еги? – спитав кюре.

– Так, дорогий абате, – сказала пані Судрі.– Ці люди справжнє лихо нашого краю. Не збагну, як це пані де-Монкорне, така все ж таки порядна жінка, не розуміє своїх інтересів.

– А проте в них перед очима такий взірець, – зауважив кюре.

– Хто ж це? – манірно спитала пані Судрі.

– Суланжі…

– Ах, так!.. – сказала королева після паузи.

– Нічого не поробите, от і я! – вигукнула пані Вермю, входячи. – І без мого реактиву, бо Вермю зо мною такий неактивний, що його ніяким активом не назвеш…

– Якого чорта затримався цей проклятий дядько Рігу? – сказав Судрі панові Гербе, бачачи, що візок зупинився біля дверей "Тіволі". – Це ж один з тих диких котів, що й кроку не роблять без особливої мети.

– І справді проклятий, – відповів товстун.

– Він увіходить у "Кав’ярню миру", – сказав Гурдон-лікар.

– Будьте певні,– підхопив Гурдон-секретар, – там іде благословення кулаками, аж сюди долітає вереск.

– Ця кав’ярня, – зауважив кюре, – наче храм Януса: за часів імперії, вона звалася "Кав’ярнею війни", а жилося там у цілковитому спокої; найшановніші громадяни збиралися там для дружньої розмови…

– Він це зве розмовою! – вигукнув мировий суддя. – Їй-богу, гарні розмови, після яких лишаються маленькі Бурньє!..

– Але відтоді, як її на честь Бурбонів перейменовано у "Кав’ярню миру", там щодня бувають бійки, – сказав абат Топен, закінчуючи фразу, яку безцеремонно перервав мировий суддя.

Це міркування кюре, як і цитати з "Більбокеїди", повторювалось частенько.

– Це означає,– відповів дядько Гербе, – що Бургундія завжди буде країною кулачного бою.

– Те, що ви кажете, не таке далеке від істини, – сказав кюре. – У цьому мало не вся історія нашої країни.

– Я не знаю історії Франції, – вигукнув Судрі,– але перед тим, як з нею ознайомитися, я дуже хотів би знати, чого мій кум увіходить з Сокаром у кав’ярню.

– О, – зауважив кюре, – якщо він і ввійде й лишиться там, ви можете бути певні, що не заради благодійності.

– Від одного вигляду цієї людини в мене стає гусяча шкіра, – сказала пані Вермю.

– Він такий небезпечний, – сказав лікар, – що, якби він мав проти мене зуб, мене не заспокоїла б і його смерть; він здатний підвестися з домовини, щоб зробити яку-небудь капость.

– Вже коли хто зможе прислати нам сюди Оббивальника п’ятнадцятого серпня і затягти його в яку-небудь пастку, то це Рігу, – прошепотів мер на вухо дружині.

– Особливо, – голосно відповіла вона, – якщо Гобертен і ти, моє серце, втрутитеся в цю справу…

– Дивіться-но, що я казав! – вигукнув пан Гребе, підштовхуючи під лікоть пана Саркюса. – Він знайшов у Сокара якусь гарненьку дівчину і влаштовує її у свій візок…

– Для початку в візок… – додав секретар.

– От ще одне зауваження без хитрощів, – вигукнув пан Гербе, перериваючи співця "Більбокеїди".

– Ви не маєте рації, панове, – сказала пані Судрі.– Пан Рігу має на увазі лише наші інтереси; бо, коли я не помиляюсь, ця дівчина – одна з дочок Тонсара.

– Він як той аптекар, що запасається гадюками, – вигукнув дядько Гербе.

– Ваші слова, – відповів лікар Гурдон, – можуть навести на думку, що ви побачили нашого аптекаря, пана Вермю.

І він вказав на маленького суланжського аптекаря, що проходив майданом.

– Бідолаха, – сказав секретар, підозрюваний у тому, що занадто часто веде дотепні розмови з пані Вермю, – гляньте, який же він незграбний!.. І його вважають ученим!..

– Без нього, – відповів мировий суддя, – були б великі труднощі при розтинах померлих; він так спритно виявив отруту в тілі бідного Піжрона, що паризькі хіміки заявили на суді присяжних в Оссері, що вони не змогли б зробити краще.

– Він нічогісінько не знайшов, – заперечив Судрі,– але, як каже голова суду Жандрен, добре, щоб люди думали, що отруту завжди можна виявити…

– Пані Піжрон добре зробила, що поїхала з Оссера, – сказала пані Вермю. – У цієї жінки замало розуму і багато злочинності,– додала вона. – Невже треба вдаватися до якихсь аптекарських засобів, щоб здихатися чоловіка? Хіба нема в нас певних, але невинних засобів, щоб звільнитися від цієї породи? Хотіла б я, щоб хтось закинув мені мою поведінку! Добрий пан Вермю ні в чому мені не заважає і від цього не став більше хворіти. А пані де-Монкорне, подивіться-но, як розгулює по своїх садових хижках та павільйонах з оцим журналістом, якого вона виписала на свої гроші з Парижа і якого пестить на очах у генерала!

– На свої гроші? – вигукнула пані Судрі.– Це вірно? Коли б ми могли дістати доказ, який це гарний сюжет для анонімного листа генералові!..

– Генералові?.. – повторила пані Вермю. – Але ви цим нічим йому не перешкодите, Оббивальник робить свою справу.

– Яку справу, моя красуне? – спитала пані Судрі.

– Ну, як же! Оббиває матрац для їх ліжка…

– Якби бідолаха Піжрон, замість того, щоб набридати своїй дружині, робив так само мудро, він і тепер був би живий, – сказав секретар.

Пані Судрі нахилилася до свого сусіда, коншського Гербе; вона зробила йому одну з мавпячих гримас, що успадкувала, як вона думала, від колишньої пані разом із срібним посудом, за правом загарбання, і, подвоївши дозу своїх гримас, вказала поштмейстерові на пані Вермю, яка кокетувала з автором "Більбокеїди":

– Який поганий тон у цієї особи! Які розмови, які манери. Не знаю, чи зможу я ще приймати її у нашому товаристві, особливо, коли буває пан Гурдон-поет.

– От вам і громадська мораль! – сказав кюре, який мовчки все спостерігав і все чув.

Після цієї епіграми або, вірніше, сатири над товариством, такої стислої й правдивої, що вона могла стосуватися кожного, було запропоновано братися за бостон.

Хіба не таке життя, як тут, на всіх щаблях того, що звичайно зветься світом? Змініть тільки вислови, і буквально те саме – не менше, не більше – ви почуєте по найбільш роззолочених паризьких салонах.

III. "Кав’ярня миру"

Була приблизно сьома година, коли Рігу проїжджав повз "Кав’ярню миру". Сонце, заходячи і освітлюючи косим промінням гарненьке місто, розливало по ньому свої прекрасні червоні тони, а ясне дзеркало озера було контрастом виблискуванню вогняних шибок, де зароджувались найдивовижніші й найнеймовірніші барви.

Занурившись у думки, глибокий політик, весь у підступах, так повільно пустив свого коня, що, їхавши повз "Кав’ярню миру", він зміг

почути своє ім’я, викрикнуте в розпалі однієї з тих суперечок, які, за спостереженням абата Топена, становили найгрубіше протиріччя між назвою цього закладу і його звичаями.

Для розуміння цієї сцени треба з’ясувати топографію цієї обітованої країни, що обмежувалася на майдані кав’ярнею, а на кантональному тракті закінчувалася славетним "Тіволі", який місцеві верховоди призначали на місце дії для однієї із сцен змови, давно задуманої проти генерала де-Монкорне.

Нижній поверх цього будинку, поставленого в куті між майданом та шляхом і спорудженого на взірець будинку Рігу, з трьома вікнами на шлях, виходить на майдан двома вікнами із скляними вхідними дверима між ними. Крім цих дверей, у "Кав’ярні миру" є ще одні невеличкі дверцята – на вузький прохід, який відокремлює її від сусіднього будинку суланжського крамаря Вале і яким проходили на внутрішнє подвір’я.

Будинок цей, весь пофарбований у золотистожовтий колір, крім віконниць, які були пофарбовані на зелене, – один з небагатьох у цьому маленькому місті будинків на три поверхи з мансардами. Ось чому.

До дивовижного розквіту Віль-о-Фе другий поверх цього будинку з чотирма кімнатами, обладнаними кожна ліжком і поганенькою обстановкою, потрібною для виправдання назви "мебльовані кімнати", здавався людям, змушеним приїжджати в Суланж у своїх справах у колишньому окружному суді, або гостям, яким не знайшлося місця в замку; але от уже двадцять п’ять років, як ці мебльовані кімнати не мали інших пожильців, крім мандрівних акробатів, ярмаркових крамарів, продавців цілющих засобів та комівояжерів. На час суланжського свята кімнати здавалися по чотири франки на добу. Ці чотири кімнати Сокара приносили йому сотню екю, не рахуючи екстраординарних прибутків від страв, які споживали в цей час в його кав’ярні пожильці.

Фасад з майдану був прикрашений зовсім незвичайним живописом. На вивісці, що відокремлювала кожне вікно від дверей, було видно більярдні киї, любовно перевиті стрічками; над бантами височіли чаші димучого пуншу в грецьких вазах. Слова "Кав’ярня миру" виблискували жовтим по зеленому полі, на кожному кінці якого були намальовані піраміди з трикольорових більярдних куль. У зелених віконних рамах були невеличкі простенькі шибки.

Десяток туй, що стирчали в своїх дерев’яних кадках праворуч і ліворуч від входу й заслуговували назви "кавових дерев", красувався своїм таким же хворобливим, як і претензійним листям. Парусинові намети, якими торговці Парижа і деяких багатих міст охороняють свої крамниці від сонячного проміння, були тоді розкішшю, ще невідомою в Суланжі. Колби, розставлені на полицях за віконними шибками, тим більше заслуговували своєї назви, що благословенна рідина підпадала в них періодичним нагріванням. Концентруючи своє проміння у лінзоподібних здуттях шибок, сонце збуджувало на виставці бродіння в суліях мадери, сиропів та лікерів і в вазах з сливами й вишнями в горілці, бо спека була така сильна, що змушувала Аглаю, її батька й шинкового слугу розміщуватися на двох лавочках, що стояли обабіч дверей і були ледве захищені від сонця нещасними кущами, які мадмуазель Аглая поливала мало не гарячою водою. В деякі дні можна було бачити, як всі троє,– батько, дочка й слуга, – сплять, розтягшись, як хатні тварини.

У 1804 році, в епоху моди на "Поля й Віржіні"[104], кімнати були прикрашені шпалерами з зображеннями найголовніших сцен із цього роману. Тут можна було бачити негрів за збиранням кави, що водилась десь у цьому закладі, в якому не випивалося й двадцяти чашок кави за місяць. Колоніальні товари так мало були в суланжських звичаях, що приїжджий, який попросив би чашку шоколаду, завдав би дядькові Сокару великих труднощів; але він дістав би нудотну темну рідину, добувану із таблеток, до складу яких входить більше борошна, тертого мигдалю і цукру-сирцю, ніж рафінаду й какао, і які продаються по два су в сільських бакалейних крамничках та фабрикуються з очевидною метою підірвати розповсюдження іспанського колоніального товару.

Що ж до кави, то дядько Сокар просто кип’ятив її в посудині, відомій у кожному господарстві під назвою великого глиняного горщика; він кидав на дно його розмолотий цикорій і зі спокоєм, гідним паризького гарсона, подавав цей відвар у фарфоровій чашці, яка не розіб’ється навіть, коли її кинути на підлогу.

В той час шаноба, яку збуджував цукор за імператора[105], ще не розвіялася в Суланжі, і Аглая Сокар відважно подавала чотири грудочки цукру завбільшки з горішок у додаток до чашки кави якому-небудь ярмарковому крамареві, що надумався попросити собі чашку цього літераторського напою.

Внутрішнє оздоблення кав’ярні, прикрашене дзеркалами в золочених рамах і гачками з розетками для вішання капелюхів, не змінювалося відтоді; як весь Суланж ходив любуватися на ці дивовижні шпалери й на прилавок, пофарбований під червоне дерево з верхньою дошкою сірого мармуру, на якому сяяли вази з накладного срібла й лампи подвійної тяги, як кажуть, подаровані Гобертеном красуні пані Сокар. Тепер усе це потьмянив липкий шар, що міг порівнятися лише з тим нальотом, яким вкриваються старі картини, забуті на горищах.

Пофарбовані під мармур столи, оббиті дешевим червоним оксамитом табуретки й кенкетна лампа з повним олії кулястим резервуаром та двома горілками, що звішувалася на ланцюгу з стелі, прикрашена кришталевими підвісками, поклали початок славі "Кав’ярні війни".

Сюди з 1802 року по 1814 рік збиралися всі суланжські обиватели грати в доміно та брелан, пити лікери, варене вино та їсти фрукти в горілці й бісквіти, бо дорожнеча колоніальних товарів вилучила із споживання каву, шоколад і цукор. Пунш вважався найвищими ласощами, як і баваруаз. Ці вироби готувалися на якійсь солодкій сиропистій речовині, схожій на патоку, назву якої втрачено, але яка в свій час збагатила винахідника.

Ці стислі деталі нагадують аналогічні мандрівцям, ті ж, хто ніколи не залишав Парижа, мигцем побачать почорнілу з диму стелю "Кав’ярні миру" й її дзеркала, засіяні мільярдами темних цяточок, що доводили, в якій незалежності жив тут клас двокрилих.

Прекрасна пані Сокар, що перевершила своїми любовними пригодами Тонсаршу з "Великих-ГУ-синіх", колись царювала тут, наряджена за останньою модою; вона полюбляла султанські тюрбани. "Султанки" в епоху Імперії були в такій же моді, як "янгол"[106] у наші дні.

Уся долина ходила колись сюди, щоб перейняти фасони тюрбанів, капелюхів з козирками, хутряних шапок і китайських зачісок прекрасної кав’ярниці, розкіш якої підтримувала вся суланжська знать. Носячи пояс на сонячному сплетінні, як носили його наші матері, такі пихаті своєю царственною красою, Жюні (її звали Жюні!) поклала початок домові Сокарів; чоловік був їй зобов’язаний придбанням винограднику, будинку, в якому вони жили, і "Тіволі". Батько пана Люпена наробив, казали, багато шаленств через прекрасну Жюні Сокар; Гобертен, який відбив красуню в нього, був, безперечно, саме їй зобов’язаний маленьким Бурньє.

Ці подробиці й таємне знання, з яким Сокар готував варене вино, могли б уже пояснити, чому його ім’я й "Кав’ярня миру" стали популярні; але ще багато обставин сприяло його славі. У Тонсара і в усіх інших шинках долини нічого не можна було дістати, крім вина; між тим від Коншів і до Віль-о-Фе, на протязі шести льє, кав’ярня Сокара була єдиним місцем, де можна було пограти на більярді і випити склянку пуншу, який майстерно готував хазяїн. Тільки там була прекрасна виставка іноземних вин, добірних лікерів, фруктів у горілці.

Отже, ім’я Сокара мало не безперервно гриміло в долині, доповнюючись думками про найтонші насолоди, мрією людей, в яких шлунок чутливіший від серця. До всіх цих підстав додавався ще привілей кав’ярні бути неодмінною частиною суланжського свята. Лише одним розрядом вища "Кав’ярня миру", нарешті, була для міста тим самим, чим

був шинок "Великі-ГУ-сині" для села, складовим місцем отрути; вона служила передатним пунктом для пліток між Віль-о-Фе і долиною. "Великі-ГУ-сині" доставляли молоко й вершки у "Кав’ярню миру", і обидві дочки Тонсара підтримували щоденний зв’язок із цим закладом.

Для Сокара суланжський майдан був ніби додатком для його кав’ярні. Силач переходив від дверей до дверей, балакаючи з кожним, влітку не маючи на собі іншого одягу, крім пари штанів та жилетки, мало не завжди розстебнутої, як в усіх власників кав’ярень по маленьких містах. Люди, з якими він балакав, попереджували його, коли хтось увіходив в його заклад, куди він і прямував важкою ходою, ніби нехотя.

Ці подробиці мають переконати парижан, які ніколи не залишали свого кварталу, в труднощах, скажімо більше, – у цілковитій неможливості зберегти в таємниці найменшу дрібницю в Авонській долині від Коншів до Віль-о-Фе. На селі нема жодного порушення зв’язків; на певній відстані один від одного розкидані шинки "Великі-ГУ-сині" й "Кав’ярні миру", що виконують функції луни, і де найіндиферентніші події, що сталися у цілковитій таємниці, відбуваються якимись чарами. Обивательська балаканина виконує роль телеграфного проводу; отак відбуваються чудеса блискавичної передачі вістей про нещастя, які сталися на величезній відстані.

Зупинивши коня, Рігу виліз із візка й прив’язав повід до одного із стовпів біля входу в "Тіволі". Далі він вдався до найприроднішого приводу, щоб, не подаючи вигляду, підслухувати розмову, розмістившися для цього між двома вікнами, в одне з яких він міг, трохи витягши голову, бачити співрозмовників, стежити за їх жестами, ловлячи голосні слова, які виразно долітали до нього крізь вікна, і які дозволяла чути зовнішня тиша.

– А коли я скажу дядькові Рігу, що твій брат Ніколя зазіхає на Пешіну, – кричав різкий голос, – що він весь час її підстерігає і вихопить її з-під носа в вашого пана, – він зуміє порозтрусити вам тельбухи, всім, скільки вас там у "Великих-Гу-синіх", голодранців, набереться!

– Якщо ти зробиш з нами таку штуку, Аглая, – відповів верескливий голос Марі Тонсар, – то про ту штуку, яку я зроблю з тобою, розповіси хіба що хробакам у домовині! Не втручайся в справи Ніколя, та й в мої з Бонебо теж!..

Марі, підбурена своєю бабусею, як можна бачити, пішла за Бонебо; висліджуючи його, вона побачила в вікно, під яким тепер стояв Рігу, як Бонебо залицявся до дівчини Сокар, даруючи їй досить приємні компліменти, за які вона вважала потрібним усміхнутися йому. Ця усмішка призвела до описаної вище сцени, всередині якої виявилось таке викриття, досить цінне для Рігу.

– Ви, дядьку Рігу, ганьбите мої володіння! – сказав Сокар, плескаючи по плечу лихваря.

Власник кав’ярні, повертаючись з хліва в глибині саду, звідки виносилося обладнання для різноманітних громадських ігор, як-от прилади для зважування, карусельні коники, мотузяні гойдалки тощо, щоб розмістити на місця, на яких вони стояли в "Тіволі", – нечутно підійшов до Рігу, бо був взутий в ті туфлі з жовтої шкіри, які, завдяки своїй дешевині, у безлічі розходяться по провінції.

– Якби у вас були свіжі лимони, я б замовив собі лимонаду, – відповів Рігу. – Вечір жаркий.

– Та хто ж це так верещить? – сказав Сокар, заглядаючи в вікно й бачачи, що дочка його свариться з Марі.

– Ділять Бонебо, – ущипливо зауважив Рігу.

Батьків гнів не встояв тоді в душі Сокара перед інтересами власника кав’ярні. Як власник кав’ярні, він вважав розумним підслухувати ззовні, як робив Рігу; але, як батько, він хотів увійти й заявити дочці, що Бонебо, сповнений різноманітних достоїнств в очах власника кав’ярні, не має

жодного як зять одного з найшановніших громадян Суланжа. А тимчасом дядько Сокар чув небагато сватань. У двадцять два роки дочка його опасистістю, ґрунтовністю будови й вагою могла конкурувати з пані Вермішель, моторність якої здавалася просто-таки чудом. Звичка сидіти за прилавком ще посилювала схильність до гладкості, якій Аглая була зобов’язана батьковій крові.

– І який це чорт сидить у цих дівках? – спитав дядько Сокар Рігу.

– Ех, – відповів колишній бенедиктинець, – це той самий чорт, який найчастіше потрапляє в церковні лапи.

Замість відповіді Сокар став розглядати на вивісках, що поділяли вікна, більярдні кії, сполучення яких ледве тільки виправдувалось з-за місць, де не вистачало штукатурки, вищербленої рукою часу.

У цей момент з більярдної вийшов Бонебо з кієм у руках і сильно вдарив ним Марі, кажучи їй:

– Через тебе я промазав, але по тобі я не промажу й буду продовжувати, аж поки ти заткнеш свою пельку.

Сокар і Рігу, визнавши за вчасне втрутитися, увійшли в кав’ярню з майдану й підняли в повітря таку силу мух, що день потьмарився. Дзижчання скидалося на далекі вправи школи барабанщиків. Після першого переляку товсті мухи з синюватими черевцями в компанії маленьких мух-кусачок і кількох ґедзів повернулися на свої місця на вікнах, де на трьох рядах дощок, фарбування яких зникло під масою мушиних чорних точок, виднілися липкі пляшки, наче солдати в строю.

Марі плакала. Знести побиття від коханого на очах у суперниці – це таке приниження, якого не переносить жодна жінка, хоч би на якому щаблі суспільних сходів вона була, і чим нижчий цей щабель, тим несамовитіше виявляється її лють; отже, Тонсарова дочка не помітила ні

Рігу, ні Сокара; вона впала на табуретку в похмурому й дикому мовчанні, яке споглядав колишній чернець.

– Пошукай свіжий лимон, Аглає,– сказав дядько Сокар, – і вимий сама бокал.

– Ви розумно зробили, що вислали свою дочку, – шепнув Рігу Сокарові,– їй загрожувала небезпека, може, смертельного поранення.

І своїм поглядом він показав на руку, якою Марі стискувала ніжку табурета, вхопивши його, щоб запустити в голову Аглаї, і вже націлившись.

– Ну, Марі,– сказав дядько Сокар, стаючи перед дівчиною, – сюди ходять не хапатися за табурети… А коли ти розіб’єш мої дзеркала, то молоком своїх корів ти за них не розквитаєшся…

– Дядьку Сокар, ваша дочка гадина, а я ніяк не гірша за неї, чуєте! Коли ви не хочете взяти Бонебо собі в зяті, пора йому сказати, щоб він ішов грати на більярді в інше місце!.. Хай він там і програє свої гроші…

На початку цього потоку слів, скоріше викрикнутих, ніж сказаних, Сокар узяв Марі поперек талії і викинув її на вулицю, незважаючи на її крики та опір. Це було для неї дуже вчасно, бо Бонебо з палаючим поглядом знову з’явився з більярдної.

– Цим справа не скінчиться! – закричала Марі Тонсар.

– Іди геть! – загорлав Бонебо, якого Віоле тримав поперек тіла, щоб запобігти якійсь брутальності.– Іди к чорту, або я ніколи не заговорю з тобою й не гляну на тебе.

– Ти? – сказала Марі, кидаючи на Бонебо розлючений погляд. – Спочатку поверни мені мої гроші, і я залишу тебе панні Сокар, якщо вона досить багата, щоб тебе утримувати…

Викрикнувши ці слова, Марі, перелякана виглядом алкіда Сокара, що ледве утримував Бонебо, який стрибнув на неї, наче тигр, втекла на дорогу.

Рігу посадив Марі у свій візок, щоб врятувати її від люті Бонебо, голос якого долітав аж до будинку Судрі; далі, сховавши Марі, він повернувся випити свій лимонад, поглядаючи на групу з Плісу, Аморі, Віоле й слуги, які намагалися заспокоїти Бонебо.

– Ходімо, гусаре, ваша черга грати! – сказав Аморі, невеличкий білявий хлопець з каламутними очима.

– Та й вона вже втекла, – сказав Віоле.

Якщо хто-небудь бував колись вражений несподіванкою, то це був Плісу, помітивши, що бланжійський лихвар сидить за одним із столів і більше зацікавлений його особою, ніж сваркою двох дівчат. Мимоволі судовий виконавець не зміг приховати на обличчі щось подібне до здивування, яке звичайно збуджує зустріч з людиною, проти якої маєш зуб або лихий задум, і він одразу повернувся в більярдну.

– Прощавайте, дядьку Сокар, – сказав лихвар.

– Я приведу вашого коня, – сказав лимонадник, – зачекайте трохи.

"Як мені дізнатися, про що розмовляють ці люди, граючи свою партію?" – питав себе Рігу, дивлячись у дзеркало на слугу.

Слуга цей був людиною на всі руки: він обробляв виноградник Сокара, підмітав кав’ярню й більярдну, підтримував у порядку сад і

поливав "Тіволі", все це за двадцять екю на рік. Він був завжди без куртки, крім тільки особливо урочистих випадків, і весь його костюм складався з синіх полотняних штанів, грубих черевиків та смугастого оксамитового жилета, поверх якого він, прислужуючи в більярдній або кав’ярні, надягав полотняний фартух. Цей фартух з нагрудником був відзнакою його посади. Цього хлопця лимонадник найняв під час останнього ярмарку, бо в цій долині, як і в усій Бургундії, прислугу наймають на ярмарковому майдані, строком на рік, цілком так само, як купують на ньому коней.

– Як тебе звати? – спитав Рігу.

– Мішель, до ваших послуг, – відповів слуга.

– Ти інколи бачиш тут дядька Фуршона?

– Двічі або тричі на тиждень, разом з паном Вермішелем, який дає мені по кілька су, щоб я попереджав, коли нагряне його жінка.

– Він славний дідусь, дядько Фуршон, освічений і розумний, – сказав Рігу, розплатився за лимонад і вийшов із смердючої кав’ярні, побачивши, що дядько Сокар підвів його коня до ґанку.

Сідаючи у свій візок, Рігу помітив аптекаря і гукнув на нього: "Гей, пане Вермю!". Пізнавши багатія, Вермю прискорив кроки, Рігу вирушив до нього назустріч і сказав йому на вухо:

– Як ви думаєте, чи існують реактиви, які можуть до того роз’ятрити шкірну тканину, щоб спричинити справжню хворобу, от як нігтьоїду на пальці?

– Коли пан Гурдон побажає в цю справу втрутитися, то існують, – відповів маленький учений.

– Ні слова про це, Вермю, або ми посваримося. Але поговоріть про це з паном Гурдоном і скажіть йому заїхати до мене післязавтра; я дам йому нагоду зробити досить тонку операцію, відрізати вказівний палець.

Далі колишній мер, лишивши маленького аптекаря у повному здивуванні, сів у свій візок поруч з Марі Тонсар.

– Ну, гадючко, – сказав він, беручи її за руку, коли прив’язав віжки до кільця шкіряного фартуха, що закривав візок, і після того, як кінь його побіг доброю риссю, – ти, значить, уявляєш, що удержиш при собі Бонебо отакими буйними вихватками?.. Якби ти була розумна, то стала б сприяти його шлюбові з цією товстою тонною дурості, а потім змогла б їй помститися.

Марі не могла утриматися від усмішки у відповідь:

– Ах, який ви поганий! Ви нас всього навчите!

– Слухай, Марі, я люблю селян, але не слід нікому з вас ставати між моїми зубами й шматком дичини… Твій брат Ніколя, як сказала Аглая, переслідує Пешіну. Це негаразд, бо я їй покровительствую, цій дівчинці: вона матиме від мене тридцять тисяч франків спадщини, і я хочу знайти їй доброго чоловіка. Я знаю, що твій брат Ніколя з допомогою твоєї сестри Катрін мало не вбили цю бідну дівчинку сьогодні вранці; як ти побачиш брата й сестру, скажи їм таке: "Якщо ви лишите в спокої Пешіну, дядько Рігу визволить Ніколя від призову…".

– Ви сам чорт! – вигукнула Марі.– Кажуть, що ви уклали з ним договір… Хіба може це бути?

– Так, – серйозно відповів Рігу.

– Нам про це казали на вечорницях, та я не вірила.

– Він мені поручився, що жоден спрямований проти мене замах мене не торкнеться, що мене ніколи не обкрадуть, що я проживу сто років, ні разу не хворіючи, що мені в усьому буде щастити і що до самої смерті я буду молодим, наче дворічний півень…

– Це й видно, – сказала Марі.– Вам, значить, по-чортячому легко врятувати мого брата від призову…

– Якщо він сам цього захоче, бо йому доведеться розлучитися з одним пальцем, от і все, – продовжував Рігу. – Я розповім йому, як це зробити.

– Он як! Ви звертаєте на верхній шлях? – сказала Марі.

– Вночі я тут уже не їжджу, – відповів колишній чернець.

– Бо тут хрест? – наївно спитала Марі.

– Саме так, хитрухо! – відповіла ця диявольська особа.

Вони під’їхали до місця, де кантональний тракт прорізує невелику височину. Ця траншея розкриває два досить круті схили, такі часті на французьких шляхах.

Наприкінці цього вузького проїзду, завдовжки з сотню кроків, шляхи в Ронкероль і Серне утворюють перехрестя, де поставлено хрест. З того і з цього схилу можна прицілитися в проїжджого й пристрілити його мало не впритул, з тим більшою легкістю, що височина ця засаджена виноградом, і злочинець може легко сховатися в кущах ожини, які випадково тут розрослися. Зрозуміло, чому лихвар, завжди обережний, нізащо не їздив тут уночі. Туна огинає цю височину, що зветься "Хрестовим пагорбом". Не можна знайти кращого місця для помсти або вбивства, бо ронкерольський шлях іде до мосту, перекинутого над Авоною перед павільйоном побачення мисливців, а шлях у Серне веде на

королівський тракт; через це вбивця може обрати один з чотирьох шляхів – на Еги, Віль-о-Фе, Ронкероль або Серне, поставивши в утруднення тих, хто кинеться переслідувати його.

– Я зсаджу тебе при в’їзді в село, – сказав Рігу, побачивши перші будинки Бланжі.

– Через Анет, старий боягузе! – вигукнула Марі.– Чи скоро ви її від себе проженете? От уже три роки, як вона у вас!.. Мені смішно, що ваша стара ще здорова… Мабуть, бог теж мститься за себе!..

IV. Віль-о-Фейський тріумвірат

Розсудливий лихвар примушував свою дружину й Жана лягати й підводитися з сонцем, довівши їм, що дім ніколи не підпаде нападові, коли сам він не лягатиме до дванадцятої ночі й буде підводитись пізно. Він не тільки завоював собі спокій з сьомої години ввечері до п’ятої ранку, але, крім того, привчив свою дружину й Жана оберігати його сон і сон його Анет, кімната якої була позаду його спальні.

Отож на другий день вранці, пів на сьому, пані Рігу, що сама відала спільно з Жаном пташнею, несміливо постукала в двері спальні свого чоловіка.

– Пане Рігу, – сказала вона, – ти звелів себе розбудити.

Тон цього голосу, поза жінки, весь її боязкий вигляд, коли, виконуючи відданий їй наказ, вона все ж могла чекати нагінки за свою слухняність, – свідчила про глибоку самозреченість цієї нещасної істоти і про ту прив’язаність, яку вона відчувала до свого спритного тирана.

– Гаразд! – вигукнув Рігу.

– Чи треба будити Анет? – спитала вона.

– Ні, нехай спить! Вона була на ногах усю ніч! – сказав він серйозно.

Людина ця завжди бувала серйозною, навіть коли дозволяла собі жарт. Анет насправді потай відчиняла двері Сібіле, Фуршонові й Катрін Тонсар, які заходили в різний час, між одинадцятою й першою годиною ночі.

Через десять хвилин Рігу, одягнутий старанніше, ніж звичайно, зійшов униз і кинув дружині коротке: "Добридень, моя старенька!", що більше ощасливило її, ніж коли б вона побачила генерала де-Монкорне в своїх ногах.

– Жан, – сказав Рігу колишньому послушникові,– не виходь з дому, не давай мене обкрадати, ти на цьому втратиш більше, ніж я!

Саме так, перемішуючи ласку з грубим окриком, надію з одповіддю, цей вмілий егоїст створив собі трьох рабів, таких же вірних і відданих, як собаки.

Рігу, знову обравши так званий верхній шлях, щоб не їхати повз Хрестовий пагорб, приїхав на суланжський майдан до восьмої ранку.

В той момент, як він намотував віжки на найближчий до дверцят з трьома східцями стовпчик, віконниця відчинилась. У вікні з’явилося побите віспою обличчя Судрі, якому пара маленьких, чорненьких очиць надавала лукавого виразу.

– Почнімо з того, що заморимо черв’ячка, бо ми снідатимемо в Віль-о-Фе не раніше як о першій.

Він тихенько гукнув таку ж молоденьку й гарненьку, як і в Рігу, служницю, яка безшумно зійшла вниз, і якій він наказав подати шматок шинки й хліба; далі він сам пішов по вино в льох.

Рігу в тисячний раз розглядав цю їдальню з дубовим паркетом і різьбленою стелею, встановлену гарними фарбованими шафами, оздоблену по лікоть деревом і прикрашену чудесним каміном та розкішним стінним годинником з обстановки мадмуазель Лагер. Спинки лакованих і пофарбованих в білий колір стільців мали форму ліри, сидіння були з зеленого сап’яну, прибитого золотими цвяшками. Масивний стіл червоного дерева був накритий зеленою картатою клейонкою з зеленою облямівкою. Паркет угорського малюнку, старанно натертий Урбеном, доводив, якої старанності вміють добиватися від прислуги колишні покоївки.

– Ет! все це занадто дороге, – сказав собі ще раз Рігу. – У моїй їдальні так само смачно їсти, як і тут, а я ще маю процент з грошей, які довелося б витратити на ці непотрібні розкоші.– Де ж пані Судрі? – спитав він суланжського мера, що з’явився, озброєний солідною на вигляд пляшкою.

– Вона спить.

– А ви вже більше не порушуєте її спокою, – сказав Рігу.

Колишній жандарм підморгнув з грайливим виглядом і вказав на шинку, яку в цей момент подавала гарненька служниця Жанет,

– Вас будить отакий ласий шматочок, – сказав мер. – Виготовлена вдома! Тільки вчора почата…

– Такої штучки я, куме, у вас ще не бачив. Де ви її виловили? – сказав на вухо Судрі колишній бенедиктинець.

– Вона, як шинка, – відповів, знову підморгуючи, жандарм, – вона в мене з тиждень.

Жанет, ще в нічному чепчику, коротенькій спідничці, у туфлях на босу ногу, в обтягнутому ліфі з бретелями за селянською модою, поверх якого вона накинула перехрещену на грудях фулярову хустку, що не цілком прикривала її молоді й свіжі принади, – здавалася не менш апетитною, ніж шинка, вихвалювана Судрі. Маленька, пухкенька, вона дозволяла бачити спущені вниз голі, вкриті рожевими жилками руки, на кінці яких великі кисті в ямочках і з короткими пальчиками, вужчими до кінця, свідчили про квітуче здоров’я. Це була справжня бургундочка, темноруса, червонолиця, біла на скронях, шийці й вухах; каштанове волосся, трохи розкосі в куточках очі, відкриті ніздрі, хтивий рот, вкриті легким пушком щоки, – усе це доповнювалось загальною жвавістю, яку зменшувала скромна і обманлива манера поводитися, що робила з неї взірець служниці-пронози.

– Слово честі, Жанет нагадує шинку, – сказав Рігу. – Якби в мене не було Анет, я б не відмовився від Жанет.

– Одна варта іншої,– сказав колишній жандарм. – Ваша Анет така білява, ніжна, гарна… А як пані Рігу?.. Вона ще спить?.. – раптом спитав він, щоб дати зрозуміти Рігу, що й він розуміє жарт.

– Вона прокидається з нашим півнем, – відповів Рігу, – але лягає з курми. Я ж засиджуюсь за "Конституціонелем". Ні ввечері, ні вранці дружина не заважає мені спати; вона анізащо на світі не увійде до мене…

– Тут усе навпаки, – сказала Жанет. – Пані засиджуються за картами з міськими гістьми, а їх буває іноді чоловік до п’ятнадцяти; пан лягають о восьмій, а встаємо ми із світом…

– Вам це здається різним, – сказав Рігу, – а по суті це те саме. Так-от, мила дитинко, приходьте до мене, а сюди я пришлю Анет; це буде те саме, а все-таки різне.

– Старий грішник, – сказав Судрі,– ти її сконфузив…

– Як, жандарме, ти не хочеш більше, як одну коняку в твоїй стайні?.. Проте, кожен бере своє щастя там, де він його знаходить.

З наказу свого хазяїна Жанет пішла приготувати йому костюм.

– Ти обіцяв з нею одружитися після смерті дружини? – спитав Рігу.

– У наші роки, – відповів жандарм, – у нас інших засобів не лишається!

– З честолюбними дівчатами ми б отак скоро стали вдівцями, – зауважив Рігу, – особливо, коли пані Судрі розповість при Жанет свій спосіб намилювати сходи.

Обоє чоловіків задумалися від цих слів. Коли Жанет прийшла оголосити, що все готове, Судрі сказав їй: "Ходімо, допоможи мені", і це примусило колишнього бенедиктинця усміхнутися.

– От і ще одна різниця, – сказав він. – Я б не побоявся лишити тебе з Анет, куме.

Через чверть години Судрі в повному параді сів у плетений візок і обидва друзі обігнули Суланжське озеро по дорозі на Віль-о-Фе.

– А цей замок як? – сказав Рігу, коли вони доїхали до того місця, звідки було видно боковий фасад замку.

Старий революціонер вклав у ці слова вираз, в якому виявилась ненависть сільських буржуа до великих замків і великих земельних володінь.

– Поки я живий, я сподіваюсь бачити його на місці,– відповів колишній жандарм. – Граф де-Суланж був моїм генералом; він зробив мені послугу; він влаштував мені гарну пенсію, а потім віддав свої землі в управління Люпенові, батько якого нажив собі на цьому багатство. Після Люпена буде хтось інший, і поки лишаться Суланжі, все це так і буде тривати… Вони – славні люди, вони дають кожному заробити й самі від цього живуть добре…

– Ет! У генерала троє дітей, які, може, не помиряться після його смерті; одного прекрасного дня чоловік його дочки та сини поділяться і надумаються продати цей свинцевий і залізний рудник яким-небудь скупникам маєтків, яких ми зуміємо притиснути.

Суланжський замок розвернувся перед ними, наче кидаючи виклик ченцеві-розстризі.

– Так, у ті часи вміли добре будувати!.. – вигукнув Судрі.– Але пан граф тепер набирає гроші, щоб зробити з Суланжа майорат свого перства…

– Куме, – відповів Рігу, – майорати проваляться.

Вичерпавши ділову тему, обидва буржуа перейшли до обговорення достоїнств обох служниць мовою, занадто бургундською для того, щоб бути надрукованою. Ця невичерпна тема завела їх так далеко, що вони несподівано для себе помітили головне місто округу, в якому царював Гобертен і яке було, може, досить цікаве для того, щоб найнетерплячіші люди дозволили маленький відступ.

Назва Віль-о-Фе, хоч і досить дивна, легко пояснюється перекрученням назви (простонародною латинкою villa in fago, – садиба в лісі). Ця назва виразно свідчить, що ліс колись укривав дельту Авони при її злитті з річкою, яка на п’ять миль нижче впадає в Іону. Який-небудь франк, безперечно, побудував фортецю на пагорбі, що тут круто

загинається, сходячи пологими схилами в довгасту рівнину, де Леклерк-депутат купив собі землю. Перетявши цю дельту глибоким і довгим ровом, завойовник створив собі тут грізну позицію, місце, справді сеньйоріальне, зручне для збирання податків за проїзд через нерозривно зв’язані з шляхами мости і для нагляду за надходженням мита за помол, яке накладалося на всі млини.

Така історія виникнення Віль-о-Фе. Скрізь, де встановлювалося феодальне або церковне панування, воно збуджувало до життя нові інтереси, селища, а далі й міста, коли місцеві умови були в силах притягти, розгорнути або заснувати промисли. Спосіб, винайдений Жаном Руве для сплавляння лісу, який потребував зручних місць для виймання колод, створив Віль-о-Фе, що до цього був не більше як селом проти Суланжа. Віль-о-Фе став складовим пунктом для лісів, які облямовували на дванадцять льє береги обох річок. Роботи по вийманню лісу і виловленню відсталих колод, а також по переганянню плотів Іоною в Сену викликали великий наплив робітників. Приріст населення збільшив споживання і сприяв розвиткові торгівлі. Отже, Віль-о-Фе, що наприкінці XVI століття не налічував і шестисот жителів, налічував їх дві тисячі в 1790 році, а Гобертен підняв цю цифру до чотирьох тисяч. От як:

Коли Законодавчі збори декретували перерозподіл території, Віль-о-Фе, що виявився географічно розташованим на відстані, де мала бути супрефектура, був обраний, переважно перед Суланжем, на головне місто округу. Створення супрефектури потягло за собою суд першої інстанції і весь чиновницький штат, потрібний для окружного центру. Приріст паризького населення, що збільшив ціни й попит на дрова, природно, підняв і значення віль-о-фейської торгівлі. На цьому передбаченні Гобертен обгрунтував своє збагачення, вгадавши вплив миру на населення Парижа, яке з 1815 по 1825 рік дійсно виросло більше як на третину.

Обрис Віль-о-Фе визначений наперед обрисом місцевості. По обох краях високого мису влаштовано гавані. Гребля для затримування лісу перекинута біля підніжжя височини, порослої суланжським лісом. Між

цією греблею і містом лежало передмістя. Нижня частина міста, розташована у найширшому місці дельти, спускалась на водну гладінь Авонського озера.

Над нижнім містом п’ятсот розташованих на викорчованій триста років тому височині будинків у садах обрамовують з трьох боків цей мис, любуючись на свої багаторазові віддзеркалення в брильянтовій поверхні Авонського озера, захаращеного біля берегів караванами плотів і звареними в гори дровами. Води вкритої плотами річки й красиві водоспади Авони, що далеко вище від впадіння в річку насичує млинові греблі й шлюзи кількох фабрик, – усе це створює дуже мальовничу і тим разючішу картину, що вона обрамована зеленими масивами лісів і що довга Егська долина становить розкішний контраст з різкими тінями переднього плану, які панують у Віль-о-Фе.

Перед цією широкою панорамою королівський шлях, перекинувшись мостом через річку, у чверті льє від Віль-о-Фе, врізується в самий початок алеї тополь, де кінну поштову станцію оточувало маленьке передмістя, прилягаючи до великої ферми. Кантональний тракт теж робить поворот, щоб потрапити на міст, де він і зливається з великим шляхом.

Гобертен поставив будинок на одній з ділянок дельти, з наміром створити навколо нього майдан, який зробив би нижнє місто таким самим красивим, як верхнє. Це був сучасний кам’яний одноповерховий будинок з балконом чавунного литва, з ґратчастими віконницями, з красиво пофарбованими віконними рамами, без єдиної прикраси, крім грецького орнаменту під карнизом, з шиферним дахом, з горищевими приміщеннями, з прекрасним подвір’ям та англійським садом, омиваним Авоною, позаду будинку. Краса цієї споруди спонукала супрефектуру, що тимчасово тулилася в якійсь халупі, перейти в особняк навпроти, який департамент був вимушений побудувати завдяки наполяганням депутатів Леклерка і Ронкероля. Тут же місто побудувало собі мерію. Суд, який теж був у найманому приміщенні, дістав свій, недавно закінчений, палац юстиції, отже, Віль-о-Фе завдячував ретельності свого мера низкою дуже солідних будинків у сучасному стилі. Жандармерія

будувала собі казарми, якими мав завершитися чотирикутник, утворений майданом.

Усі ці зміни, якими дуже пишалися місцеві обиватели, були викликані впливом Гобертена, який незадовго до цього одержав хрест Почесного легіону з нагоди наступних королівських свят. У місті, з такою побудовою і виниклому зовсім недавно, не було ні аристократії, ні дворянства. Отже, горді своєю незалежністю, віль-о-фейські обиватели усі прилучилися до незгоди, яка виникла між селянами та графом Імперії, що перейшов на бік Реставрації. Для них гнобителі були гнобленими. Уряд так добре знав настрій цього торговельного міста, що посадив у нього супрефектом людину, схильну до примирливої політики, виученика свого дядька, славетного де-Люпо, одного з тих, хто звик до угод, хто вміє пристосуватися до вимог усякого уряду, кого політики-пуритани, самі роблячи гірше, звуть продажними душами.

Всередині будинок Гобертена було прикрашено досить вульгарними новинками сучасних розкошів. Тут були багаті шпалери з золотим бордюром, бронзові люстри, меблі з червоного дерева, "астральні" лампи, круглі столики з мармуровим верхом, десертний посуд з білого фарфору з золотим обідцем, стільці з червоносап’яновим сидінням, гравюри на міді в їдальні, гарнітур, оббитий блакитним кашеміром, у вітальні,– усе вельми бездушне, дуже пласке, але все воно у Віль-о-Фе здавалося верхом сарданапалових розкошів. Пані Гобертен в цьому домі грала роль елегантної й блискучої дами; вона кривлялась і манірничала в свої сорок п’ять років, впевнена в непохитності свого становища мерші, що мала власний двір.

Хіба доми Рігу, Судрі й Гобертена тим, хто знає Францію, не дають точного уявлення про село, маленьке містечко і головне місто округу?

Не бувши насправді ні розумним, ні талановитим, Гобертен здавався таким в очах навколишніх; правильність його погляду на речі та його лукавство мали своїм джерелом виключно гостру жадобу до наживи. Він хотів свого багатства не для своєї дружини, не для двох своїх дочок, не

для свого сина, не для самого себе, не з духу родинності і не ради шани, яку дають гроші; крім почуття помсти, яким він жив, він любив дзвін грошей, подібно до Нюсінжена, що завжди побрякує, як кажуть, золотом в обох кишенях водночас. Хід справ був життям цієї людини; і хоч черево в нього було повне, він виявляв таку ж активність, як людина з туго підтягнутим животом. Інтриги, задумувані підходи, підготовлювані обмани, крутня, комерційні хитрощі, складання і розглядання звітів, бурхливі сцени, заплутування інтересів захоплювали його, наче слуг у комедії, сприяли циркуляції крові, рівномірно розподіляли жовч по тілу. І він ходив, він їздив верхи, в екіпажі, водою, на торги, на аукціони в Париж, завжди думаючи про все, тримаючи в своїх руках тисячі ниток і ніколи не переплутуючи їх.

Жвавий, рішучий у рухах, як і в думках, невеличкий, присадкуватий, підібраний, з тоненьким носом, моторними очима й настороженим слухом, він нагадував мисливського собаку, його засмагле, коричневе, цілком кругле обличчя, обабіч якого стирчали обпалені на сонці вуха, бо він звичайно носив кашкет, – було в повній гармонії з його характером. Ніс у нього був трохи кирпатий, а стиснені губи, мабуть, ніколи не розтулялися для доброзичливого слова. Його густі бакенбарди починалися двома чорними, лисніючими кущами під яскраво забарвленими вилицями й губилися в галстуку. Кучеряве сивувате волосся, природно хвилясте, наче перука у старого судді, покручене, немов силою вогню, що палав у його темному черепі і блищав в його сірих очах, обрамованих дугоподібними зморшками, – мабуть, через повсякчасну звичку мружитися, дивлячися вдалину на яскравому сонячному світлі,– добре доповнювало його обличчя. Сухорлявий, худий, жилистий, він мав волохаті, чіпкі, зігнуті руки людей, що не шкодують себе. Ця зовнішність подобалася людям, з якими він мав оправу, бо він прикривався обманливою веселістю; він умів багато говорити, нічого не сказавши про те, про що хотів промовчати; він мало писав, щоб мати змогу заперечувати те, що зривалося в нього з язика й здавалося йому невигідним. Книги його вів касир, людина цілком чесна, з тих, кого завжди вміють викопати люди з характером Гобертена, що заради своєї вигоди роблять з них свою першу жертву.

Коли плетений візок Рігу з’явився години о восьмій на вулиці, що від самої пошти тягнеться вздовж річки, Гобертен у кашкеті, чоботях, куртці вже повертався з пристаней; він прискорив крок, одразу здогадавшись, що Рігу виїхав тільки заради головної справи.

– Здоров був, дядьку хват, здорово, черево, сповнене жовчі й мудрості,– сказав він, злегка поляскавши обох гостей по животу. – Маємо поговорити про справи, от ми й поговоримо за скляночкою вина, хай йому чортяка! От, як треба робити справу!

– При такому ремеслі вам слід би бути жирнішому, – сказав Рігу.

– Я завдаю собі забагато роботи: я не замикаюся, як ви, у себе в домі, загрузлий там, наче дідусь, що молодиться… Ви добре робите, слово честі! Ви можете діяти спиною до вогню, черевом до столу, сидячи в кріслі… справи самі до вас ідуть. Та входьте ж, хай йому чортяка! Дім до ваших послуг весь час, поки ви в ньому будете.

Слуга в синій лівреї з червоним кантом взяв коня під вуздечку і відвів його на подвір’я, де були стайні й господарські приміщення.

Гобертен лишив обох своїх гостей у саду і повернувся до них через хвилину, потрібну на те, щоб дати накази і розпорядитися про сніданок.

– Ну, дорогі мої вовченята, – сказав він, потираючи руки, – бачили, що суланжські жандарми рушили сьогодні на світанку в напрямі до Коншів; мабуть, ідеться про арешт засуджених за лісові порубки… Хай йому чортяка! Закипає, закипає!.. Зараз, – продовжував він, глянувши на годинника, – хлопці вже, мабуть, сидять за міцними ґратами.

– Мабуть, – підтвердив Рігу.

– Ну, а що ж кажуть на селі? Що вони вирішили?

– А що ж тут вирішувати? – спитав Рігу. – Ми до цієї справи непричетні,– додав він, глянувши на Судрі.

– Як-то непричетні? А коли Еги буде продано в результаті усіх наших заходів, хто ж наживе на цьому з п’ятсот-шістсот тисячок франків? Я сам один, чи що? Я не такий міцний, щоб одразу вивалити два мільйони, в мене троє дітей, яких треба влаштовувати, в мене дружина, що не бажає рахуватися з витратами; мені потрібні компаньйони. Хіба в дядька хвата не приготовлено грошей? Всі до одної застави в нього строкові, позичає він тепер тільки під короткотермінові зобов’язання, за які я відповідаю. Я вкладую вісімсот тисяч франків, син мій, суддя, двісті тисяч, на дядька хвата ми кладемо двісті тисяч, а ви скільки думаєте вкласти, панотче скуфія?

– Решту, – холодно відповів Рігу.

– Їй-богу! Хотів би я мати руку там, де у вас серце! – сказав Гобертен. – А далі що ви робитимете?

– Та те ж саме, що й ви. Викладіть ваш план.

– Мій план, – відповів Гобертен, – полягає в тому, щоб взяти подвійну ціну за ту половину, яку ми віддамо тим, хто побажає з Коншів, Серне та Бланжі. У дядька Судрі буде своя клієнтура в Суланжі, а у вас тут. Все це дуже нескладне, але як ми домовимося один з одним? Як ми поділимо поміж себе головні частки?

– Господи! Нема нічого простішого, – сказав Рігу. – Кожен візьме собі те, що йому більше заманеться. Я от нікого не стісню, я зі своїм зятем та дядьком Судрі візьму собі ліси; вони такі повирубувані, що вас не спокусять: ми лишимо на вашу частку всю решту; слово честі, вона коштує ваші гроші!

– Ви нам це підпишете? – спитав Судрі.

– Договір нічого не вартий, – відповів Гобертен. – До того ж ви бачите, що я граю відкрито; я цілком довіряю Рігу, він буде покупцем.

– Мені цього досить, – сказав Рігу.

– Я ставлю тільки одну умову: я одержую павільйон побачень мисливців з його прибудовами і п’ятдесятьма арпанами навколо; за землю я вам заплачу. З павільйону я зроблю собі дачу, вона буде біля моїх лісів. Пані Гобертен… пані Ізора, як їй хочеться себе називати, каже, що влаштує з нього собі віллу.

– Згоден, – сказав Рігу.

– Ну, між нами, – пошепки продовжував Гобертен, оглянувшись навколо і переконавшись, що ніхто не може його чути, – чи вважаєте ви їх здатними на якусь погану штуку?

– Яку саме? – спитав Рігу, що ніколи не хотів чого-небудь розуміти з півслова.

:– Ну, якби найвідчайдушніший з їх зграї і, до того ж, добрий стрілець пустив би кулю мимо графових вух… просто, щоб його залякати?..

– Граф здатний за ним погнатися й схопити його.

– Ну, а Мішо?

– Мішо про це б не базікав, він повів би тонку політику, взявся б висліджувати і, нарешті, відкрив би й винуватця, й тих, хто його озброїв.

– Маєте рацію, – відповів Гобертен. – Треба б, щоб чоловік із тридцять із них зняли бунт; декого пошлють на каторгу… одне слово, захоплять ту

сволоту, якої ми схочемо здихатися, використавши її… У вас там є два-три мерзотники, отакі, як Тонсари та Бонебо…

– Тонсар ще викине якесь колінце, – сказав Судрі,– я його знаю… А ми ще підогріємо його через Водуайє та Курткюїса.

– Курткюїс у мене в руках, – сказав Рігу.

– А я тримаю Водуайє.

– Обережність, – сказав Рігу, – насамперед обережність!

– Слухайте-но, панотче скуфія, чи не вважаєте ви ненароком, що нам негаразд розбазікувати про поточні події?… Адже ж не ми складаємо протоколи, затримуємо людей, робимо порубки й підбираємо колоски?.. Якщо пан граф уміло візьметься за справу, якщо він домовиться з яким-небудь відкупщиком про здачу Егів в оренду, тоді прощавайте, кошики, – виноград зібрано, і ви втратите, може, більше, ніж я… Все, що ми говоримо, це між нами і тільки для нас, бо я, звичайно, не скажу Водуайє ані слова, якого я не міг би повторити перед богом і перед людьми… Але нікому не заборонено передбачати події й використовувати їх, коли вони настануть… У селян нашого кантону гарячі голови; вимогливість генерала, його суворість, переслідування Мішо та його підлеглих довели їх до краю; сьогодні справи ще погіршали, і я ладен іти в парі, що там була сутичка з жандармами… Ну, ходімо снідати…

Пані Гобертен вийшла до гостей у сад. Це була досить біла, жінка з досить білим обличчям, довгими буклями, що на англійський манер спадали вздовж її щік, яка вдавала істоту пристрасну, але доброчесну, запевняла, що ніколи не знала кохання, заводила з усіма урядовцями розмови на платонічні теми і за вірного слухача мала при собі королевського прокурора, якого звала своїм patito[107]. Вона полюбляла чепчики з помпонами, але охоче робила відкриті зачіски та зловживала блакитним і ніжнорожевим кольорами. Вона танцювала, в сорок п’ять

років в неї була манірність молоденької дівчини, але в неї були величезні ноги й жахливі руки. Вона вимагала, щоб її звали Ізорою, бо при всіх своїх примхах та комічних безглуздях мала досить смаку, щоб зрозуміти нешляхетність прізвища Гобертена; у неї були безбарвні очі й волосся непевного кольору, на зразок брудної нанки. Нарешті, вона була взірцем для багатьох молодих дівчат, що мучили небо своїми поглядами й вдавали з себе ангелів.

– Ну, от, панове, – сказала вона, вітаючися, – можу вам повідомити дуже дивну новину! Жандарми повернулися назад…

– Арештували вони кого-небудь?

– Нікого! Генерал заздалегідь виклопотав усім прощення… Воно їм даровано на честь радісної річниці повернення до нас короля.

Троє компаньйонів переглянулися.

– Він хитріший, ніж я думав, оцей товстий кірасир, – сказав Гобертен. – Ходімо до столу, треба чимось втішитися; після всього, це партія не програна, а тільки відкладена; тепер справа за вами, Рігу…

Судрі й Рігу повернулись, обмануті в, своїх сподіваннях, нічого не змігши вигадати, щоб спричинити потрібну їм катастрофу, і поклавшись, як радив їм Гобертен, на випадок. Як у перші дні революції деякі якобінці, озлоблені й спантеличені добротою Людовіка XVI, провокували суворі заходи двору з метою спричинити анархію, що була для них багатством та владою, так і страшні супротивники графа де-Монкорне покладали свої останні надії на суворість, яку Мішо та його сторожі виявлять щодо нових порубок. Гобертен обіцяв їм свою допомогу, не називаючи своїх спільників, бо не хотів, щоб його зносини з Сібіле стали комусь відомі. Ніхто не дорівнював мовчазністю людині гобертенівського гарту, як не лічити колишнього жандарма й ченця-розстригу. Цю змову

могли привести до добра або, правильніш сказати, до зла тільки троє подібних людей, загартованих ненавистю й жадобою наживи.

V. Перемога без бою

Побоювання пані Мішо були результатом другого зору, який дарує справжня пристрасть. Цілком сповнена однією істотою, душа, нарешті, починає охоплювати весь її навколишній духовний світ і виразно бачити в ньому. В своєму коханні жінка носить у собі ті передчуття, що хвилюватимуть її пізніше у материнстві.

В той час, як бідна жінка вслухувалась у невиразні голоси, що долітали з незнаних світів, у шинку "Великі-ГУ-сині", насправді, відбувалася сцена, що загрожувала небезпекою життю її чоловіка.

Години о п’ятій ранку ті, хто перший підвівся на селі, побачили суланжських жандармів, що простували до Коншів. Ця новина швидко поширилася, і люди, зацікавлені в цій справі, зі здивуванням дізналися від жителів верхньої частини долини, що загін жандармів під командою віль-о-фейського лейтенанта пройшов егським лісом. З огляду на те, що це був понеділок, уже була достатня підстава, щоб селяни пішли в шинок похмелитися; але це було також напередодні річниці повернення Бурбонів, і, хоч завсідники кубла Тонсара зовсім не потребували цієї "найяснішої причини" (як казали тоді) для виправдання своєї присутності в "Великих-ГУ-синіх", вони не проминули б нагоди використати її, ледве їм здалася хоч би тінь якоїсь урядової особи.

Тут були Водуайє, Тонсар з родиною, Годен, що теж вважався до деякої міри членом родини, і старий виноградар, на ім’я Ларош. Ця людина якось перебивалася день у день і була одним з правопорушників, доставлених селом Бланжі за тим своєрідним набором, який було придумано, щоб відучити генерала від його пристрасті до протоколів. Бланжі дало ще трьох чоловіків, дванадцять жінок, вісім дівчат і п’ять хлоп’ят, за яких мали відповідати їх чоловіки та батьки, що були

цілковитими злидарями; але це й були всі зовсім незаможні люди. 1823 рік збагатив виноградарів, а 1826 рік, із своєю надзвичайною кількістю вина, теж обіцяв їм багато грошей; роботи, організовані генералом, також влили чимало грошей у три громади, сусідні з його володіннями, і в Бланжі, Коншах та Серне лише з великими труднощами було набрано сто двадцять чоловік пролетарів; для цього залучено було старих жінок – матерів та бабусь тих людей, що чимсь володіли, які, проте, самі нічогісінько не мали, от як мати Тонсара. Цей старий правопорушник Ларош не був вартий зовсім нічого; в ньому не було гарячої й порочної крові, як у Тонсарів; запалений тільки глухою, холодною ненавистю, він працював мовчки і завжди зберігав похмурий вигляд; праця була для нього нестерпна, а жити він міг, тільки працюючи; риси обличчя його були різкі, вираз огидний. Незважаючи на свої шістдесят років, він не був ще позбавлений сили, але спина його подалася, і він перегнувся; він нічого не бачив для себе у майбутньому, ні клаптика власної землі, і з задрістю дивився на тих, хто володів землею; тому він і не знав пощади в егському лісі: він з задоволенням робив там непотрібні спустошення.

– Що ж, ми так і дамо їх забрати? – сказав Ларош. – Після Коншів вони прийдуть і в Бланжі; мене вже судили за цю справу, тепер мені не проминути трьох місяців тюрми.

– А що ж поробиш проти жандармів, старий п’янице? – сказав йому Водуайє.

– Ну, хіба ми нашими косами не поперерізуємо ноги їхнім коням? Вони зразу ж опиняться на землі, рушниці в них не заряджені, а коли вони побачать, що їх один проти десяти, доведеться їм забиратися геть. Якби піднялися всі три села та двох-трьох жандармів було б вбито, всіх же не потягли б на гільйотину? Мусили б вони поступитися, як десь у Бургундії, куди в такій же справі пригнали цілий полк. Ну що ж! Полк забрався назад, а мужики й досі все ще ходять в ліс, як ходили туди багато років, отак само, як у нас.

– Раз уже вбивати, – сказав Водуайє,– найкраще вбити одного; та так, щоб, не попавшися, віднадити всіх армінаків від наших місць.

– Якого ж із цих розбійників? – спитав Ларош.

– Мішо, – сказав Курткюїс. – Він має рацію, Водуайє, велику має рацію. От побачите, що коли притінити хоч одного сторожа, то не легко буде знайти любителя стерегти і в день. Вони ж сидять у лісі весь день, та й вночі не виходять. Просто чорти якісь!

– Хоч куди сунетеся, – сказала сімдесятирічна стара Тонсар, висовуючи своє пергаментне обличчя, порите тисячею ямок, прорізане парою зелених очей, обрамоване брудними пасмами сивого волосся, що вибивалося з-під червоної хустки, – хоч куди сунетеся, обов’язково знайдете їх, і вони вас затримають; вони оглянуть вашу в’язку; коли ж у ній буде хоч одна зрізана гілка, хоч один прутик найгіршої ліщини, вони заберуть в’язку і складуть протокол; так вони й казали. Ух, мерзотники! Їх не можна обдурити, а коли вони вам не вірять, то ще примусять розмотати в’язку… їх тут три собаки, і всі не варті двох ліарів. Вбити їх, це Францію, далебі, не поруйнує!

– Маленький Ватель ще не такий поганець, як інші! – сказала пані Тонсар-невістка.

– Він? – вигукнув Ларощ. – Він свою службу так само робить, як і інші; із смішної історії, правда, він сміється разом з вами, тільки ближче з ним від цього не станете; він найвредніший з усіх трьох і такий же бездушний до бідного люду, як Мішо.

– А в пана Мішо все ж гарненька дружина, – сказав Ніколя Тонсар.

– Вона вагітна, – сказала стара. – Тільки, як справа отак піде далі, її маляті зроблять кумедні хрестини, коли вона отелиться.

– О, всі ці паризькі армінаки, – сказала Марі Тонсар, – не можна з ними й посміятися… а коли й буває таке, вони все одно пропишуть вас у протокол, не турбуючись про вас, ніби це й не вони сміялися…

– А ти пробувала їх закрутити? – сказав Курткюїс.

– Ще б пак!

– Все ж, – рішуче сказав Тонсар, – вони такі ж люди, як і всі інші: можна й до них добратися.

– Та, слово честі, що ні,– заперечила Марі, продовжуючи свою думку, – вони зовсім не сміються; не знаю, чого такого їм дають усередину, бо, після всього, молодчик з павільйону, той хоч жонатий, а Ватель, Гайяр і Штейнгель – ні; у них нема нікого в усьому краї, жодна жінка на них не зазіхає…

– Подивимося, як підуть справи під час збирання хліба й винограду, – сказав Тонсар…

– Вони не перешкодять збирати колоски, – сказала стара.

– Ну, як сказати, – відповіла невістка Тонсар. – їхній Груазон казав так, що пан мер надрукує об’яву, де буде написано, що ніхто не може збирати колоски без посвідки про бідність. А хто її даватиме? Він же сам! Він їх багато не дасть. Він ще надрукує заборону виходити в поле, аж поки буде вивезено останній сніп.

– От як! Та він гірший за всякий град, отой кірасир! – вигукнув Тонсар, не тямлячи себе.

– Я про це дізналася тільки вчора, – відповіла його дружина, – коли піднесла Груазонові скляночку вина, щоб витягти з нього якусь новину.

– От теж щасливчик! – сказав Водуайє.– Поставили йому будинок, дали йому гарну жінку, є в нього прибутки, живе він, як твій король. А я двадцять років прослужив польовим сторожем і нажив собі тільки застуду.

– Так, він щасливець, – сказав Годен, – в нього є своє добро…

– Сидимо ми тут, як справжнісінькі дурні! – вигукнув Водуайє.– Ходімо, глянемо хоч, що там діється в Коншах; тамтешні ж нетерплячіші за нас…

– Ходімо, – сказав Ларош, не зовсім твердо стоячи на ногах. – Коли я не покінчу там з одним або з двома, то я не я буду.

– Ти? – сказав Тонсар, – ти дав би забрати хоч усю громаду. А я, коли хто торкне мою стару, – ось вона, моя рушниця, вона промаху не дає.

– Ну, гаразд, – звернувся Ларош до Водуайє,– хай тільки заберуть кого з Коншів, і один жандарм полетить з ніг.

– Сказано, дядьку Ларош! – вигукнув Курткюїс.

– Сказано, – відповів Водуайє,– та не зроблено і не буде зроблено… І яка рація в тому, що тебе відшмагають?.. Вже, коли вбивати, то краще вбити Мішо.

Під час цієї сцени Катрін Тонсар вартувала біля дверей шинку; вона повинна була вчасно попередити завсідників, щоб вони замовчали, коли хтось пройде мимо. Незважаючи на те, що випите вино вдарило в ноги, усі присутні скоріше вилетіли, ніж вийшли, з шинку, і войовничий пал повів їх до Коншів шляхом, який на протязі чверті льє лежить вздовж стіни егського парку.

Конші були справжнім бургундським селом з однією вулицею, на якій лежав великий шлях. Деякі будинки були з цегли, інші глинобитні; але всі вони мали жалюгідний вигляд. Департаментський тракт з Віль-о-Фе підходив до села ззаду, і звідси воно було досить мальовниче. Між великим шляхом і ронкерольськими лісами, що становили продовження егських лісів і прикривали всі висоти, протікала невелика річка, де кілька досить красиво згрупованих будинків оживляло пейзаж. Церква і священицький будинок становили окрему групу, звідки відкривався краєвид на грати егського парку, який доходив до цього місця. Перед церквою лежав обсаджений деревами майдан, на якому змовники з "Великих-ГУ-синіх" побачили жандармів і прискорили свій навальний крок. У цей момент з Коншської брами виїхало троє вершників, і селяни пізнали генерала, його слугу й начальника охорони Мішо, які галопом помчали до майдану; Тонсар і його компанія наспіли туди на кілька хвилин пізніше. Правопорушники, чоловіки й жінки, не чинили жодного опору; всі вони стояли, оточені п’ятьма суланжськими жандармами і п’ятнадцятьма іншими, приїжджими з Віль-о-Фе. Все село зібралося тут. Діти, батьки й матері арештованих метушилися туди й сюди і приносили їм усе потрібне на час їх ув’язнення. Досить цікаве видовище являла ця розлючена, але майже мовчазна сільська юрба, яка начебто прийняла якесь рішення. Розмовляли тільки жінки – старі й молоді. Діти й дівчатка-підлітки здерлися на складені дрова та купи каміння, щоб краще бачити всі події.

– Вони добре обрали час, ці гусари гільйотини, приїхали саме на свято…

– Що ж, то ви так і дасте забрати свого чоловіка? А що з вами буде за ці три місяці, найкращі в році, коли поденщина оплачується так дорого?..

– Ось хто справжні злодії!.. – відповіла жінка, загрозливо дивлячись на жандармів.

– Що це ви, стара, на нас скоса дивитесь? – сказав вахмістр. – Майте на увазі, що з вами скоро впораються, коли ви дозволите собі нас лаяти.

– Я нічого не сказала, – поспішила відповісти жінка з приниженим і жалюгідним виглядом.

– Я щойно чув слова, про які я міг би примусити вас пошкодувати…

– Ну, ну, діти мої, спокійніше! – сказав коншський мер, що разом з тим був і поштмейстером. – Якого чорта! Цим молодцям дано наказ, мусять же вони його виконувати.

– Правильно! Все це від егського пана… Ну, зачекай же ти!

У цю мить генерал виїхав на майдан, і його поява збудила певне ремствування, на яке він не звернув жодної уваги; він попрямував до жандармського лейтенанта з Віль-о-Фе, і, після того, як він сказав йому кілька слів та передав якийсь папір, офіцер обернувся до своїх людей і сказав:

– Відпустіть заарештованих, генерал добився для них помилування від короля.

У цю мить генерал де-Монкорне півголосом розмовляв з коншським мером, але після кількох хвилин розмови мер, звертаючись до засуджених, які мали ночувати в тюрмі й були дуже здивовані своїм визволенням, сказав їм:

– Друзі мої, подякуйте панові графу, це йому ви зобов’язані скасуванням вироків; він просив про ваше помилування в Парижі і дістав його на честь річниці повернення короля… Сподіваюсь, що надалі ви будете краще поводитися щодо людини, яка сама так добре з вами поводиться, і не будете завдавати шкоди її володінням… Хай живе король!

І селяни з захопленням гукнули: "Хай живе король!", щоб не гукнути: "Хай живе граф де-Монкорне!".

Цю сцену дотепно придумав генерал по згоді з префектом і департаментським прокурором суду; бо було визнано бажаним, показавши твердість для підтримання авторитету місцевих властей і для впливу на дух селян, виявити в той же час і м’якість, з огляду на велику делікатність обставин. І справді, опір селян, якби він стався, поставив би власті у великі труднощі. Як сказав Ларош, не можна було тягти цілу громаду на гільйотину.

Генерал запросив на сніданок коншського мера, лейтенанта і вахмістра. Бланжійські змовники лишилися в коншському шинку, де визволені правопорушники пропивали гроші, взяті для життя в тюрмі, а бланжійська компанія, звичайно, приєдналася до загальної гульні, бо селяни словом "гульня" визначають усякі веселощі. Пити, лаятися, битися, наїдатися й повертатися додому п’яним та хворим – усе це означає "гуляти".

Виїхавши Коншською брамою, граф повернувся із своїми трьома гістьми лісом, щоб показати їм сліди порубок і дати їм зрозуміти усе значення цієї справи.

В той час, коли Рігу, десь близько полудня, повертався в Бланжі, граф, графиня, Еміль Блонде, жандармський лейтенант, вахмістр і коншський мер кінчали сніданок у блискучій та пишній їдальні, осяяній розкішшю Буре і описаній Блонде в його листі до Натана.

– Було б справді шкода розлучитися з таким житлом, – сказав жандармський лейтенант, який ніколи ще не бував в Егах, тепер показаних йому в усіх деталях, і який, дивлячись крізь бокал шампанського, помітив дивовижну жвавість голих німф, які підтримували завісу плафону.

– Отож-бо ми й будемо тут відбиватися до смерті,– сказав Блонде.

– Я тому це сказав, – продовжував лейтенант, дивлячись на свого вахмістра, наче для того, щоб закликати його до мовчання, – я сказав це тому, що не всі вороги генерала живуть на селі…

Бравий лейтенант був розгублений розкішшю сніданку, блискучою сервіровкою, царственною пишнотою, що прийшла на зміну пишноті оперної діви, а Блонде підштовхнув його своїми дотепами, що вплинули на нього так само, як рицарські тости, випиті ним.

– Які в мене можуть бути вороги? – здивовано спитав генерал.

– З його добрістю! – додала графиня.

– Він невдало розпрощався з нашим мером, паном Гобертеном, і заради свого спокою йому слід би з ним помиритися.

– З ним!.. – вигукнув граф. – Ви, мабуть, не знаєте, що це мій колишній управитель, пройдисвіт?

– Він вже більше не пройдисвіт, – заперечив лейтенант, – він віль-о-фейський мер.

– Наш лейтенант дуже дотепний, – сказав Блонде. – Зрозуміло, що мер не може не бути чесною людиною.

Побачивши після слів графа цілковиту неможливість з’ясувати йому те, що діється, лейтенант більше не відновляв розмови на цю тему.

VI. Ліс і жнива

Сцена в Коншах справила добре враження, а вірні графські сторожі, зі свого боку, пильнували, щоб з егського лісу не виносилося нічого, крім хмизу; але цей ліс протягом двадцяти років так ревно використовувало

навколишнє населення, що в ньому тепер лишилися тільки здорові дерева, псувати які на зиму жителі й почали, нескладними способами, виявленими тільки далеко пізніше. Тонсар посилав свою матір у ліс; сторож бачив, як вона увіходить в нього; він знав, звідки вона вийде, і очікував її, щоб оглянути в'язку; виявлялось, що стара справді навантажена сухим хмизом, впалим гіллям, поламаними й непридатними сучками; вона ойкала та скаржилася, що їй, в її роки, доводиться ходити так далеко, щоб набрати цю мізерну в'язку. Але стара не казала, що вона забиралась у саму чащу лісу, розчищала стовбур молодого дерева і здирала з нього всю кору кільцем, біля самого коріння; потім вона знову вкладала на місце мох і листя; не було можливості виявити цей кільцеподібний надріз, зроблений не кривим ножем, а розривом кори, подібним до поранення, яких завдають ці істоти – гризуни й нищителі, що їх, як до місцевості, звуть то тунцями, то турками, то білими черв'яками і що являють собою початкову стадію хруща. Цей черв'як – великий любитель деревної кори; він забирається між корою й заболонню і гризе дерево, роблячи свій шлях навколо стовбура. Якщо дерево досить товсте, щоб черв'як до кінця шляху відбув своє перетворення в лялечку, в якій він спить аж до свого другого пробудження, – дерево врятовано; бо, через те, що для соків на дереві лишається місце, вкрите корою, дерево ростиме. Щоб зрозуміти, до якої міри ентомологія зв'язана з сільським господарством, садівництвом і всім, що виробляється землею, досить пояснити, що великі натуралісти, от-як: Лятрей, граф Дежан, берлінський Клуг, турінський Жене та інші, зробили висновок, що більшість відомих нам комах існує коштом рослинності; що твердокрилих, список яких опублікував пан Дежан, налічується двадцять сім тисяч видів і що, незважаючи на найстаранніші розшуки ентомологів усіх країн, існує ще безліч видів, в яких досі невідомі потрійні перетворення, характерні для всіх комах; нарешті, що не тільки кожна рослина, а й усе, що породжує земля, хоч як змінене воно буде людським обробітком, має свою особливу комаху. Наприклад, коноплі або льон, після того, як ними одягали або вішали людей, після того, як вони торкалися спин цілої армії, перетворюються на писальний папір, і ті, хто багато пише або читає, близько знайомі з звичаями якоїсь комахи, що зветься паперовою вошею, з її чудесними звичками й будовою тіла;

комаха ця проходить свої нікому не відомі перетворення, живучи в стопі дбайливо переховуваного білого паперу, і ви бачите, як вона бігає й пострибує у своїх сяючих, наче тальк або шпат, розкішних шатах, – це верхополочка-злодійка.

Білий черв’як – горе для землевласника; він під землею уникає циркулярів властей, що не можуть застосувати до нього сіцілійської вечірні перед тим, як він перетвориться на хруща; коли б населення знало, яке лихо загрожує йому, якщо воно не візьметься знищувати хрущів та їх личинки, воно б трохи уважніше поставилося до наказів префектури.

Голландія ледве не загинула, – її греблі підточив шашіль, і наука досі не знає, в яку комаху, перетворюється цей шашіль, так само, як не знає й попередніх змін черв’яка. Житні ріжки найімовірніше являють зборище комах, в якому геній науки досі побачив тільки легкий рух. Отже, чекаючи жнив та збирання колосків, з півсотні старих жінок наслідували роботу білого черв’яка біля коріння п’яти-шести сотень дерев, які мали на весну обернутись у мерців і більше не вкритися листям; вони обирали гущавину найменш доступних місць, через що гілля мало піти в їх розпорядження. Чи секрет, хто ж подав таку думку? Ніхто. Курткюїс якось скаржився в шинку Тонсара, що помітив у себе в саду гинучий в’яз; цей в’яз став хиріти, і Курткюїс запідозрів наявність білого черв’яка; бо ж він, Курткюїс, добре був ознайомлений з діями черв’яків, і коли білий черв’як заводився біля коріння дерева, дерево неминуче гинуло… І він ознайомив з роботою білого черв’яка своє товариство по шинку, наочно показуючи її. Старі жінки взялися за цю нищівну роботу з таємничістю та спритністю відьом і ще більше розпалювалися заходами, які доводили їх до відчаю і які запровадив бланжійськнй мер та запропонував до виконання мерам сусідніх громад. Польові сторожі з барабанним боєм оголошували розпорядження, де говорилося, що нікому не буде дозволено збирати залишені після хазяїв колоски й виноград без посвідок про бідність, які видають мери кожної громади і зразки яких префект розіслав супрефектові, а той – усім мерам. Великі землевласники департаменту були в захваті від поведінки генерала де-

Монкорне, і префект говорив по салонах, що якби замість того, щоб жити й Парижі, верхівки суспільства оселилися на своїх землях і дружно домовилися між собою, то це, зрештою, привело б до яких-небудь добрих результатів; бо подібних заходів, – додавав префект, – треба було б вживати скрізь, погоджуючи й зм’якшуючи їх справами благодійності та освіченої філантропії, як робить генерал де-Монкорне.

Справді, генерал і його дружина, при сприянні абата Бросета, взялися за благодійність. Вони ввели її в розумні рамки; вони хотіли з безперечними результатами у руках довести людям, які їх грабували, що вони зароблять більше, вдаючись до дозволеної законом праці. Вони роздавали на прядіння прядиво і платили за його обробіток; далі цю пряжу графиня віддавала для вироблення полотна, яке йшло на ганчір’я, фартухи, грубі кухонні рушники й сорочки для бідноти. Граф розпочав низку меліоративних робіт, що вимагали великої кількості робітників, яких він брав тільки з найближчих громад. Цю справу було покладено на Сібіле, тоді як абат Бросет указував графині на дійсно незаможних і часто приводив їх до неї. Пані де-Монкорне приймала в своїх благодійних справах у великому передпокої, що виходив на головний ґанок. Це була прекрасна приймальна зала, з підлогою, вистеленою білими й червоними мармуровими плитами, з красивою кахляною грубою, заставлена довгими лавами, оббитими червоним оксамитом.

Саме сюди одного ранку, до початку жнив, стара Тонсар привела свою внучку Катрін, яка хотіла, за її словами, зробити признання, страшне для честі вбогої, але чесної родини. Поки стара казала це все, Катрін стояла в позі обвинуваченої; далі вона, в свою чергу, розповіла про скрутне становище, в яке вона потрапила і яке відкрила тільки своїй бабусі: мати вигнала б її з дому, а батько, людина винятково чесних правил, вбив би її. Якби в неї була хоч тисяча франків, вона одружилася б з бідним робітником, на ім’я Годен, який знає все і любить її, як брат; він купив би клаптичок землі і побудував би собі халупу. Це було зворушливо. Графиня обіцяла присвятити на цей шлюб суму, достатню для задоволення деяких починань. Щасливий шлюб Мішо, а також Груазона заохочували її. Крім того, це весілля і цей шлюб подали б

добрий приклад місцевому населенню і спонукали б його до доброї поведінки. Отже, шлюб Катрін Тонсар з Годеном було погоджено з допомогою тисячі франків, які обіцяла графиня.

Іншого разу стара жахлива жінка, мати Бонебо, що жила в халупі між Коншською брамою й селом, притягла купу мотків грубих ниток.

– Пані графиня робить чудеса, – говорив абат, сповнений надій на моральне виправлення цих дикунів. – Ця жінка завдала чимало шкоди вашим лісам, а тепер як і навіщо вона туди піде? Вона з рання до вечора пряде, час її заповнений, і це дає їй певний прибуток.

Край був спокійний; Груазон подавав цілком задовільні донесення; правопорушення, здавалося, хотіли припинитися, і можливо, що становище краю та його жителів і справді докорінно змінилось би на краще, якби не було злопам’ятної жадібності Гобертена, міщанських інтриг вищого суланжського товариства і нескінченних підступів Рігу, який, наче вогонь у кузні, роздував ненависть та злочинні задуми в серцях селян Егської долини.

Сторожі весь час скаржилися, що в лісовій хащі знаходять багато гілок, зрізаних кривим ножем з одвертою метою підготувати паливо на зиму; вони чатували на винних у цих неподобствах, але нікого з них зловити не пощастило. Граф з допомогою Груазона видав посвідки про бідність лише тридцяти-сорока справді незаможним своєї громади, але мери сусідніх громад виявили більшу податливість. Чим більшу м’якість виказав граф у коншській історії, тим більше хотів він бути суворим при збиранні колосків, що обернулося просто на крадіжку. Він зовсім не цікавився трьома своїми фермами, зданими в оренду; його більше турбували досить численні хутори, орендовані споловини: таких хуторів було шість, по двісті арпанів у кожному. Граф оголосив заборону, під страхом протоколу й штрафу, накладеного мировим судом, з’являтися в поля раніше, ніж з них буде вивезено снопи; це розпорядження, проте, нікого не стосувалося в громаді, крім графських володінь. Рігу знав місцеві умови; він свої орні землі роздавав невеликими ділянками людям,

що вміли забезпечити збирання свого врожаю й платили йому зерном. Збирання колосків його ні в якій мірі не зачіпало. Інші землевласники були селяни і один одного не кривдили. Граф наказав. Сібіле так налагодити справу з хуторянами, щоб жнива відбувалися на кожній фермі по черзі, перекидаючи усіх женців разом до кожного фермера, замість того, щоб розпорошувати їх по різних полях, що заважало б наглядові. Граф разом з Мішо особисто поїхав подивитися, як піде справа. Груазон, що запропонував ці заходи, мав бути присутнім при всіх навалах бідноти на поле багатого землевласника. Жителі міст не уявляють, що таке збирання колосків для сільських жителів; пристрасть їх незбагненна, бо деякі жінки кидають добре оплачувану роботу, щоб взятися за збирання колосків. Хліб, добутий так, здається їм смачнішим; цей спосіб запасатися, та ще найістотнішим продуктом харчування, має для них цілком особливу привабливість. Матері беруть з собою своїх малят, своїх дочок і синів-підлітків; зовсім розбиті старі тягнуться туди ж і, розуміється, ті, в кого є якесь майно, вдають із себе бідняків. Для збирання колосків надягається лахміття. Граф і Мішо, верхи, були присутні при першому вступі цієї юрби обідранців на перші поля першого хутора. Була десята година ранку, серпень був жаркий, небо було без хмар, блакитне, немов барвінок; земля палала, хліба палахкотіли, женці працювали з обличчями, опеченими відбиттям проміння на затверділій і дзвінкій землі, мовчки, в розмоклих сорочках, ковтаючи воду з кам’яних глеків, круглих, наче хлібина, з двома ручками й грубою шийкою, заткнутою вербовою пробкою.

На краї зжатих полів, де стояли вози, що вантажилися снопами, стояла сотня істот, які безперечно лишали далеко позаду і найогидніші образи, втілені пензлем Мурільйо й Тенірса, найсміливіших у цьому жанрі, і постаті Калло, цього поета фантастичних злиднів; їх бронзові ноги, лисі голови, подерте лахміття, так цікаво вицвілі рум’янці, лисніючі від жиру дірки, латки, плями, полинялі тканини, витерті до прозорості – словом, ідеал матеріального втілення злиднів було далеко перевершено, так само як жадібний, неспокійний, тупий, ідіотичний, дикий вираз облич мав ту вічну перевагу над невмирущими творами цих владарів фарб, яку природа завжди має над мистецтвом. Старі жінки з шиями гиндичок, з

червоними повіками без вій, витягували свої голови, наче мисливський собака перед куріпкою; діти мовчали, наче солдати на варті; дівчатка тупотіли на місці, мов тварини, коли ті чекають корму; характерні риси дитинства й старості зникали під жорстокою жадобою – жадобою до чужого добра, яке переходило в їх власність з допомогою зловживання. Усі очі були вогненні, жести загрозливі; але при графі, польовому сторожі й начальнику охорони всі зберігали мовчання. Велика власність, фермери, робітники й бідняки – всі були тут представлені; соціальне питання вимальовувалося в усій виразності, бо голод скликав сюди ці визивні обличчя… Сонце надавало опуклості цим жорстоким рисам і запалим обличчям; воно обпалювало босі, запорошені ноги; тут були напівголі діти, ледве прикриті подертою блузкою, з кучерявим русим волоссям у соломі, сіні й лісових стеблинах; деякі жінки держали за руку малят, що тільки починали ходити і що їх мали кинути на призволяще в якій-небудь борозні.

Ця похмура картина була вразливою для старого солдата, що мав добре серце; генерал сказав Мішо:

– Мені тяжко бачити це. Треба розуміти важливість цих заходів, щоб виконувати їх.

– Якби всі землевласники наслідували ваш приклад, жили б на своїх землях і робили б стільки добра, скільки робите його ви, мій генерале, то не лишилося б, – не скажу бідняків, бо вони завжди будуть, а людей, які б не могли прожити своєю працею.

– Мери Коншів, Серне й Суланжа прислали нам своїх бідняків, – сказав Груазон, перевіривши посвідки про бідність. – Це неправильно…

– Звичайно, неправильно, але зате наші бідняки підуть в їх громади, – сказав граф. – На цей раз досить домогтися хоч би того, щоб вони не тягали снопів; все треба робити поступово, – сказав він, виїжджаючи.

– Ви чули, що він каже? – спитала стару Бонебо стара Тонсар, бо останні слова граф вимовив не так тихо, як попередні, і вони дійшли до вух однієї з цих двох старих, що стояли на дорозі, яка пролягала вздовж поля.

– Атож; це ще не все: сьогодні зуб, завтра вухо; якби вони знайшли смачнішу приправу, щоб з’їсти наші тельбухи замість телячих, вони попоїли б християнського м’ясця! – відповіла їй стара Бонебо, показавши графові, який проїжджав мимо, свій грізний профіль, і моментально надала йому лицемірного виразу з допомогою медового погляду та солодкої гримаси; вона тут же поспішила зробити низький уклін.

– Ви теж прийшли підбирати колоски, хоч моя дружина дає вам добрий заробіток?

– Ех, любий паночку, хай спасе вас господь при доброму здоров’ячку! Але ж бачите, хлопець мій мене об’їдає. Мушу приховати жменьку зерна, щоб мати хліб на зиму. Поназбираю ще трошечки… воно й легше буде!

Збирання колосків небагато давало збирачам. Почуваючи за собою підтримку, фермери та орендарі вимагали чистої косовиці, стежили за збиранням та в’язанням снопів, так що більш не було зловживань і крадіжок, принаймні таких, як у попередні роки.

Звикнувши збирати чималу кількість колосків і даремно шукаючи їх і цього разу, фальшиві, як і справжні бідняки, забувши про коншське помилування, пройнялися глухим невдоволенням, яке роз’ятрювали Тонсари, Курткюїс, Бонебо, Ларош, Водуайє і Годен та їхні соратники по шинку. Ще гірше було із збиранням винограду, бо підбирання залишених ягід розпочалося тільки після того, як весь виноград було знято і виноградники особливо старанно оглянув Сібіле. Усе це до крайності збентежило голови; але коли лежить така величезна прірва між класом, що хвилюється й лютує, і класом, проти якого ця лють звернута, – слова

завмирають; помітити, що там бродить усередині, можна тільки з одних вчинків, бо невдоволені йдуть працювати під землю, наче кроти.

Суланжський ярмарок пройшов досить тихо, крім кількох сутичок між вищим і другорозрядним міським товариством, спричинених неспокійним деспотизмом королеви, що не бажала примиритися з владою, яку набула й закріпила прекрасна Ефімі Плісу над серцем блискучого Люпена, прикувавши до себе непостійний пал його, мабуть, остаточно.

Граф і графиня не з’явилися ні на суланжському ярмарку, ні на святі в "Тіволі", і це їм закинули як злочин Судрі, Гобертени та їх прибічники. "Це пиха, це зневага", – казали в салоні пані Судрі. Графиня тимчасом намагалася заповнити порожнечу, яку утворив від’їзд Еміля, тим глибоким інтересом, що притягує високі душі до добра, яке вони роблять, або думають, що роблять; граф, зі свого боку, з не меншим запалом віддався практичним поліпшенням у справах управління маєтком, що мали, на його думку, сприятливо відбитися на становищі, отже, й на звичаях місцевих жителів. Підтримувана порадами й досвідом абата Бросета, пані де-Монкорне потроху набувала статистично правильного уявлення про бідні родини громади, про їх внутрішні взаємини, про їх потреби, засоби існування та розумні заходи, якими треба було допомагати їх роботі, не втягуючи в лінощі та неробство. Графиня послала Женев’єву Нізрон – Пешіну в Оссерський монастир під приводом навчання її життя з тим розрахунком, щоб дівчинка могла згодом піти до неї на службу, а насправді, щоб охоронити її від мерзенних зазіхань Ніколя Тонсара, якого Рігу зумів-таки визволити від військової служби; графиня вважала також, що релігійне виховання, монастирський лад життя й нагляд черниць зможуть приборкати палкі пристрасті цієї передчасно розвиненої дівчинки, чорногорська кров якої іноді уявлялась їй, наче грізне полум’я, готове навіть здалека спалити сімейне щастя її вірної Олімпії Мішо.

Отже, в Егському замку почували себе спокійно. Граф, заколисаний Сібіле і заспокоєний Мішо, вдоволений своєю твердістю, дякував дружині за те, що вона своєю благодійністю сприяла великому досягненню у

встановленні їх спокою. Питання про продаж лісових матеріалів граф думав погодити в Парижі з лісопромисловцями. Він не мав ні найменшого поняття про те, як ведуться торговельні справи і абсолютно не знав про вплив Гобертена на лісову справу по Іоні, яка значною мірою постачала ліс Парижу.

VII. Хорт

Близько середини вересня Еміль Блонде, що їздив у Париж видати свою книжку, повернувся в Еги відпочити і обдумати запроектовану на зиму роботу. В Егах любляча й чистосерда молода людина перших днів, що йдуть після юнацтва, знову з’являлась у цьому пошарпаному журналісті.

– Яка прекрасна душа!

Таке було слово й графа, й графині.

Ті, хто звик обертатися в безоднях суспільного життя, усе розуміти й нічого не соромитися, створюють оазис у власному серці; вони забувають зіпсутість свою і навколишніх; вони стають у вузькому і замкненому колі маленькими святими; вони наближаються до жіночої тонкості почуттів; вони втілюють на мить свій ідеал і обертаються на янголів для єдиної особи, яка обожнює їх, і зовсім не грають при цьому комедії; вони, так би мовити, пускають душу на зелені луки; в них виникає потреба зчистити щіткою прилиплі до них плями бруду, залікувати свої виразки, перев’язати свої рани. В Еги Еміль Блонде приїжджав без своєї отруйності й майже без дотепності, він не пускав жодного гострого слівця, мав лагідність ягняти, був платонічно ніжний.

– Це такий прекрасний хлопець, що мені його не вистачає, коли його з нами нема, – казав генерал. – Я б дуже хотів, щоб він розбагатів і кинув своє паризьке життя…

Ніколи ще прекрасний егський пейзаж і парк не були так любострасно красиві, як у цей час. У перші осінні дні, у ту мить, коли земля, стомлена пологами, визволившись від тягаря плодоносіння, поширює тонкі рослинні пахощі, ліси особливо чарівні; вони починають набирати відтінків зеленіючої бронзи й теплих червонуватих тонів, що створюють ті красиві покриви, під якими вони ховаються, наче посилаючи виклик зимовим холодам.

Показавшись навесні ошатною й радісною, мов брюнетка, сповненою надій, – природа в цю пору стає меланхолійною й лагідною, мов віддана спогадам блондинка; трава золотиться, осінні квіти показують свої бліді віночки, білі очі стокроток рідше просвічують на галявинах, і скрізь видно самі лілуваті чашечки. Скрізь буяє жовтий колір, в тінистих гаях листя яснішає й темнішають барви; уже низьке сонце торкається їх перебіжними оранжуватими відблисками, довгими світлодайними слідами, які швидко зникають, наче шлейф жінки, що сказала "прощавайте!"

На другий день після свого приїзду Еміль Блонде стояв уранці біля вікна своєї кімнати, що виходило на одну з тих терас балконом в сучасному стилі, звідки відкривався чарівний краєвид. Балкон цей тягнувся вздовж кімнат графині, по фасаду, звернутому на ліси та пейзажі Бланжі. Трохи було видно ставок, що звався б озером, якби Еги були ближче до Парижа, і його довгий канал; струмок, беручи початок біля мисливського павільйону побачень, перерізував галявину своєю муаровою стрічкою, вкритою блискітками піску.

Поза парком, навпроти його огорожі від села, виднілися бланжійські зорані поля, кілька луків, де паслися корови, садиби, оточені живоплотами, з їх фруктовими деревами, ліщиною, яблунями; далі, як рамка, – висота, на якій уступами розкинулись прекрасні ліси. Графиня вийшла на балкон у нічних туфлях, щоб глянути на балконні квіти, які лили свої ранкові аромати; вона була в батистовому пеньюарі, крізь який рожевіли її прекрасні плечі; гарненький і кокетливий чепчик заповзято лежав на її волоссі, що жартівливо вибивалося з-під нього; крихітні ніжки

її сяяли кольором шкіри крізь прозору панчоху; її пеньюар без пояса розвівався, відкриваючи вишиту батистову спідницю, недбало пов’язану поверх довгої нічної сорочки, яка також виднілася, коли вітер розкривав легкий пеньюар.

– А, ви тут? – сказала вона.

– Так…

– На що ви дивитесь?

– Гарне запитання! Ви відвернули мене від природи… Скажіть-но, графине, чи не хочете ви зробити сьогодні вранці, до сніданку, прогулянку по лісу?

– Яка думка! Ви ж знаєте, що я не люблю ходити пішки.

– Ми майже й не будемо ходити; я повезу вас в тильбюрі, ми захопимо з собою Жозефа, щоб він повартував екіпаж… Ви ніколи не буваєте у себе в лісі, а я помітив у ньому дивне явище: у деяких місцях верхів’я дерев мають колір флорентійської бронзи, а листя зовсім всохле…

– Ну, гаразд, я зараз одягнусь…

– Ми тоді не виїдемо й через дві години!.. Візьміть шаль, надягніть капелюха… черевики… більше нічого не треба… Я піду сказати, щоб запрягали.

– Завжди доводиться робити, як ви хочете… Я зараз вийду.

– Генерале, ми їдемо кататися… Чи хочете? – сказав Блонде, будячи графа, що відгукнувся бурчанням людини, яку тримає ранковий сон.

Через чверть години тильбюрі повільно котився алеями парку, супроводжуваний на деякій відстані рослим слугою в лівреї.

Ранок був справді вересневий. Глибока синява неба де-не-де сяяла серед купчастих хмар, які здавалися основним фоном, а ефір лише випадковим аксесуаром; на обрії тяглися довгі ультрамаринові смуги з прошарками, які чергувалися з іншими піскуватими хмарами; тони ці мінились і понад лісами набирали зеленкуватого відтінку. Земля під цією ковдрою була тепленька, мов жінка, яка щойно прокинулась; вона дихала пахощами солодкими, жаркими, але дикими; запахи зораних полів змішувалися з запахами лісу. У Бланжі дзвонили Angelus, і звуки дзвону, зливаючись з примхливим концертом лісу, надавали гармонії тиші. Тут і там курів білий і прозорий туман. При вигляді цього прекрасного ранку Олімпії прийшла фантазія провести свого чоловіка, що мав віддати деякі розпорядження одному з сторожів, будинок яких стояв недалеко; суланжський лікар рекомендував їй ходити пішки, не перевтомлюючись; вона боялася денної спеки і не хотіла гуляти ввечері. Мішо взяв з собою дружину, а за ними побіг його найулюбленіший собака, красивий хорт мишачого кольору з білими плямами, ласун, як усі хорти, і повний пороків, як всяка тварина, яка знає, що її люблять і що вона подобається.

Отже, коли тильбюрі під’їхав до ґрат мисливського павільйону побачень, графиня, запитавши, як здоров’я пані Мішо, дізналась, що та пішла в ліс разом з чоловіком.

– Ця погода дає всім натхнення, – сказав Блонде, пускаючи коня навмання одним із шести лісових шляхів.

– Ах, до речі! Жозеф, ти знаєш ліс?

– Так, пане.

І – вперед! Цей шлях був одним з найгарніших у лісі; він незабаром звернув убік і, звужуючись, перетворився на звивисту стежку, куди сонце проходило лише через прорізи в листяному наметі, що прикривав її, наче альтанкою, під яку легкий вітерець заносив подих чебрецю, лаванди, дикої м’яти, в’янучих дерев і листя, що падало з тихим зітханням; краплини роси, розсіяні в траві й на листі, обривалися навколо при проїзді легкого екіпажа, і, в міру його руху, перед гістьми з замку відкривалися фантастичні лісові таємниці: прохолодна глушина, де зелень волога й темна, де світло, зникаючи, розпливається оксамитом; галявинка з струнками берізками, понад якими височить вікове дерево, лісовий велетень; розкішні зібрання стовбурів, вузлуватих, замшілих, сивих, у глибоких борознах, які пом’якшували гігантські й грубі малюнки; бордюри ніжних травок, тендітних квіточок, що підходять на краї вибоїн. Струмки співали. Невимовна, звичайно, насолода – везти жінку, яка при підйомах і спусках слизьких шляхів, де трава поросла мохом, вдає, що боїться, або й насправді боїться, і горнеться до вас, і дає вам відчути мимовільний або вільний тиск вологої свіжості її руки, вагу її повного білого плеча, і відповідає вам усмішкою, коли ви їй кажете, що вона перешкоджає вам правити. Кінь, наче посвячений у таємницю цих затримок, поглядає то праворуч, то ліворуч.

Це нове для графині видовище, ця така потужна в усіх своїх виявах, така мало знана й така велична природа заглибила її в стан ніжної мрійності; вона відкинулася на спинку тильбюрі і віддалась радості бути з Емілем; очі її споглядали, серце її говорило, і сама вона відповідала цьому внутрішньому голосові, що звучав у цілковитій гармонії з її власним. Еміль теж крадькома дивився на неї і втішався мрійною її задумливістю, стрічки її капора, розв’язавшись, віддали у владу ранкового вітру шовковисті кучері її білявого волосся з чарівною недбайливістю. Рухаючись навмання, вони під’їхали до замкненої огорожі, від якої у них не було ключа; покликали Жозефа – і в нього ключа не було.

– Ну, що ж, прогуляймось пішки. Жозеф постереже екіпаж, ми його легко знову знайдемо…

Еміль і графиня заглибилися в ліс і натрапили на замкнений мальовничий куток, що нерідко трапляються в лісах. Двадцять років тому вуглярі тут влаштували вуглярню, і місце лишилося утрамбованим; усе навколо було випалене на досить великому просторі. За двадцять років природа змогла створити собі тут свій власний сад, квітник для себе самої, як художник інколи робить собі втіху, малюючи для самого себе картину. Ця чарівна картина оточена гарними деревами, вершки яких спадають над нею пишною бахромою; вони утворюють гігантський балдахін над цим ложем, де спочиває богиня. Вуглярі по воду ходили стежкою до колії або завжди повної калюжі чистої води. Стежка ця збереглася, вона запрошує вас зійти по кокетливо виткому спуску і раптом обривається кручею, де в повітрі стирчать тисячі коренів, створюючи щось на зразок канви для вишивки. Цей незнаний ставочок обріс низьким і густим дерном; кілька верб, кілька тополь кидають свою легку тінь на дернову лавку, що її спорудив собі тут якийсь мрійний або ледачий вугляр. Жаби стрибають до себе додому, чирки купаються в воді, водяна птаха прилітає і відлітає знову, заєць утікає геть, – ви лишаєтесь господарем цієї чарівної купальні, прикрашеної найрозкішнішим живим очеретом. Понад вашою головою розміщуються дерева у найрізноманітніших позах: тут їх стовбури, виткі, наче боа-констріктори, а там буки, стрункі, мов грецькі колони. По стеблинах мирно прогулюються слизняки й слимаки. Лань показує вам свою голову, білка поглядає на вас. Нарешті, коли стомлені Еміль і графиня присіли на березі, якась пташка, не знаю яка саме, затягла пісню осені, прощальну пісню, до якої стали прислухатися всі інші птахи, – одну з тих пісень, що їх зустрічають з любов’ю і сприймають усією своєю істотою.

– Яка тиша! – прошепотіла зворушена графиня, наче боячись порушити цей спокій.

Вони розглядали зелені плями на воді – ці світи, де зароджується органічне життя; вони показували одне одному ящірку, що гралась на сонці й ховалася при їх наближенні – звичай, що заслужив їй назву друга людини: "Вона цим доводить, як добре знає людей", – сказав Еміль. Вони показували одне одному жаб, що довірливіше поверталися на поверхню

води, на зарості кресу, виблискуючи своїми гранатовими очима. Проста й солодка поезія природи просочувалася в ці дві душі, пересичені штучністю світу, й проймала їх почуттям споглядання… Коли зненацька Блонде здригнувся і, нахилившись до вуха графині, сказав:

– Ви чуєте?

– Що?

– Якийсь дивний звук…

– Ось ви, письменники й кабінетні люди, не маєте жодного уявлення про село: це зелений дятел довбає дерево… Піду в парі, що ви навіть не знаєте найцікавішої особливості цього птаха: тільки він вдарить дзьобом, – а йому треба вдарити тисячі разів, щоб продовбати дуб, вдвоє товстіший за вас, – він зараз же перестрибує на протилежний бік дерева, щоб глянути, чи не пробив його наскрізь, і робить це щохвилини.

– Цей звук, люба вчителько природознавства, робить не тварина, в ньому почувається якась обдуманість, що свідчить про наявність людини.

Графиню раптом охопив панічний страх; вона кинулась на квітучу галявину, шукаючи дороги, щоб скоріше вибратися з лісу.

– Що з вами? – стурбовано крикнув Блонде, поспішаючи за нею.

– Мені здалося, що я бачила чиїсь очі…– сказала вона, коли досягла однієї з стежок, якими вони прийшли на вуглярню.

У цю мить вони почули глухий передсмертний стогін зненацька зарізаної живої істоти, і графиня, страх якої подвоївся, помчала так швидко, що Блонде ледве поспішав за нею. Вона бігла й бігла, наче блукаючий вогник; вона не чула Еміля, що кричав їй: "Ви помиляєтесь…". Вона все бігла. Еміль ледве наздогнав її, і вони бігли далі й далі. Нарешті,

вони наткнулись на Мішо та його дружину, що йшли під руку. Задиханий Еміль і графиня, ледве переводячи подих, не могли деякий час нічого сказати, потім розповіли, в чому справа. Мішо приєднався до жартів Блонде над страхом графині, а потім вивів пару на дорогу, якою їм треба було повертатися до тильбюрі. Підійшовши до огорожі, пані Мішо гукнула:

– Принц!

– Принц! Принц! – крикнув начальник охорони.

Він свиснув раз, свиснув удруге, – хорта не було.

Еміль розповів про дивовижні звуки, з яких почалася їх пригода.

– Дружина чула цей звук, – сказав Мішо, – а я тільки посміявся з неї.

– Принца вбито! – вигукнула графиня. – Я тепер певна в цьому, і вбито його одним ударом ножа по горлу, бо чуте мною було останнім стогоном тварини.

– О, чорт! – сказав Мішо. – Справа варта того, щоб її докладно з’ясувати.

Еміль і начальник охорони лишили обох дам із Жозефом при конях і повернулися в природний квітник, розташований на колишній вуглярні. Вони зійшли до ставка, обшукали його схили і нічого не знайшли. Блонде першим піднявся вгору; він помітив серед групи дерев, що росли по верхньому уступу, одне дерево з засохлим листям; він вказав на нього Мішо і схотів оглянути його. Обидва вони пішли по прямій лінії крізь ліс, обходячи стовбури, минаючи непролазні зарості терну та ожини, і знайшли дерево.

– Це прекрасний в’яз, – сказав Мішо, – а це черв’як, черв’як, що пооб’їдав усю кору біля його основи.

І він нахилився, взяв кору й підняв її:

– Дивіться, яка робота!

– Багато черв’яків у вашому лісі! – сказав Блонде.

У цю мить Мішо помітив за кілька кроків від себе червону пляму, а трохи далі голову свого хорта. Зітхання вирвалося з його грудей:

– Мерзота… Пані була права.

Блонде й Мішо пішли оглянути труп і побачили, що, як і припускала графиня, Принцеві було перерізане горло, а щоб він не загавкав, його приваблено було шматочком свіжої солонини, який він і тепер тримав між язиком та піднебінням.

– Бідна тварина, вона впала жертвою своїх вад!

– Як і належить принцеві,– додав Блонде.

– Тут був хтось, хто втік, не бажаючи потрапити нам на очі,– сказав Мішо, – і хто, значить, робив щось протизаконне. Але я не бачу ні зрубаного гілля, ні дерев.

Блонде і начальник охорони стали з обережністю досліджувати місцевість, вдивляючись у кожну п’ядь землі перед тим, як ступити на неї. Зробивши кілька кроків, Блонде вказав на дерево, перед яким трава була зім’ята, притоптана, і виразно видно було дві заглибини.

– Тут хтось стояв на колінах; це була жінка, бо чоловік ногами нижче від колін не пом’яв би стільки трави; от і відбиток спідниці…

Начальник охорони, оглянувши основу дерева, розшукав почату дірку, але не знайшов черв’яка з його твердою, лисніючою, кільчастою, вкритою бурими плямочками оболонкою і з передньою кінцівкою, вже схожою на кінцівку хруща, з яким у нього спільна голівка, вусики і пара міцних щелеп для перегризання коріння.

– Любий мій, я тепер розумію, звідки береться стільки мертвих дерев, помічених мною сьогодні вранці з тераси замку, що й спонукало мене приїхати сюди й з’ясувати причину цього дивного явища. Черв’яки копирсаються, але це – ваші селяни, що виходять з лісу…

Начальник охорони вилаявся й побіг, у супроводі Еміля, назад до графині, попросивши її взяти з собою його дружину. Сам він узяв коня Жозефа, наказавши тому повернутися в замок пішки, і зник з неймовірною швидкістю, щоб перетяти шлях жінці, яка щойно вбила його собаку, й захопити її зі скривавленим ножем та інструментом для надрізування стовбурів. Блонде сів між графинею та пані Мішо і розповів їм про смерть Принца і про сумне відкриття, до якого вона спричинилася.

– Боже мій, скажімо про це генералові перед сніданком! – вигукнула графиня, – інакше він може вмерти з нестями.

– Я його підготовлю, – сказав Блонде.

– Вони вбили собаку! – сказала Олімпія, втираючи сльози.

– Значить, ви дуже любили цього бідного хорта, моя мила, – спитала графиня, – що так його оплакуєте?

–; Я думаю про Принца тільки як про зловісну призвістку. Я тремчу, як би не сталося нещастя з моїм чоловіком!

– Як вони зіпсували нам цей ранок! – сказала графиня, чарівно копилячи губки.

– Як вони псують увесь край! – сумно відгукнулась молода жінка.

Вони зустріли генерала біля брами.

– Звідки ви? – спитав він.

– Ви зараз про це дізнаєтесь, – таємниче відповів Блонде, допомагаючи злізти пані Мішо, яка вразила генерала своїм сумним виглядом.

Через хвилину генерал і Блонде були на терасі, що прилягала до житлових кімнат.

– Ви досить запаслись спокоєм, ви не віддастеся люті, не правда?

– Ні,– сказав генерал, – але кінчайте, або я подумаю, що ви схотіли посміятися з мене…

– Чи бачите ви ці дерева з засохлим листям?

– Так.

– А ті, пожовклі?

– Так.

– Ну, це все мертві дерева, вбиті тими самими селянами, відданість яких ви, як вам здається, заслужили своїми благодіяннями.

І Блонде розповів про всі ранкові пригоди.

Генерал був такий блідий, що Блонде злякався.

– Ну, лайтеся ж, проклинайте, втратьте самовладання, – ваша стриманість може ще більше вам пошкодити, ніж нестяма.

– Я піду покурю! – сказав граф, прямуючи в свою альтаночку.

Під час сніданку повернувся Мішо: він нікого не зустрів. З’явився і Сібіле, викликаний графом.

– Пане Сібіле і ви, пане Мішо, обережно поясніть усюди, що я сплачу тисячу франків тому, хто дасть мені змогу захопити на місці людей, що гублять таким способом мої дерева. Треба дізнатися, яким це інструментом вони користуються, де вони його купили, а тоді в мене є свій план.

– Ці люди ніколи не продаються, – сказав Сібіле, – коли злочин іде їм на користь і зроблений навмисне; не можна ж заперечувати, що цю диявольську вигадку наперед обдумано, зроблено з розрахунком…

– Так, але тисяча франків – це для них один або два арпани землі.

– Спробуємо, – сказав Сібіле, – за півтори тисячі я беруся знайти зрадника, особливо, коли він буде впевнений, що його не видадуть.

– Але будемо поводитися так, ніби нічого не знаємо, а я особливо; було б краще, якби ви це розкрили без мого відома; інакше ми ризикуємо стати жертвами яких-небудь комбінацій; цих розбійників доводиться більше остерігатися, ніж ворога на війні.

– Але це ж ворог і є! – сказав Блонде.

Сібіле спідлоба кинув на нього погляд людини, що добре зрозуміла значення слів, і вийшов з кімнати.

– Не люблю я вашого Сібіле, – зауважив Блонде, коли почув звук зачинених вхідних дверей, – це фальшива людина.

– Поки що не можна нічого сказати про нього, – відповів генерал.

Блонде пішов до себе написати кілька листів. Він втратив безтурботну веселість перших днів; він був збентежений і неспокійний; це було не передчуттям, як у пані Мішо, а скоріше чеканням передбаченого і неминучого нещастя. Він казав собі:

"Усе це скінчиться погано; і коли генерал не прийме твердого рішення і не відступить з поля бою, де його переважає численність ворогів, – буде чимало жертв; хто зна, чи зможе ще він з дружиною вибратися звідси цілими й здоровими? Боже мій! Піддавати таким небезпекам таке чарівне, таке віддане й бездоганне створіння! І він думає, що кохає її! Ну, що ж, я розділю їх долю, і коли я не зможу їх врятувати, то загину разом з ними".

VIII. Сільські чесноти

Марі Тонсар сиділа вночі на краю містка по суланжському шляху, очікуючи Бонебо, що, як звичайно, провів день у кав’ярні. Вона почула його ще здалека, і його хода вказала їй, що він був п’яний і програвся, бо він співав, коли був у виграші.

– Це ти, Бонебо?

– Я, дитинко…

– Що це з тобою?

– Я заборгував двадцять п’ять франків, і мені можуть разів з двадцять п’ять звернути шию перед тим, як я їх десь знайду.

– Ну, так-от, ми можемо мати п’ятсот, – сказала вона йому на вухо.

– О! Це треба вбити когось; а я хочу ще жити…

– Мовчи! їх пропонує Водуайє, коли ти даси йому захопити твою матір біля дерева.

– Я краще вб’ю людину, ніж продам свою матір. В тебе є своя бабця, Тонсарша; чому ти її не викажеш?

– Я б спробувала, та батько розсердиться і не дасть мені зробити цю штуку.

– Це так… Тільки однаково, моя мати в тюрму не піде… Бідна старенька! Вона пече мені хліб, добуває одяг, не знаю звідки… Піти в тюрму… та ще через мене! Я не мав би ні серця, ні нутрощів. Ні, ні!.. І, боячись, щоб її якось не було продано, звелю їй сьогодні ж ввечері більше не підрізувати дерева.

– Ну, що ж, хай батько робить як знає, а я скажу йому, що є нагода заробити п’ятсот франків, і нехай він запитає бабусю, чи згодна вона. Сімдесятирічну стару анізащо в тюрму не посадять. А потім їй там було б навіть краще, ніж на своєму горищі…

– П’ятсот франків!.. Я поговорю з матір’ю, – сказав Бонебо, – коли вона справді не від того, щоб віддати їх мені, я б їй трошки виділив на життя в тюрмі; буде собі прясти, непогано згає час, їжа добра, хата тепла, турбот набагато менше, ніж у Коншах. До завтра, дитинко… Нема часу мені з тобою базікати.

На другий день, о п’ятій ранку, ще вдосвіта, Бонебо та його мати стукали в двері "Великих-ГУ-синіх", де тільки сама стара Тонсар уже була на ногах.

– Марі,– вигукнув Бонебо, – справу зроблено!

– Чи не вчорашню справу з деревами? – сказала стара Тонсар. – Все скінчено, я беруся за неї.

– Ото ще новини! Пан Рігу обіцяв моєму хлопцеві арпан землі за цю ціну…

Обидві старі засперечалися, яку з них продадуть її діти. На галас суперечки піднявся весь дім. Тонсар й Бонебо стали кожен на сторону своєї матері.

– Тягніть соломинку, – запропонувала пані Тонсар-молодша.

Щаслива соломинка припала шинкові. Через три дні, на світанку, жандарми привели з глибини лісу в Віль-о-Фе стару Тонсар, яку начальник охорони, його помічники й польовий сторож спіймали на гарячому з непридатним терпугом, яким проривали кору, і лещатами, що ними злочинці загладжували кільцеподібний виїм на взірець полірованого сліду, що лишає черв’як. У протоколі встановлено було, що цю віроломну операцію зроблено над шістдесятьма деревами на просторі, радіусом у п’ятсот кроків. Стару Тонсар перевели в Оссер; справа підлягала розглядові суду присяжних.

Коли Мішо побачив стару Тонсар біля підніжжя дерева, він не міг утриматися, щоб не сказати:

– От люди, на яких пан граф і пані графиня виливали свої милості!.. Слово честі, коли пані мене послухає, вона не дасть посагу молодшій Тонсар, яка ще менш варта його, ніж її бабця.

Стара підвела на Мішо свої сірі очі й пронизала його злісним поглядом. Справді, дізнавшися, хто був винуватцем цього злочину, граф заборонив дружині давати хоч що-небудь Катрін Тонсар.

– Ви, пане граф, тим більше маєте рацію, – сказав Сібіле, – що землю Годен придбав, як я тепер дізнався, за три дні до того, як Катрін Тонсар приходила зі своїм проханням до графині. Отже, бабця й внучка розраховували на вплив цієї сцени і на добрість графині. Катрін цілком здатна потрапити в той стан, в якому вона зараз є, з єдиною метою дістати гроші, бо Годен до цієї справи непричетний…

– Які люди! – вигукнув Блонде. – Паризькі шибеники проти них святі…

– Ах, добродію! – перервав його Сібіле, – корисливість скрізь підштовхує на страхітливі вчинки. Ви знаєте, хто видав стару Тонсар?

– Ні!..

– Її внучка Марі; вона заздрила одруженню сестри і, щоб влаштуватися…

– Це жахливо! – сказав граф. – Отже, вони здатні й на вбивство?

– О! – відповів Сібіле, – за найменшу дрібничку: вони так мало цінують своє життя, оці люди! Їм набридло весь час працювати. Ах, пане граф, у глушині сіл робляться справи не чистіші, як у Парижі. Ви, далебі, цьому не повірите.

– Будьте після цього доброю та благодійницею! – сказала графиня.

Ввечері, в день арешту, Бонебо з’явився в шинок "Великі-ГУ-сині", де вся родина Тонсарів віддавалася великому святкуванню.

– Так, так, радійте! Я щойно дізнався від Водуайє, що на покарання вам графиня відмовляє Годенші в обіцяній їй тисячі франків; її чоловік не хоче, щоб вона їх давала.

– Це паскуда Мішо порадив їй, – сказав Тонсар. – Моя мати сама чула, вона мені про це розповідала в Віль-о-Фе, коли я відносив їй гроші та всі її речі. Ну, й хай не дає; наші п’ятсот франків допоможуть Годенші розплатитися за ділянку, а за цю справу ми з Годеном помстимося… Ах, так! Мішо втручається в наші ділька! Йому теж не поздоровиться… Що йому до всього цього, питаю я вас? Хіба його лісів стосується вся ця справа? А ніхто, як він, головний винуватець усієї цієї історії… Він же й розкрив усе в той день, коли мати перерізала горло його собаці. Ну, а якби я здумав втручатися в їхні справи, коли б я розповів генералові, що його дружина розгулює вранці з молодим парубком по лісах, не боячись холодної роси? Для цього треба мати гарячі ноги…

– Генерал, генерал! – сказав Курткюїс. – З ним можна зробити все, що завгодно. Це все Мішо вбиває йому в голову… Заводіяка, а сам нічого на своїй оправі не розуміється… При мені все інакше йшло.

– Ех, – сказав Тонсар, – це був для всіх добрий час… Скажи-но, Водуайє!

– Скажу тільки, – відповів той, – зникнув би Мішо, і ми зажили б спокійно.

– Годі базікати, – сказав Тонсар, – ми поговоримо про не пізніше, проти місяця, в чистому полі.

Наприкінці жовтня графиня поїхала й лишила генерала в Егах; він мав приєднатись до неї далеко пізніше; вона не хотіла проминути першу виставу в Італійській опері; до того ж, вона останній час почувала себе самітньою й нудьгувала, позбавлена товариства Еміля, який допомагав їй

згаювати ті години, коли генерал літав по своїх володіннях або був зайнятий справами.

Листопад видався зовсім зимовий, темний і похмурий, вперемiш з морозами та відлигами, із снігом і дощами. Справа старої Тонсар вимагала виїзду свідків, і Мішо їздив давати свої показання. Пан Рігу зласкавився над цією бабусею і дав їй адвоката, який наполягав в обороні на існуванні тільки свідчень обвинувачення і на відсутності свідків захисту; але показання Мішо та його об’їзників, підтримані свідченнями польового сторожа й двох жандармів, вирішили справу: матір Тонсара було засуджено на п’ять років тюрми, і адвокат сказав Тонсарові-сину:

– Ви цим зобов’язані свідченню Мішо.

IX. Катастрофа

Якось у суботу ввечері Курткюїс, Бонебо, Годен, Тонсар, його дочки, жінка, дядько Фуршон, Водуайє й кілька поденників сиділи за вечерею в шинку. Була несвітла місячна ніч, і легкий мороз підсушив землю; перший сніг станув; отже, людські кроки не лишали відбитків, по яких звичайно виявляються великі злочини. Відвідувачі шинку їли рагу з зайців, спійманих у пастку; реготали, випивали; це було на другий день після весілля Годенші, яку треба було відвести додому. Будинок її був недалеко від садиби Курткюїса. Якщо Рігу продавав ділянку землі, вона завжди була десь на відшибі, близько до лісу. Курткюїс і Водуайє мали при собі рушниці, щоб проводжати молоду; усе навколо спало, не було видно ані вогника. Гуляли тільки на цьому весіллі й галасували, скільки могли. В цей час увійшла стара Бонебо; усі глянули на неї.

– Жінка його, – сказала вона на вухо Тонсарові й своєму сину, – наче зібралася родити. Він щойно наказав сідлати коня й хоче їхати по лікаря Гурдона в Суланж.

– Сідай-но, мати, – сказав їй Тонсар, поступаючися їй своїм місцем за столом і лягаючи на одну з лав.

В цю мить зачувся галоп коня, що швидко промчав дорогою. Тонсар, Курткюїс і Водуайє зараз же вибігли й побачили, що Мішо їхав селом.

– Як він розуміє свою справу! – сказав Курткюїс, – він проїхав униз повз ґанок і взяв на Бланжі шляхом, – так найбезпечніше…

– Атож, – сказав Тонсар, – але назад він повезе пана Гурдона.

– Він може його не застати, – зауважив Курткюїс, – його чекали в Конші до поштмейстерші, яка турбує людей у цю годину.

– Ну, тоді він поїде широким шляхом з Суланжа в Конші, це найкоротша дорога.

– І найпевніша для нас, – сказав Курткюїс. – Місяць зараз яскраво світить; на широкому шляху нема сторожів, як у лісі, й чути здалека; а від павільйонів, позаду огорож, там, де вони підходять до гайочка, в людину можна стріляти ззаду, як у кролика, за п’ятсот кроків…

– Він там проїде пів на дванадцяту, – сказав Тонсар, – півгодини в нього піде на шлях до Суланжа, і стільки ж, щоб повернутися… Ану, як пан Гурдон опиниться на дорозі, хлопці…

– Не турбуйся, – сказав Курткюїс. – Я буду в десяти хвилинах від тебе, на тому шляху, що праворуч від Бланжі, по дорозі в Суланж; Водуайє буде в десяти хвилинах від тебе по дорозі в Конші, і коли хтось поїде: поштова карета, диліжанс, жандарми, ну, хоч хто, ми дамо постріл у землю, глухий постріл.

– А коли я промажу?..

– Він має рацію, – сказав Курткюїс. – Я стріляю краще від тебе; Водуайє, я піду з тобою. Бонебо стане замість мене й гукне; це краще чути, та й не так підозріло.

Усі троє повернулися в шинок, гулянка тривала. Тільки об одинадцятій годині Водуайє, Курткюїс, Тонсар і Бонебо вийшли зі своїми рушницями, не звернувши на себе уваги жодної з жінок. До того ж, вони за три чверті години повернулися назад і пили до першої. Обидві дочки Тонсара, їх мати й стара Бонебо так напоїли мельника, поденників, двох селян, а також Фуршона, що всі вони спали на землі й хропли, коли четверо приятелів вийшли з шинку. Коли ж вони повернулись, сплячих розбудили, хто де був.

Поки в шинку йшла ця оргія, подружжя Мішо переживало найсмертельнішу тривогу. В Олімпії стались несправжні перейми, і її чоловік, думаючи, що в неї починаються пологи, не втрачаючи ні хвилини, зараз же помчав по лікаря. Але болі в бідної жінки одразу ж ущухли, тільки Мішо виїхав, бо всі її думки в такій мірі зосередилися на небезпеці, яка загрожувала її чоловікові в цю пізню годину, в ворожому краї, сповненому готових на все мерзотників, що ця душевна туга була досить сильна для того, щоб умить притупити й подолати фізичні страждання. Служниця даремно повторювала, що всі її тривоги – плід її уяви; вона ніби не розуміла її слів і сиділа в своїй кімнаті біля каміна, чуйно прислухаючись до всякого звуку ззовні; з жаху, який зростав щосекунди, вона звеліла розбудити слугу з наміром дати йому якийсь наказ, але нічого йому не сказала. Бідна жінка у гарячковому хвилюванні ходила взад і вперед по кімнаті; вона заглядала в вікна, вона відчиняла їх, не зважаючи на холод; вона спускалася вниз, відчиняла вхідні двері, вдивлялась удалину, прислухалась…

– Нічого… як і раніш, нічого! – говорила вона.

І в розпачі знову піднімалася до себе.

Біля чверті першої вона вигукнула:

– Ось він. Я чую стукіт копит його коня!

І вона зійшла вниз у супроводі слуги, який взявся відчиняти браму.

– Як дивно, – сказала вона, – він повертається крізь коншський ліс.

І тут же вона застигла від жаху, нерухома, втративши голос. Слуга теж поділяв цей страх, бо в шаленому галопі коня й брязкотінні стремен було щось безладне, що супроводилося виразним ржанням, яке видають коні, коли вони без їздця. Скоро – занадто скоро для нещасної жінки – кінь підскакав до брами, тяжко дихаючи і весь вкритий піною, але сам; він порвав повіддя, в яке, мабуть, заплутався. Олімпія в дикій розгубленості подивилась, як слуга відчиняє браму; вона побачила коня і без єдиного слова кинулася до замку, як божевільна; вона добігла туди, впала перед вікнами генерала з голосним криком:

– Пане, вони вбили його!..

Цей крик був такий жахливий, що розбудив графа; він подзвонив, підняв на ноги весь дім. Стогони пані Мішо, яка народила на землі мертве немовля, притягли до неї генерала й слуг. Коли нещасну конаючу жінку підняли, вона вмерла, сказавши генералові:

– Вони його вбили!

– Жозеф! – гукнув граф своєму лакеєві,– біжіть по лікаря! Може, є ще якась надія… Ні, краще попросіть прийти пана кюре, бо ця бідна жінка насправді вмерла й дитина теж… Господи! Господи! Яке щастя, що тут нема дружини!.. А ви, – сказав він садівникові,– підіть дізнайтеся, що сталося.

– Сталося те, – сказав слуга з павільйону, – що кінь пана Мішо зараз примчав сам, з обірваним повіддям, забризканий кров’ю… На сідлі пляма крові.

– Як же бути вночі? – сказав граф. – Ідіть розбудіть Груазона, викличте об’їзників, сідлайте коней, – ми обслідуємо місцевість.

На світанку восьмеро людей, – граф, Груазон, троє об’їзників і два жандарми, прибулі з Суланжа разом з вахмістром, обслідували всюди місцевість. Всередині дня тіло начальника охорони, нарешті, було знайдено в лісовій хащі, між широким і віль-о-фейським шляхами, в кінці егського парку, у п’ятистах кроках від Коншської брами. Два жандарми зараз же поїхали: один – у Віль-о-Фе, по прокурора, другий – у Суланж, по мирового суддю. Тимчасом генерал з допомогою вахмістра склав протокола. На шляху було видно сліди тупцювання коня, який став дибки навпроти другого павільйону, і різкі відбитки бігу переляканого коня до першої лісової стежки, нижче живоплоту. Ніким не керований кінь помчав туди; капелюх Мішо знайдено було на тій же стежці. Щоб повернутися до стайні, кінь обрав найкоротший шлях. У спині в Мішо була куля, хребет був перебитий.

Груазон і вахмістр найстаранніше дослідили грунт навколо місця тупцювання коня, яке позначало те, що офіційною судовою мовою зветься "місцем злочину", але не могли знайти жодних доказів. Земля занадто замерзла, щоб зберегти відбиток слідів убивці Мішо; вони знайшли тільки паперовий патрон. Коли місцевий прокурор, судовий слідчий і лікар Гурдон приїхали забрати тіло й зробити розтин, було встановлено, що куля, яка за розмірами відповідала знайденому патронові, була кулею солдатської рушниці, була випущена з солдатської рушниці, а в усій бланжійській громаді солдатської рушниці не було. Судовий слідчий і прокурор, пан Судрі, ввечері в замку, ухвалили зібрати докупи всі матеріали слідства й чекати. Такої ж думки дотримувалися вахмістр і жандармський лейтенант з Віль-о-Фе.

– Неможливо, щоб цей постріл не зробив хтось із місцевих жителів, – сказав вахмістр, – але в нас дві громади – Коншська і Бланжійська, і в кожній з них є по п’ять-шість чоловік, здатних на таку справу. Той, на кого я маю найбільшу підозру, – Тонсар, пиячив усю ніч, але ваш помічник, мій генерале, брав участь у цій гулянці: мельник Ланглюме не розлучався з ними. Вони всі були такі п’яні, що ледве стояли на ногах; молоду вони відвели о-пів на другу, а повернення коня вказує, що Мішо вбито між одинадцятою й північчю. Чверть на одинадцяту Груазон бачив усю компанію за столом, і в цей же час пан Мішо проїхав у Суланж, куди він прибув об одинадцятій, його кінь став на диби між придорожними павільйонами; але він міг бути поранений, не доїжджаючи Бланжі, і деякий час триматися в сідлі. Треба притягти до суду чоловік із двадцять, щонайменше, заарештувати всіх підозрілих осіб; але ці пани знають селян так само добре, як їх знаю я: ви можете протримати їх в тюрмі цілий рік і, крім заперечення, нічого від них не доб’єтесь. Як накажете зробити з усіма, хто був у Тонсара?

Викликали мельника Ланглюме, помічника генерала де-Монкорне; він розповів усе про той вечір. Вони сиділи всі в шинку, не виходили з нього більше як на кілька хвилин на подвір’я… Близько одинадцятої він теж виходив разом з Тонсаром; розмовляв про місяць та про погоду; нічого особливого вони не чули. Він перелічив усіх гостей, але ніхто з них не виходив з шинку. Близько другої вони всі разом проводили молодих додому.

Генерал умовився з вахмістром, жандармським лейтенантом і прокурором, що з Парижа пришле досвідченого шпика, який прийде в замок як робітник і буде поводитися так погано, що його доведеться звільнити. Він почне пиячити, стане завсідником у "Великих-ГУ-синіх" і лишиться жити десь близько, лаючи генерала. Це був найкращий план, щоб підслухати якесь зайве слово й підхопити його на льоту.

– Хоч би мені навіть довелося витратити двадцять тисяч франків, я все ж знайду вбивцю мого бідного Мішо! – невпинно казав генерал Монкорне.

Він поїхав з цією думкою і повернувся з Парижа у січні з одним з найуміліших виучеників начальника паризької таємної поліції, який оселився в замку, ніби для того, щоб керувати внутрішніми переробками, а взявся за браконьєрство. На нього склали кілька протоколів; генерал його вигнав і повернувся в Париж у лютому.

X. Тріумф переможених

У травні, коли настала гарна погода і в Еги з'їхалися парижани, одного вечора привезений дочкою пан де-Труавіль, Блонде, абат Бросет, генерал і віль-о-фейський супрефект, що приїхав у замок з візитом, грали – хто в віст, хто в шахи; було пів на дванадцяту. Жозеф доповів графові, що звільнений ним непридатний робітник хоче з ним поговорити; він вважає, що граф винен йому якісь гроші. За словами лакея, він був п'яний, як ніч.

– Гаразд, зараз вийду.

І генерал вийшов на галявину, в деякій відстані від замку.

– Пане граф, – сказав шпик. – Із цих людей нічого не видушити; я міг дізнатися тільки ось що: коли ви лишитеся тут і схочете, щоб тутешні жителі відійшли від звичок, яких їм дозволила набути мадмуазель Лагер, вони вас теж коли-небудь підстрелять… Робити мені тут, в усякому разі, більше нема чого; вони мене бояться більше, ніж ваших сторожів.

Граф розплатився з шпиком, який поїхав з маєтку, і від'їзд якого підтвердив підозру винних у смерті Мішо. Коли генерал повернувся в салон до гостей, на обличчі його було написане таке сильне й глибоке хвилювання, що стурбована дружина спитала його, що нового він дізнався.

– Любий друже, я не хотів би тебе лякати, але все ж краще, щоб ти знала, що смерть Мішо – це певне застереження нам, щоб ми залишили цей край…

– Я, – сказав пан де-Труавіль, – анізащо не залишив би. В мене були такого ж роду неприємності в Нормандії, хоч трохи в іншій формі, і я не поступився; тепер усе обійшлося.

– Пане маркіз, – сказав супрефект, – Нормандія і Бургундія – цілком різні місцевості. Виноград сильніше розпалює кров, ніж яблука. Ми не так добре ознайомлені з законами й судочинством, ми оточені лісами, промисловість у нас ще не розвинена, ми дикуни… Якби я мав подати пораду панові графу, це було б – продати маєток і вкласти гроші в ренту; прибутки графа подвояться, а клопотів він не матиме ніяких; якщо граф любить село, він легко придбає в околицях Парижа замок з парком, обнесеним огорожею, не менш прекрасним, ніж егський, куди ніхто сторонній не буде входити; ферми при замку будуть здаватися тільки людям, які приїжджають у своїх кабріолетах і відлічують кредитні білети; і за рік у нього не буде жодного протоколу… Проїзд туди і назад відбере якихось три-чотири години… І пан Блонде, і пан маркіз будуть частіше робити вам утіху своїм відвіданням, пані графине…

– Щоб мені та відступити перед селянами, коли я не відступив навіть на Дунаї?

– Це так, але де ваші кірасири? – спитав Блонде.

– Такий чудовий маєток!..

– Вам за нього дадуть понад два мільйони.

– Один лише замок, мабуть, коштував не менш, – зауважив пан де-Труавіль.

– Один з найкращих маєтків на двадцять миль навколо! – сказав супрефект, – але ви знайдете кращий в околицях Парижа.

– Скільки прибутків дають два мільйони? – спитала графиня.

– Тепер близько вісімдесяти тисяч франків, – відповів Блонде.

– Еги не приносять більше як тридцять тисяч франків чистого прибутку, – сказала графиня, – і, крім того, ви за ці роки зробили величезні витрати, окопали ліси канавами...

– Тепер, – сказав Блонде, – за чотириста тисяч франків можна придбати під Парижем королівський замок, купити чуже шаленство.

– Я думав, що ви дорожите Егами? – сказав граф дружині.

– Я в тисячу разів більше дорожу вашим життям. – сказала вона. – До того ж, після смерті моєї бідної Олімпії, після вбивства Мішо цей край став мені огидним; в усіх обличчях, які я бачу тут, мені здається щось зловісне або загрозливе.

На другий день, ввечері, у салоні пана Гобертена у Віль-о-Фе супрефекта зустріла така фраза мера:

– Отже, пане де-Люпо, ви були в Егах?

– Так, – відповів супрефект із скромно торжествуючим виглядом, кидаючи ніжний погляд на мадмуазель Елізу. – Я дуже побоююсь, що ми втратимо генерала: він хоче продати свій маєток...

– Пане Гобертен, подбайте про мій павільйон... Я більше не в силах зносити цей віль-о-фейський галас і порох; наче бідна пташечка в клітці, я рвуся в чисте поле і в ліс... – млосно сказала пані Ізора,

напівзаплющивши очі, схиливши голову на ліве плече і недбало перебираючи довгі кучері свого білявого волосся.

– Та будьте ж ви, нарешті, розсудливі, пані,– прошепотів їй Гобертен. – При вашій балакучості мені буде нелегко купити вам павільйон…

Далі, звернувшись до супрефекта, він спитав:

– Що ж, так і досі не вдалось знайти винуватців убивства начальника охорони?

– Мабуть, що ні,– відповів супрефект.

– Це дуже пошкодить продажеві Егів, – на повний голос сказав Гобертен, – я особисто твердо знаю, що не купив би їх… Дуже вже злісне навколишнє населення; навіть за часів мадмуазель Лагер я воював з ними, а сам бог знає, як вона їм потурала!

Наприкінці травня ніщо не говорило про намір генерала продати Еги; він усе вагався. Одного вечора, близько десятої години, він повертався з лісу одним із шести шляхів, що вели до павільйону мисливських побачень, і відпустив сторожа, бо замок був вже недалеко. На повороті алеї хтось із рушницею вийшов з кущів.

– Генерале, – сказав він, – ось уже втретє ви буваєте на мушці моєї рушниці, і втретє я дарую вам життя…

– А чому ти хочеш мене вбити, Бонебо? – сказав генерал, не виявляючи найменшого хвилювання.

– Слово честі, коли це буду не я, то буде хтось інший; а я, бачте, відчуваю прихильність до людей, що служили імператорові, і не можу наважитися підстрелити вас, немов куріпку… Не розпитуйте мене, я нічого не скажу… Але в вас є вороги сильніші й хитріші за вас, і вони вас

подолають… Я дістану тисячу екю, якщо вас заб’ю, і одружусь з Марі Тонсар. Дайте мені кілька злощасних арпанів землі та яку-небудь халупу. Я казатиму те, що казав досі: що мені не випало нагоди. Ви матимете час розпродати свої землі й поїхати звідси; але не гайтесь. Хоч який я мерзотник, а все ж я ще чесний хлопець; інший міг би з вами зробити куди гірше…

– А коли я тобі дам те, чого ти просиш, ти скажеш мені, хто тобі пообіцяв три тисячі франків? – спитав генерал.

– Я сам не знаю; а людину, яка мене на цю справу підштовхує, я занадто кохаю, щоб її вам назвати… А потім, коли б ви навіть дізналися, що це Марі Тонсар, це вас однаково ні до чого б не привело: Марі Тонсар мовчатиме, наче мур, а я відцураюсь від своїх слів.

– Зайди до мене завтра, – сказав генерал.

– Єсть! – сказав Бонебо. – А якщо мене визнають не досить метким, я вас попереджу.

Через тиждень після цієї незвичайної розмови весь округ, весь департамент і Париж були повні величезними об’явами про продаж Егів по ділянках через контору суланжського нотаріуса пана Корбіно. Усі ділянки лишилися за Рігу й пішли за загальну суму в два мільйони сто п’ятдесят тисяч франків. На другий день Рігу звелів переправити імена: пан Гобертен дістав ліси, а Рігу й подружжя Судрі дістали виноградники та інші ділянки. Замок і парк було перепродано чорній банді[108], крім павільйону та прилеглої до нього ділянки, які лишив за собою пан Гобертен, щоб зробити подарунок своїй поетичній і сентиментальній подрузі.

Взимку 1837 року один із найвизначніших політичних письменників і журналістів свого часу Еміль Блонде дійшов останнього ступеня злиднів, які йому досі вдавалося приховати, ведучи бурхливе світське життя; він

уже думав, чи не відважитись на відчайдушний крок, бо переконався, що, хоча має розум, знання і досвід, він тільки й знає, що працює на інших, що всі місця уже зайняті, що він уже на порозі зрілого віку, а не має ні суспільного становища, ні грошей, що безглузді, обмежені міщани змінили придворних і нездар часів Реставрації і що держава знову стає такою, якою була до 1830 року. Якось увечері, коли він був уже близький до самогубства, яке сам не раз висміював, і подумки окидав останнім поглядом своє жалюгідне життя, по суті трудове, а не дозвільне, хоч йому й дорікали гульбищами, – перед його очима постав прекрасний і благородний образ, ніби статуя, що вціліла у своїй недоторканності й чистоті серед скорботних руїн, – в цю хвилину швейцар подав йому листа з чорною сургучевою печаткою. Пані де Монкорне сповіщала про смерть чоловіка, який знову вступив був на службу і командував дивізією. Графиня успадкувала все його майно: вона не мала дітей. Сповнений гідності лист повідомляв Блонде, що сорокарічна жінка, яку він любив у дні її молодості, приязно протягує йому руку і пропонує значне багатство. Згодом відбулося весілля графині де Монкорне і Еміля Блонде, що одержав призначення на посаду префекта. Їдучи до своєї префектури, він вибрав колишній шлях до Егів і наказав зупинитися на тому самому місці, де колись стояли два флігелі, бо хотів відвідати бланжійську громаду: там усе викликало стільки ніжних спогадів у серцях обох подорожніх. Край був невпізнанний. Замість таємничого лісу і парку з алеями тяглися зорані поля; околиці нагадували лист картону з наклеєними строкатими клаптями матерій. Селянин – переможець і завойовник – заволодів маєтком, що був подроблений на тисячі латок, а населення між Кушом і Бланжі збільшилось утричі. Колись так бережений чудовий парк був розораний, а мисливський будиночок, що називався тепер віллою "il Buen Retiro"[109] і належав Ізорі Гобертен, оголився. Це була єдина вціліла будівля, що здіймалася серед полів чи то пак серед смужок розораної землі, що змінили колишній краєвид. Вона скидалася на замок, такі жалюгідні були розкидані навколо будиночки, типові селянські хатки.

– Ось він, прогрес! – вигукнув Еміль. – Ось сторінка з "Суспільної угоди" Жан-Жака! І мене впрягли в соціальну машину, яка виконує

подібну роботу!.. Боже мій, що станеться в недалекому майбутньому з королями! Та що казати про королів, що станеться через півсторіччя з народами, коли все так ітиме й далі?

– Ти мене любиш, ти тут, поряд; теперішнє мені здається чудовим, і мене мало турбує таке далеке майбутнє, – відповіла дружина.

– Поруч тебе – хай живе теперішнє, – весело вигукнувї Блонде, – і к бісу майбутнє!

Він велів фурманові рушати, і коли коні пустились навскач, подружжя знову віддалося втіхам медового місяця.

1845 р.

Примітки

33

Брегель, Ян (1570–1625) – фламандський живописець, що дістав прізвисько "оксамитового" за м’якість колориту.

34

Сераль – жіноча половина палацу турецького султана.

35

Луїні, Бернардіно (бл.1480 – бл.1533) – відомий італійський живописець школи Леонардо да Вінчі.

36

Рубенс, П’єр-Поль (1577–1640) – фламандський художник.

37

Краса сарацинів у Гренаді – Альгамбра, старовинна фортеця і палац мавританських володарів Іспанії, пам’ятник арабської архітектури XII–XIV століть.

38

Краса Лімані. – Лімань (інакше зветься Овернь) – старовинна провінція Франції.

39

Слово "Еги" походить від латинського слова aqua – вода.

40

Тунське озеро – знаходиться в Швейцарії.

41

Відкупщик Буре – французький фінансист XVIII століття, дуже розбагатів на відкупах і спекуляціях.

42

Стиль помпадур – названий так на честь маркізи де-Помпадур (1721–1764), коханки короля Людовіка XV.

43

Ми готуємо навколо Парижа околиці Рима – навколо Рима лежить Кампанья – болотиста і малярійна місцевість по річках Тібру і Анно.

44

Флоріна, Маріетта, Сюзанна дю-Валь-Нобль, Туллія – куртизанки, героїні різних романів Бальзака.

45

Дюбаррі, Жанна – фаворитка Людовіка XV; була гільйотинована під час першої буржуазної революції.

46

В принципі я не люблю приміток, і це перша, яку я собі дозволяю; її історичний інтерес буде мені виправданням; крім того, вона доведе, що описувати бої слід зовсім інакше, ніж робиться в сухих поясненнях письменників-спеціалістів, які уже три тисячі років тільки й кажуть нам, що про правий чи лівий фланги і про більш або менш прорваний центр, але солдата, його геройство, його страждання не згадують ані єдиним словом. Сумлінність, з якою я готую свої "Сцени військового життя", примушує мене відвідувати всі поля боїв, зрошені французькою й іноземною кров'ю: отже, я схотів побувати й на рівнині Ваграма. Під'їжджаючи до берегів Дунаю, проти Лобау я помітив на поросломy м'якою травою березі якусь хвилястість грунту, що нагадувала великі борозни на полях, засіяних люцерною. Я запитав, від чого залежить такий стан землі, вважаючи його якимсь особливим способом її обробітку. "Тут, – сказав мені селянин, який служив нам провідником, – сплять кірасири імператорської армії; те, що ви бачите, це їхні могили". Ці слова примусили мене здригнутися; принц Фрідріх Шварценберг, переклавши їх, пояснив, що цей селянин супроводив вози, навантажені кірасами. За однією з тих частих випадковостей, що трапляються на війні, наш провідник доставив Наполеонові його сніданок у ранок битви

під Ваграмом. Незважаючи на свою вбогість, він зберігав подвійний наполеондор, який йому дав імператор за молоко і яйця. Грос-Аспернський священик провів нас на те славетне кладовище, де французи і австрійці, по коліна в крові, билися один з одним, виявивши і з того, і з другого боку однакову славну мужність і впертість. Отам, пояснюючи нам, що мармурова плиточка, яка притягла нашу увагу, з накресленим на ній ім’ям власника Грос-Асперна, вбитого на третій день бою, була єдиною нагородою, даною родині покійного, священик сказав нам з глибоким сумом: "То був час великих бід і то був час великих обіцянок; а тепер, тепер – час забуття..". Слова ці здалися мені повними величної простоти, але, поміркувавши над ними, я знайшов виправдання уявній невдячності австрійського королівського дому. Ні народи, ні государі не досить багаті, щоб винагородити за всі самовіддані вчинки, привід яким дають великі війни. Нехай ті, хто служить справі з задньою думкою про нагороду, продають свою кров і стають кондот’єрами! Хто шпагою або пером воює за свою батьківщину, ті повинні думати тільки про те, щоб добре робити свою справу, як казали наші батьки, і сприймати все, навіть славу, не інакше, як щасливу випадковість.

47

Картонний велетень, що вітає Єлизавету при вході в Кенільвортський замок. – Мається на увазі епізод у романі Вальтера Скотта "Кенільворт" – опис прийому, влаштованого графом Лейстером на честь англійської королеви Єлизавети в Кенільвортському замку.

48

Сади Арміди – мова йде про "Зачаровані сади" чарівниці Арміди, героїні поеми Тассо "Визволений Єрусалим"; ім’я Арміди стало означати жінку-спокусницю.

49

Жан Руве – за переказами, винахідник сплавлення лісу плотами; жив у Франції в XVI ст.

50

Ізола-Белла – острів на озері Лаго-Маджоре в Італії, вкритий красивими садами.

51

Шарле, Нікола-Туссен (1792–1846) – французький художник, славився своїми малюнками і літографіями з побутовою тематикою.

52

Маршал Рішелье, Арман Дюплессі – внучатий племінник відомого кардинала Рішельє, французький полководець другої половини XVIII ст. Не маючи ніяких наукових знань, за протекцією попав у члени Академії наук.

53

"Тонсар" походить від французького дієслова "tonser" – стригти, робити тонзуру.

54

Податок на вікна і двері, залежно від їх кількості в будинку, ввела Директорія.

55

Проти неба (лат.).

56

"Тіволі" – паризький сад для розваг.

57

Хліб янголів (лат.).

58

Буасо – стародавня французька міра сипких тіл, місткістю близько відра.

59

Єкю дорівнювало трьом франкам.

60

Крихітка (італ.).

61

Багато суду – багато несправедливості (лат.).

62

О, село! (лат.)

63

Торжество галла над франком. – У XVIII ст. і на початку XIX століття у Франції було поширене уявлення, що дворянство походить від франків-завойовників, а народ – від галлів, споконвічного населення країни.

64

Зробила герцога з сина капітана дю-Плесі. – Мова йде про Армана Дюплессі, герцога і кардинала Рішельє, всевладного міністра Людовіка XIII.

65

Фук’є-Тенвіль (1747–1795) – громадський обвинувач революційного трибуналу першої буржуазної французької революції, нещадно боровся її ворогами.

66

Піччіні, Ніколо (1728–1800) – італійський композитор, опери якого в свій час мали великий успіх.

67

Пітт, Вільям-молодший (1759–1806) – прем’єр-міністр Англії, непримиренний ворог революційної Франції; Кобург – герцог Саксен-Кобурзький, австрійський фельдмаршал, командував військами інтервенції проти революційної Франції.

68

"…поділилися, але на манер Монгомері" – французьке прислів’я, що означає такий поділ, коли один дістає все, а другий – нічого.

69

"Тартюф" – славетна комедія великого французького драматурга Мольєра, осміює лицемірів і святенників.

70

Кур’е, Поль-Луї (1772–1825) – французький вчений-еллініст і автор дотепних памфлетів проти уряду періоду Реставрації, був убитий своїм слугою з метою пограбування.

71

Місту Риму й усьому світу (лат.).

72

За висловом першого герцога Бірона. – Мабуть, герцог Шарль-Бірон, маршал Франції за Генріха IV.

73

Людина "Ста днів" – Наполеон I.

74

Дора, Клод-Жозеф – французький поет, представник легкої поезії XVIII століття.

75

"Меркурій" – французька газета.

76

Метр – звернення у Франції до нотаріусів, адвокатів, суддів.

77

Беарнець – прізвисько французького короля Генріха IV (1553–1610), який народився в провінції Беарнь на півдні країни.

78

Веронезе, Паоло (1528–1588) – відомий італійський художник венеційської школи.

79

Вуверман, Філіпп – голландський живописець XVII століття; прославився картинами на батальні й мисливські теми.

80

Ван дер Мелен, Антон-Франціск (1634–1690) – фламандський художник, зображав переважно походи короля Людовіка XIV.

81

Згубний для її щастя французький герб – натяк на те, що король Наваррський, ставши королем Франції Генріхом IV, розійшовся зі своєю фавориткою, графинею де-Море.

82

Абат Грегуар (1750–1831) – французький священик, член Конвенту, голосував за страту короля. За Реставрації – кандидат ліберальної опозиції до палати депутатів (1819).

83

Вольтижери – окремі команди легкої піхоти із солдатів малого зросту (у Франції до 1814 р.).

84

Гвериньяси – назва партизанів у Іспанії під час воєн з Наполеоном (1808–1813).

85

Справа йде про ваші інтереси (лат.).

86

Оаристис ("Дружня бесіда") – ідилія, яку приписують грецькому поету III ст. до н.е. Феокріту і яка зображала любовну сцену між погоничем биків Дафнісом і пастушкою Наїдою. Назва розділу "Оаристис" дана іронічно.

87

"Ранелаг" – великий паризький ресторан, що знаходився біля в'їзду в Булонський ліс.

88

Сарбакан – довга трубка для видування скла, розпалювання вогню тощо.

89

Гарпагон – Головний персонаж комедії Мольєра "Скупий".

90

Телеміт – член Телемського абатства. Рабле в своєму романі "Гаргантюа й Пантагрюель" зобразив під цим ім’ям свого роду гуманістичну утопію-монастир, де молоді чоловіки і жінки вільно займаються науками та мистецтвом. Девіз телемського братства: "Роби, що хочеш".

91

Лікерам мадам Анфу приписувалась властивість повертати виснажені сили.

92

Центіар – 1 кв. метр землі.

93

Трофеї війни (лат.).

94

Юрисдикція Мармурового стола. – У XVIII столітті наглядачі за водами й лісами користувалися правом суду на своїх ділянках. Апеляційний суд,

що переглядав їхні вироки, засідав у Парижі, в приміщенні судових установ, за мармуровим столом.

95

Пірон, Алексіс (1689–1773) – французький поет родом з Бургундії; деякі його поетичні твори написані на бургундському діалекті.

96

Люс де-Лансвіль, Парні, Сен-Ламбер, Руше, Віже, Андрійо, Бершу були його героями. – Згадані тут поети XVIII століття і першої половини XIX століття культивували різні жанри поезії, але всі що-небудь "оспівували": людину, природу, пори року (Сен-Ламбер), місяці року (Руше), астрономію (Бершу), землеробство, сади, різні технічні прийоми ремесел (Деліль).

97

"Налой" – героїко-комічна поема Буало, складається з шести пісень.

98

Паламед – один з грецьких героїв Троянської війни, якому в "Іліаді" приписується винахід терезів, диска та різноманітних ігор.

99

В Бургундії є ще один поет. – Гурдон натякає на ліберального романтика Ламартіна, що народився в бургундському місті Макон в 1790 р.

100

Наука про розведення культурних плодових дерев.

101

Півголосом, крадькома (італ.).

102

"Пурсоньяк" – комедія-балет Мольєра.

103

Нуррі, Адольф – французький співак, яким захоплювався Бальзак.

104

"Поль і Віржіні" – роман французького письменника Бернардена Сен-П’єра (1737–1814), який мав великий успіх.

105

"...шаноба, яку збуджував цукор за імператора". – Внаслідок блокади Франції Англією і континентальної системи, створеної Наполеоном, цукор, що привозився з колоній, коштував дуже дорого.

106

"Султанка" – прикраса для жіночих зачісок; "янгол" – модні в той час рукава жіночої сукні.

107

Обожнювач (італ.).

108

Чорна банда – назва скупників земель для спекулятивних цілей.

109

"Затишний куточок" (ісп.).